

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 56

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2012

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В.П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О.В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В.І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В.Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В.Б.**, д. і. н., проф., член-кор. НАНУ (Київ); **Жоль К.К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Катаєв С.Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І.М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О.Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лобанова А.С.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Марчук М.Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Огаренко В.М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Онищук В.М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н.О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В.І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В.А.**, д. філос. н., проф. (Дніпропетровськ); **Романенко Ю.В.**, д. соц. н., доцент (Київ); **Сіднєв Л.М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Судаков В.І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В.О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Тарасенко В.І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Хижняк Л.М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н.М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Чигрин В.О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Шавкун І.Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шуст Н.Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В.М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Ядранський Д.М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Яковенко Ю.І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Голова редакційної ради: **Монаєнко А.О.**, д. ю. н., доц.

Головний редактор: **Ядранський Д.М.**, д. соц. н., доц.

Заступники: **Сіднєв Л.М.**, д. філос. н., проф., **Коваль В.О.**, к. пед. н.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 4 від 26 грудня 2012 р.

- Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом “Соціологія”, згідно з постановою президії ВАК України від 14.10.2009 р. № 1-05/4 (Бюл. ВАК України № 11, 2009).
- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не рецензує й не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов’язковим електронним варіантом у форматі MS-Word-97, 2000, XP.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики” обов’язкове.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: УДК, анотації (до 100 слів) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв’язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню даної проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail), копія документа про сплату (18 гривень за сторінку) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, КПУ, кафедра соціології та соціальної роботи.
- Гроші треба перераховувати за реквізитами: КПУ / Філія АБ “Південний” р/р 26002310022201 / ОКПО 19278502 / МФО 313753 За друк статті в збірнику наукових праць “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики”.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Кухта М.П., Мартинюк І.О.</i> ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ “ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ” В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ	7
<i>Святненко І.О.</i> СОЦІАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ТІЛО: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ	21
<i>Чернявська О.В., Змій Л.М.</i> МОЖЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІЙНОГО ТА СИСТЕМНОГО ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНИХ ЗМК	28
<i>Яковенко Ю.І., Тащенко А.Ю.</i> ХАРАКТЕР НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ СОЦІОЛОГІЇ МОВИ	39

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Бабак І.М.</i> БІДНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	61
<i>Барматова С.П.</i> ЗАЙНЯТІСТЬ ОН-ЛАЙН: НОВІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ ПРАЦІ	69
<i>Волошин О.В.</i> СОЦІАЛЬНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ	73
<i>Зацепіна Н.О.</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	79
<i>Коваль В.С.</i> СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ЗАЛУЧЕННЯ ОСІБ З ФІЗИЧНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ ЗДОРОВ'Я В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ПРОСТІР	86
<i>Mogdalyova I.</i> THE MODERN DONETSK INTELLIGENTSIA: SOCIAL PORTRAIT	93
<i>Пахолок О.О.</i> ІДЕОЛОГІЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ЯК НОРМАТИВНА БАЗА СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я.....	104
<i>Піддубна К.С.</i> РОЛЬ ЗНАНЬ У ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ БІЗНЕСОВОЇ ОСВІТИ.....	113
<i>Серга Т.О.</i> РОЗРОБКА МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА.....	120

<i>Соболева Н.І.</i> ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	127
---	-----

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Андрушків Б.М., Погайдак О.Б., Кирич Н.Б., Мельник Л.М.</i> СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СОЦІОЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ (НА ПРИКЛАДІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ).....	136
--	-----

<i>Загороднюк Т.Ю.</i> МЕТОДОЛОГІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕСТОВИХ МЕТОДИК У МОНІТОРИНГОВИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПРАЦЯХ Н. ПАНІНОЇ	147
---	-----

<i>Стеценко Т.О.</i> ПРОБЛЕМИ ВИМІРЮВАННЯ ДОВІРИ В СОЦІОЛОГІЇ	155
--	-----

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

<i>Метулинська Н.М.</i> МОТИВАЦІЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ УСПІХ У НАУЦІ.....	163
---	-----

<i>Рудченко С.М.</i> СТИМУЛЮВАННЯ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	171
---	-----

<i>Хомерікі О.А.</i> ЕКОНОМІЗМ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ТА “ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ” – ЗАКОНОМІРНА НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ СОЦІАЛЬНА НЕБЕЗПЕКА	177
--	-----

<i>Ядранський Д.М.</i> СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ	187
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

<i>Бутиліна О.В.</i> АДАПТАЦІЯ ДО НАВЧАННЯ ТА ПРОФЕСІЙНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ВНЗ.....	193
--	-----

<i>Решетняк С.Б.</i> РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТА В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ВНЗ	202
--	-----

<i>Шапошникова І.В.</i> ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	209
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

<i>Кулик М.А.</i> ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ М. ЗАПОРІЖЖЯ).....	219
<i>Полторак В.А.</i> СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ, ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ І ПОЛІТИКО-ІНЖЕНЕРНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	227
<i>Чигрин В.О., Губенко В.В.</i> ПОНЯТТЯ КОРДОНІВ В ЕЛЕКТОРАЛЬНОМУ ВИМІРІ.....	236
<i>Шинкаренко О.Є.</i> ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ МАРКЕТИНГ: СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ, ЗАВДАННЯ.....	241
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	250

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316

М.П. КУХТА, І.О. МАРТИНЮК

ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ “ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ” В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті обґрунтовано необхідність поглиблення дослідження феномену “життєві стратегії” та потреби у паралельному аналізі схожих за суттю понять “стратегії життя” та “поведінкові стратегії”. Розглянуто історію становлення поняття в науковому дискурсі соціологічних, соціопсихологічних, соціофілософських концепцій. Життєві стратегії розглядаються як комплексне соціопсихічне утворення, покликане забезпечити адаптацію та самореалізацію людини в житті, яке вирізняється рядом специфічних якостей. Розглядаючи феномен із різних ракурсів, автори відстоюють думку про нетотожність понять “життєві стратегії”, “стратегії життя” та “поведінкові стратегії”.

Ключові слова: життєві стратегії, стратегії життя, поведінкові стратегії, типи стратегій.

Одним із магістральних шляхів сучасної соціологічної думки щодо визначення каузальних першоджерел соціальної поведінки є відмова від жорстких детермінаційних схем і водночас збільшення наголосу на суб'єктності акторів, що беруть участь у процесі соціальної взаємодії. Тим паче проблема активного начала, “самості” співдіючих суб'єктів актуалізується в періоди соціальної нестабільності, коли слабнуть традиційні соціальні регулятори й зростає питома вага суб'єктивного чинника. З огляду на ці тенденції звернення до проблеми життєвих стратегій у соціології видається своєчасним як у теоретичному плані, так і з погляду нагальних проблем соціальних реалій українського суспільства. Сьогодні, коли руйнується традиційна спадковість поколінь, знижується значення сімейних традицій та цінностей, партнерства, життя вивільняється від класових, групових, інституційних рамок, воно діяльнісно включене у повсякденну поведінку індивіда. Таким чином, стратегія стає завданням, яке залежить від рішення індивіда і за яке він буде нести персональну відповідальність. Це не просто роздоріжжя, точка вибору, це перехід від мрій та планів до реального життя, втілення задумів.

Традиція дослідження проблеми життєвих стратегій у суспільствознавчих науках не є надто довгою, проте, по-перше, вона має інтердисциплінарний характер, а по-друге, за порівняно незначний термін до пошуку в

цій сфері долучилася чимала група знаних науковців. Перші дослідження, котрі можна співвіднести із вивченням життєвих стратегій, окреслюються у рамках *соціальної філософії*, лише згодом ставши предметом наукового інтересу соціології та соціальної психології. Власне ці дослідження знаменуються появою роботи Е. Гуссерля “Криза європейських наук” [1], у якій він піднімає проблематику життєвого світу. Життєвий світ, згідно з Е. Гуссерлем, складається із суми очевидностей, що задають форми орієнтації людської поведінки. Певні розробки в цьому напрямі, присвячені освоєнню такого предметного поля як життєвий світ, “філософія життя”, здійснювали також М. Гайдегер, С. К’еркегор, Ф. Ніцше.

Досить плідними видаються спроби осмислення проблеми життєвих стратегій з погляду *психології* та *соціальної психології*. Спроби досягнути життя як цілісності, що вибудовується самим суб’єктом життя, започатковані авторкою біодромальної психології Ш. Бюлер. Неабияку данину вивченню проблематики, пов’язаної зі стратегією життя, віддали такі видатні психологи, як К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Е. Берн, Л. Божович, Л. Виготський, А. Леонтьєв, А. Маслоу, Ж. Піаже, Г. Франкл, Е. Фром, К. Хорні, Є. Шорохова та багато інших. Спираючись на вікову динаміку особистісних змін, інтеріоризацію зовнішніх соціокультурних впливів у процесі соціалізації, ці дослідники збудували цілий ряд теорій, що різним чином вирішують проблему співвідношення свідомого й несвідомого в саморегуляції поведінки індивіда, але так чи інакше визнають роль само організаційного начала в побудові його життя. Однак нас цікавлять більш загальні закономірності формування та функціонування життєвих стратегій, що належать до сфери соціології.

Власне соціологічне дослідження цієї проблематики бере початок у концептуальних побудовах В. Дільтея з його культурологічною “наукою про дух”; відомій теоремі У. Томаса, теорії соціальної дії М. Вебера з її наголосом на цілераціональності; соціальній динаміці П. Сорокіна. Далі в цьому напрямі працювали З. Бауман, П. Бергер, Г. Гарфінкель, Т. Лукман, А. Шюц та ін., які вивчали проблему життєвої стратегії з позицій соціальної установки, феноменологічних концепцій суб’єктивності й інтерсуб’єктивності життєвої поведінки особистості, стратегічної дії і взаємодії, соціальної структури й соціальних установок. Зокрема, Т. Бергер і Т. Лукман висунули ідею про те, що внутрішня нестабільність людського існування примушує людину впорядковувати хоча б навколишній світ для своєї поведінки [2]. Іншими словами, їх підхід передбачає іманентність прагнення до свідомого впорядкування свого життя.

Не чужою є проблема життєвої стратегії і структурно-функціональному підходу. Виходячи з існуючих у соціальній структурі суперечностей і протистоянь, що викликають до життя явище дисфункції, Р. Мертон пропонує типологію способів індивідуальної адаптації суб’єктів, що відрізняються соціальним статусом [3]. Тим самим у рамках цієї парадигми фактично створена методологічна основа для вивчення стратегії адаптації до соціальних умов.

У радянській і пострадянській науковій традиції ця проблематика також представлена досить широко, починаючи з теорії диспозицій В. Ядова [4], концепції життєтворчості Л. Сохань [5], напрацювань у сфері життєвих планів Є. Головахи, Н. Соболевої, Т. Резніка, Ю. Резніка, Х. Тітми, В. Тихоновича, В. Шубкіна. Зазначені автори бачать специфіку соціологічного підходу до вивчення життєвих стратегій у дослідженні соціальних ресурсів, інститутів, структур і механізмів, визначаючи стратегію життя як соціально зумовлену систему орієнтації особистості на довготривалу перспективу.

Водночас є підстави констатувати, що чисельність підходів і концепцій спричинює певну розмитість самого поняття “життєві стратегії”, у результаті чого виникла потреба у систематизації його істотних ознак та більш чіткому відокремленні від суміжних понять і категорій.

Мета статті полягає в уточненні визначення поняття “життєві стратегії” в соціології та розмежуванні його з близькими за змістом поняттями “стратегії життя” і “поведінкові стратегії”.

Звертаючись до розгляду окремих концепцій, у першу чергу звертаємо увагу на концепцію соціального конструювання реальності Т. Лукмана та П. Бергера. Вони висувають ідею, що “внутрішня нестабільність людського існування змушує її до того, щоб людина сама забезпечувала стабільне оточення для своєї поведінки. Людина сама має класифікувати свої потяги та керувати ними”. Згідно з ними, людина постійно перебуває у полі повсякденної реальності, що розділена на сектори. Частина цих секторів типізована й легка для сприйняття, інша ж частина потребує постійної рефлексії, оскільки у них людина стикається із тими чи іншими проблемами. Реальність, – говорять вчені – завжди включає обидва сектори, тому індивіду потрібно здійснювати постійну перевірку своєї життєвої стратегії на предмет її успішності чи неуспішності в конкретному випадку чи життєвій ситуації. Таким чином, перевірка буденними практиками відбувається на основі певного запасу знань щодо конкретної ситуації, власних можливостей та свого оточення. Типізована частина реальності будується на основі знань, установок і стереотипів, заданих суспільством у ході соціалізації. Це економить значну частину життєвої енергії, проте у випадку суспільної нестабільності та змін ці знання й установки перестають бути дієвими: люди опиняються у ситуації вакууму, будучи змушеними переструктурувати знання щодо навколишнього середовища і змінювати життя. Таким чином, учені звертають увагу на те, що люди володіють внутрішнім прагненням до цілеспрямованої та більш-менш усвідомленої побудови життя.

Інша концепція – суб’єктивності та інтерсуб’єктивності життєвої поведінки особистості А. Шюца – викристалізовується у рамках феноменологічної традиції. А. Шюц розвиває думку про те, що за допомогою запасу знань і досвіду людина створює свій суб’єктивний світ. За ним досвід формується завдяки увазі, що людина приділяє конкретній ситуації: увага передбачає активність, тобто соціальну дію, у результаті якої відбувається

вирішення проблем. Оскільки мотиви поведінки взаємопов'язані між собою, вони групуються у консистентні системи ієрархічного порядку. Знаючи достатньо елементів системи, людина може заповнити вільні позиції коректними припущеннями на основі логіки й таким чином передбачати мотиви та поведінку інших людей. Відповідно, у процесі взаємодії люди приписують типізовані схеми одні одним і очікують, що ці схеми використовуватимуться іншими подібним чином.

Так формується суб'єктивний світ людини. Причому поза взаємодією із суспільством людина не може вибудовувати стратегію, оскільки є включеною в нього із самого дитинства, він контролює та регулює ціннісно-носислову сферу людини. Отож у процесі взаємодії із суспільством людина повинна здійснювати передбачення щодо майбутніх кроків та вимог, щоб зуміти вчасно підготуватися до наступних дій. Таким чином, конкретний індивід набирає інформацію щодо цінностей і мотивів інших, ієрархізує їх, заповнюючи невідомі ніші, та здійснює передбачення. Передбачивши наступні дії інших і суспільства загалом, він може з більшою чи меншою мірою упевненості вибудовувати власну поведінку знаючи, що в такому випадку ця поведінка буде ефективною та її реалізації ніщо не загрожуватиме.

Згідно із Дж. Мідом, діючий суб'єкт створює свій соціальний світ у процесі комунікації з іншими людьми, тому людський розвиток є послідовністю засвоєння ідентичностей у процесі соціалізації. Соціальна ідентичність керує поведінкою людини і є джерелом мотивації, включає когнітивні схеми, поведінкові стратегії та когнітивне підтвердження. На підґрунті своєї ідентичності людина вибудовує життєву стратегію. При цьому людина вкладає у побудову доступні їй ресурси, розраховуючи отримати певний результат – належність до групи, відчуття захищеності, самореалізацію, формування стійких соціальних взаємозв'язків.

Як бачимо, при певній співзвучності зазначених концепцій дослідники по-різному визначають пріоритетні механізми формування життєвих стратегій під час соціалізації. Для П. Бергера і Т. Лукмана це рефлексія; для А. Шюца – передбачення, для Дж. Міда – самоідентифікація.

Так само у радянській та пострадянській традиції наукових розвідок проблеми життєвих стратегій спостерігається винесення на перший план різних аспектів феномену. Зокрема, концепція диспозиційної регуляції соціальної поведінки В. Ядова підкреслює складність, багатовимірність, якісну різноманітність і внутрішню суперечливість механізмів стратегічного планування життя. Л. Сохань і М. Кирилова, ототожнюючи стратегію і програму життя, підкреслюють їх систематизуючу та регулюючу функції, що забезпечує упорядкованість і скоординованість, етапність здійснення життєвих планів. Н. Соболева вбачає у життєвих стратегіях скеровуючий чинник при здійсненні ланцюжка життєвих виборів. Ю. Борцов і І. Камінін звертають увагу на спонукаючу роль потреб і домагань як важливої складової активності; І. Суріна та Г. Вижлецов, досліджуючи ціннісні оріє-

нтації і цілі, вважають їх ключовими характеристиками у побудові життя, оскільки саме вони визначають спрямованість, інтенцію дії індивіда.

То ж і тут простежуються різні пріоритети при співвіднесенні елементів стратегічної побудови життя, що теж не надто сприяє виопрацюванню більш-менш універсальної і загальноприйнятної дефініції життєвих стратегій.

Таким чином, до кінця ХХ ст. у філософії, соціальній психології та соціології накопичується достатньо матеріалу для виокремлення нового поняття – “життєва стратегія”, але більшість теоретичних доробків відзначаються несистемністю, утворюючи у підсумку дещо хаотичну картину.

У загальноприйнятому значенні стратегія (дав.-гр. *στρατηγία* – мистецтво полководця) є загальним, недеталізованим планом якої-небудь діяльності, що охоплює тривалий період часу й має своїм завданням ефективне використання ресурсів для досягнення основної мети, паралельно досягаючи проміжних цілей. Що ж до застосування його у суспільствознавчих науках у прив'язці до поняття “життя”, то безпосередньо до окреслення поняття “стратегія життя” як комплексного утворення та його аналізу вперше підходить К. Абульханова-Славська у 80-х рр. ХХ ст. Поєднавши дані попередніх соціопсихологічних розвідок та на основі власних досліджень, вона дає визначення “стратегії життя” як здатності людини до синтезу своєї індивідуальності з умовами життя, котра реалізується у різних життєвих обставинах, а також до її відтворення та розвитку. Відповідно, стратегія життя – з її точки зору – є деяким універсальним законом, способом існування людини у різних сферах її життя, а оскільки кожна людина будує своє життя сама, то стратегія життя є індивідуальним досягненням кожної людини.

Наступними, хто ґрунтовно підійшов до питання сутності життєвої стратегії та методології її вивчення, були Ю. Резнік і Т. Резнік, котрі стверджують, що соціологічний підхід до вивчення життєвих стратегій полягає в орієнтації на дослідження інституційних процесів, структур і механізмів. Виходячи із обраної ними соціологічної траєкторії у дослідженні, Ю. Резнік і Т. Резнік визначають стратегії життя як соціально зумовлені системи орієнтування особистості на довгочасову перспективу; символічно опосередковані та такі, що виходять за межі свідомості за своїм впливом ідеальні утворення, котрі реалізуються у поведінці людини, її орієнтирах і пріоритетах.

Варто відзначити, що саме К. Абульханова-Славська та Ю. Резнік і Т. Резнік найбільш ґрунтовно підійшли до всебічного розгляду поняття життєвих стратегій, хоча спроб окреслення поняття життєвих стратегій здійснено чимало як у рамках суто соціологічних, так і соціально-психологічних теоретичних розвідок. Так, М. Мдівані, П. Кодесс життєвою стратегією вважають розгорнуту в часовій перспективі психологічного майбутнього структуру життєвих цілей; В. Большов – складним динамічним утворенням, у рамках якого реалізуються життєві домагання, формується оцінка та проектування майбутнього стану життя і намічаються головні

шляхи й способи досягнення бажаного результату; В. Букін – динамічною системою перспективного орієнтування особистості, що спрямована на свідому зміну і конструювання свого майбутнього життя у співвіднесенні із визначеним планом і з допомогою відповідних здібностей; Л. Гатаулліна – загальним планом організації життєдіяльності індивіда, котрий виходить із оцінювання ним умов свого існування, наявних у нього цілей, цінностей, ресурсів та розуміння перспектив суспільного розвитку; Д. Чеботарьова – соціально зумовленою системою орієнтацій особистості в особистій і соціальній сферах на довготривалу перспективу; Л. Бузунова, Н. Шапошников – системою уявлень особистості про своє майбутнє життя, що орієнтує та спрямовує повсякденну поведінку протягом тривалого часу, а також способом свідомого планування й конструювання особистістю власного життя. О. Васильєва та Е. Демченко вважають життєву стратегію таким способом буття, системою цінностей і цілей, реалізація яких, згідно із уявленнями людини, дає змогу зробити її життя найбільш ефективним.

Чисельність наведених дефініцій зайвий раз доводить, що різноманітність досліджуваних аспектів побудови життєвих стратегій є наслідком багатогранності та складності цього феномену. Проте водночас наявність великої кількості визначень життєвих стратегій вказує на неузгодженість категорійного апарату та несистематизованість накопиченого за роки досліджень матеріалу. Сміслова плутанина, що виникає за цим, коли життєві стратегії наділяють характеристиками інших понять, а то й підмінюються ними – породжує складність подальшого вивчення.

Розгляд та аналіз ряду наведених визначень приводить до думки, що життєву стратегію науковці розглядають як у досить обширному, так і вузькому сенсах. У широкому під ними розуміється система особистісних диспозицій та поведінкових установок, що предметно скеровують соціальну поведінку актора протягом тривалого проміжку часу; а у вузькому сенсі під життєвими стратегіями розуміють певну лінію поведінки чи певні правила, котрі керують поведінкою людини у конкретних життєвих ситуаціях. Таке тлумачення допомагає диференціювати значення, що приписуються дослідниками цьому поняттю. Проте розподіл на широке й вузьке трактування не пояснює усіх особливостей проявів стратегічного планування життя.

На наш погляд, адекватно відобразити складне явище стратегічного саморегулювання соціальних акторів здатне запровадження у категоріальний апарат соціології принаймні трьох близьких за змістом, але окремих понять: 1) стратегія життя; 2) життєві стратегії; 3) поведінкові стратегії. На сьогодні у науковій літературі перші два поняття здебільшого виступають як взаємозамінювані та вживаються синонімічно, третє є порівняно мало-вживаним. То ж насамперед спробуємо обґрунтувати доцільність розведення близьких у морфологічному плані проте різних за суттю понять “життєві стратегії” та “стратегія життя”.

На наш погляд, стратегія життя виступає одиницею аналізу у випадку, коли життя береться в цілому, у масштабі усієї його тривалості, вона

співвідносна з такими категоріями, як світогляд, картина світу, мета життя, сенс життя, життєвий шлях, життєвий ідеал, життєве кредо. Під стратегією життя ми розуміємо притаманну суб'єктові конфігурацію принципів, установок і норм, що зумовлюють певну стереотипізацію вибору способів вирішення життєвих проблем, схильність до певного стилю життя. Відмінність її від життєвої програми полягає в тому, що остання структурує життєві цілі й плани, впорядковуючи їх не тільки з погляду черговості здійснення, а насамперед, за значенням, відповідно до усталеної ієрархії цінностей-цілей; стратегія життя є втіленням преференцій при обранні пріоритетних цінностей-засобів. Стратегія життя не завжди усвідомлюється суб'єктом (бо це потребує високого ступеня рефлексії), однак завжди наявна в його діях на підсвідомому, архетипічному рівні. Образно кажучи, вона забезпечує навігацію суб'єкта в бурхливому життєвому морі, даючи йому змогу визначити свої прагнення в системі координат "осяжне – неосяжне" і "прийнятне – неприйнятне". Проводячи аналогію із розмежуванням понять "життєвих цілей" та "цілі життя" ("цілі життя" є тим, заради чого жити, а життєві цілі слугують їй засобами), можна сказати, що стратегія життя позиціонується як обраний, якщо не назавжди, то на значну частину життя, напрям розвитку, руху до певної ідеї чи ідеалу, тоді як життєві стратегії швидше виступатимуть як способи обрання відповідних уявлень суб'єкта про ситуацію і власний потенціал засобів досягнення як проміжних, так і узагальнених цілей в окремих сферах життєдіяльності, і здатні змінюватися відповідно до актуалізованої соціальної функції.

Що ж до використання поняття "життєві стратегії" у множині, то воно зумовлене тим, що оскільки застосування поняття "стратегія життя" (яке охоплює переважно лише коло людей, котрі вже здійснили свій вибір напряму життя та активно й творчо його реалізують) здатне суттєво звузити напрям досліджень до рівня індивідуально неповторного та спрямувати його у русло психології, ми обрали до вивчення поняття "життєві стратегії" як таке, що вказує на існування різних типів стратегій.

При збігу стратегій життя різні соціальні актори можуть використовувати різні життєві стратегії; можливо й протилежне: при істотних відмінностях у життєвих принципах суб'єкти здатні в якихось сферах життя у якийсь період використовувати ідентичні життєві стратегії. Можна погодитись з К. Абульхановою-Славською, що стратегія життя характеризується трьома істотними ознаками: по-перше, вибором напряму й способу життя, побудовою ієрархії магістральних життєвих цілей і визначенням етапів їх досягнення; по-друге, знаходженням шляхів вирішення життєвих суперечностей; по-третє, творчим по'єднанням власних цілей з життям. На наш погляд, слід цей перелік доповнити такими параметрами, як комплексність і часова довжина, тривалість ("розгортваність" у часі).

У життєвих стратегій дещо інші суттєві ознаки, що впливають з їх основних функцій:

– забезпечення орієнтації у світі (співвіднесення себе й світу, потрібнісного й прогнозованого майбутнього);

- скерування (планоутворювальної);
- спонукальної (мотивуючої дії);
- творчої (конструювання власного життя);
- організаційної (що структурує порядок цілереалізації);
- регулюючої (коригуючої) соціальну поведінку.

У підсумку на основі теоретичного аналізу вказаних структурних елементів ми доходимо до визначення поняття “життєві стратегії”, запропонованого М. Кухтою. Життєві стратегії – це комплексне соціопсихічне утворення, покликане забезпечити адаптацію та самореалізацію людини в житті, що вибудовується на основі ціннісних орієнтацій та вирізняється такими якостями, як спрямованість, стійкість, протяжність, усвідомленість, організованість, самостійність, реалістичність, активність, рівні представленості яких разом із доступними ресурсами (засобами) зумовлюватимуть оптимальність побудови стратегій. Життєві стратегії мають статичну та динамічну частини й формуються в процесі соціалізації під впливом соціальних, культурних, особистісних чинників.

Методологічно важливо підкреслити єдність основних складових формування стратегій: 1) соціокультурної детермінації; 2) індивідуальної схильності; 3) векторизації у сферу практичної поведінки. Перші дві складові відрізняються генезисом, джерелом формування: якщо одна бере початок від об’єктивних витоків (культурно зумовлені зразки, стандарти, норми, цінності, сприйняті в ході соціалізації), то інша має внутрішню, суб’єктивну природу (індивідуальні задатки, смисли, цілі, цінності). Але і та, й інша “задають” змістовну сторону життєвої стратегії, втілюється ж остання в організаційному компоненті (уміння, навички, звички, стереотипи).

Тут ми безпосередньо підійшли до стратегії поведінки або, точніше, стратегій, оскільки можлива наявність в актора декількох стратегій, які він може чергувати залежно від особливостей ситуації, у якій перебуває. Звертаючись до питання концептуалізації поняття поведінкової стратегії в рамках системи соціологічного знання, перш за все необхідно встановити співвідношення поняття поведінкової стратегії з більш уживаним поняттям “життєві стратегії”. На нашу думку, поведінкові стратегії слугують засобами операціоналізації життєвих стратегій стосовно конкретних обставин соціальної взаємодії. Стратегія поведінки – це генералізована лінія, якийсь алгоритм, який проглядається в практичних діях суб’єкта, підштовхує до вибору тих чи інших рішень і зразків поведінки у буденних життєвих ситуаціях. Функціонально стратегію поведінки можна уподібнити характером з його специфічною роллю в психологічній структурі особистості. Іншою аналогією може служити співвідношення способу й стилю життя.

Водночас не зовсім правильно визначати стратегію поведінки як тактику вирішення практичних завдань. Поняття тактики, що походить від латинського *taktus* – дотик, передбачає реальні технологічні дії, що служать реалізації стратегічного задуму стосовно ситуативних обставин. Наприклад, грибоєдівське “а коль доведеться прислужитися...” може виступати

прикладом тактичного рішення стратегії придворного плазування. Стратегія поведінки являє собою заснований на стереотипізованому наборі тактик (патернів) алгоритм вибору поведінкових рішень, дій, прийомів. Стратегія поведінки – перехідна ланка, завдяки якій смисложиттєві задуми, опосередковані послідовно стратегією життя і життєвими стратегіями, адаптуються до реалій повсякденності. Власне ми й концентруємо увагу на теоретико-методологічних передумовах вивчення саме поведінкових стратегій, оскільки без них найкраща життєва стратегія на перевірку виявляється “маніловщиною”. З точки зору усталених теоретичних конструктів, ядівська система диспозицій або тріада внутрішніх передумов дії Гідденса (дискурсивна свідомість – практична свідомість – неусвідомлювані мотиви) характеризують різні рівні (ступені) цілераціонального усвідомлення причин тих чи інших вчинків, а стратегія поведінки не вписується в жоден з виділених рівнів; це “наскрізний” механізм, що пронизує всі поверхи ієрархії спонукальної і спрямовуючої системи й забезпечує взаємодію цих рівнів – від смисложиттєвих світоглядних пріоритетів до повсякденних поведінкових патернів і звичок. Внаслідок цієї своєї єднальної ролі, згідно з якою скеровувальні імпульси цілепокладання трансформуються в розгорнутий процес цілереалізації, адекватна поведінкова стратегія стає чи не найважливішим елементом як професійної підготовки, так і подальшої соціальної адаптації в постосвітній період.

Зазначимо також основні підходи до типологічного поділу життєвих стратегій. Життєва стратегія, що вибудовується на основі таких загальних показників, як модель конкретного соціуму, умови соціалізації, ціннісно-смилова сфера людини, може бути і є різною в різних обставинах. Розгляд типологій життєвих стратегій дасть нам уявлення: про моделі стратегій, створені дослідниками, що доповнить картину розгляду феномену; а пошук власного критерію типологізації відштовхуватиметься від аналізу критеріїв попередників.

Перші спроби типологізації людей є у Ф. Знанецького. Ф. Знанецький та У. Томас виокремили три типи соціальних характерів: “філістайн” – орієнтований на стабільність, віддають перевагу традиційним ситуаціям, конформні, протидіють змінам у зовнішньому середовищі; “богеміан” – характеризується спонтанністю реакцій та поведінки, легкою адаптацією до нових умов; “креативний” – здатний до активної діяльності, схильний до різноманітності та цілеспрямовані. Головним критерієм тут є показник консервативності та активної діяльності.

Подібно до них, Е. Фромм пропонує власну типологію соціальних характерів, тобто соціальних форм встановлення відносин з іншими, поєднання екзистенційних потреб і соціального контексту життя людей. Соціальні характери він розділяє на продуктивні та непродуктивні. Слід відзначити, що Е. Фромм стверджував, що в результаті радикальних соціальних та економічних змін можна створити суспільство, в умовах якого задовольнялися б як індивідуальні, так і суспільні потреби.

Власне, беручи до уваги соціальні типи Ф. Знанецького та типологію соціальних характерів Е. Фромма, можна виокремити суттєві ознаки соціальної поведінки людей, зокрема, схильність до змін чи консервативність; адаптивність, особливості побудови взаємостосунків з іншими; перетворювальний чи пасивний характер ставлення до оточення. З погляду лише соціального конструювання життєвих стратегій, вони є значущими, проте залишаються ще й культурний та особистісний аспекти побудови життя, котрі тут мало беруться до уваги. Тож ми звернемося також до класифікацій життєвих стратегій дослідниками останнього часу.

Зокрема, Гатауліна виокремлює певний тип класифікації, в основі якого – домінуюча орієнтація людей. На основі цього критерію класифікації нею виокремлюються моделі:

- життєзабезпечення;
- життєвої побудови;
- життєтворчості.

У рамках моделі життєзабезпечення виокремлюються стратегії наростаючого благополуччя, збалансованого благополуччя та стратегія виживання. При цьому моделі життєвої побудови та життєтворчості вважаються кращими, проте потребують наявності відповідних соціальних умов. Цими умовами називаються стабілізація соціально-економічних аспектів життя суспільства, підвищення життєвого рівня основної маси населення, вирівнювання можливостей життєвого старту.

Інший дослідник, Р. Пехунен, будує свою класифікацію на основі способу вирішення конфліктів. Слід зазначити, що спільні риси із цією класифікацією простежуються й у психології – в опитувальнику способів подолання конфліктів У. Томаса. Проте тут є й деякі особливі положення: цей підхід звужує розгляд специфіки життєвих стратегій, обмежуючись конфліктологічною стороною дослідження.

З 1990-х рр. активно досліджуються “адаптаційні стратегії”, “стратегії виживання”. Так, Т. Заславська виокремлює три типи трансформаційної активності: цільова реформаторська діяльність, масова соціально-інноваційна діяльність і реактивно-адаптаційна поведінка. На основі цих типів активності та на основі сукупності таких ознак, як цілі, мотиви, засоби реалізації, нею виокремлюються чотири класи життєвих стратегій:

- досягнення;
- адаптаційні;
- регресивні;
- руйнівні.

Т. Заславська відзначає, що в основі адаптаційної стратегії є намагання до соціального виживання, до збереження мінімально припустимого соціального статусу.

У свою чергу, Шепеленко розробляє типологію життєвих стратегій на основі аналізу соціальної активності, цілей та ціннісних орієнтацій, що домінують у цій соціальній групі, методів і засобів реалізації цих цілей. На

основі емпіричних досліджень вчена робить висновок про те, що життєві стратегії перебувають під впливом трансформаційних процесів у суспільстві, з одного боку, та певним чином впливають на хід і результати цих змін – з іншого боку. Основними критеріями виокремлення нею типів життєвих стратегій виступає оцінка ступеня успішності адаптації до сучасних умов життя.

Ю. Резнік та Т. Резнік типи стратегій виокремлюють за рядом інституціональних ознак:

- соціально-економічного становища;
- способу виробництва та трансляції культурних стандартів;
- системи регулювання та контролю, соціального характеру (колективної ментальності), професійного етосу.

З погляду вчених, у сукупності ці ознаки утворюють комплексний критерій соціологічної типологізації життєвих стратегій, а його зміст визначається характером соціальної активності людей.

У працях С. Макеєва, Л. Біляєвої та інших життєві стратегії виступають як найбільш впливовий критерій реальної стратифікації суспільства; Ю. Левада у своїх дослідженнях будує типологію життєвих стратегій на основі диференціації адаптаційної поведінки. Цей підхід має багато спільного також із дослідженнями Т. Заславської, проте адаптація розглядається ним швидше як спосіб використання незвичних засобів для підтримки наявного соціального статусу.

Наумова також виокремлює три типи стратегій:

- перший тип життєвої стратегії, згідно з нею, характеризується успішною зовнішньою адаптацією, що базується на новій, жорстко організованій системі ціннісних орієнтацій;
- другий тип пов'язаний із ефективною внутрішньою адаптацією, що базується на стійкості фундаментальних ціннісних орієнтацій та на відносному несприйнятті зовнішніх впливів;
- третій тип – стратегія виживання, характерна для соціальних груп із невеликим життєвим ресурсом, невисоким статусом і поганим матеріальним становищем.

При цьому основними критеріями виділення нею типів життєвих стратегій були:

- орієнтація на засіб відтворення свого соціального статусу;
- оцінка ступеня успішності своєї адаптації до сучасних умов життя;
- засоби вирішення життєвих проблем і подолання життєвих труднощів;
- рівень та якість застосування засобів, що надаються новими соціальними можливостями.

Подібний до попереднього підхід до типологізації життєвих стратегій приймає і Балабанова. Вона веде мову про стратегії боротьби із життєвими труднощами. Проте її типологізація тісно співвіднесена із реаліями життя та базується суто на емпіричних показниках. Зокрема, в основі її ти-

пології – індивідуальна активність та раціональність. Нею були виокремлені якісні типології поведінки у важких життєвих ситуаціях, виокремлено такі фактори: самоефективність – впевненість у собі; інтернальний локус контролю; емоційна стійкість та працездатність.

Підхід до виокремлення типів життєвих стратегій по співвідношенню індивідуальної своєрідності та творчої активності людини пропонують також Е. Варламова та С. Степанов. Вони виокремлюють чотири типи життєвих стратегій:

1) творча унікальність – відображає творче ставлення людини до власного життя, коли її перетворювальна ініціатива призводить до високої неповторності й екстраординарності подій її життя;

2) пасивна індивідуальність – являє собою стихійний, випадковий характер формування людини, коли її індивідуальна своєрідність в основному залежить не від її зусиль, а визначається зовнішніми обставинами;

3) активна типовість – відображає прагнення людини бути “як усі”, коли її зусилля спрямовані на досягнення загальноприйнятих цілей і цінностей;

4) пасивна типовість – характеризує стихійне наслідування людиною соціальних стереотипів, її сліпе підпорядкування соціальним нормам.

Узагальнивши ці підходи, можна сказати, що найбільш поширені сьогодні класифікації стратегії життя використовують такі ознаки:

– соціально-економічне становище людини (стратегія благополуччя, успіху, самореалізації);

– спосіб вирішення життєвих суперечностей, конфліктів (стратегія захисту, відмови, пристосування);

– співвідношення сил протидіючих сторін та “силове поле” впливаючих факторів (стратегії наступальні й захисні). Проте у зазначених типологіях відсутня домінанта, котра б відображала саме особливості зворотнього зв’язку у взаємодії індивід-суспільство.

Власне типології життєвих стратегій можуть бути вибудовані на основі практично всіх проаналізованих нами істотних ознак цього поняття або їх комбінації. Оскільки нас, перш за все, цікавить соціальний аспект життєвих стратегій, представленість типів та їх вплив на розвиток суспільства, типологію ми розробляли, відштовхуючись від критерію обрання спрямованості життя та можливості продуктивної взаємодії із чинниками соціального походження. Отже, ми виокремлюємо такі типи життєвих стратегій:

На основі напряму взаємодії із суспільством:

1) інновативні життєві стратегії – орієнтовані на пошук нових варіантів життя, зосереджені на вихід за межі усталених способів поведінки, стилів життя та за межі “коридору подій”;

2) консервативні життєві стратегії – орієнтовані на вже існуючі моделі варіантів життя.

При цьому виокремлюємо такі варіанти:

- культурні взірці життєвих стратегій. Чинники, що можуть актуалізувати обрання цих взірців – належність до певного етносу, релігії, статі тощо;
- реально представлені взірці. Чинники, що актуалізують їх обрання – конкретні умови проживання (соціопросторові, соціоекономічні, соціобіологічні).

За задоволеністю результатом:

- індивідуальна задоволеність, соціальна продуктивність;
- індивідуальна задоволеність, соціальна непродуктивність;
- індивідуальна незадоволеність, соціальна непродуктивність.

Критеріями успішності життєвих стратегій виступатиме суб'єктивне відчуття задоволеності життям, котре забезпечуватиметься високими рівнями представленості комплексу елементів життєвих стратегій.

Слід зауважити, що сфера поширення тих чи тих типів стратегій визначається рівнем соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, способом виробництва, рівнем та якістю життя, наявністю засобів регуляції суспільного життя, ступенем участі людей у суспільному житті, впливом традицій – ідеалів та вірувань.

Висновки. У підсумку проведеного теоретичного аналізу:

- обґрунтовано доцільність застосування при інтерпретації феномену стратегічного планування життя понять стратегії життя, життєвих стратегій та поведінкових стратегій, що дає змогу детальніше розглянути суб'єктні механізми самоорганізації та самореалізації;
- уточнено поняття життєвих стратегій, котрі розглядаються як комплексне соціопсихічне утворення, покликане забезпечити адаптацію та самореалізацію людини в житті, що вибудовується на основі ціннісних орієнтацій та вирізняється такими якостями, як спрямованість, стійкість, протяжність, усвідомленість, організованість, самостійність, реалістичність, активність, рівні представленості яких разом із доступними ресурсами (засобами) зумовлюватимуть оптимальність побудови стратегій;
- при створенні типології життєвих стратегій обґрунтовано доцільність синтезу двох критеріїв – напряду взаємодії актора із суспільством і суб'єктивною задоволеністю результатом.

Список використаної літератури

1. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії / Е. Гуссерль // Філософська думка. – 2002. – № 3. – С. 134–149.
2. Бергер П.Л. Социальное конструирование реальности: Трактат по социол. знания : [перевод] / Питер Бергер, Томас Лукман. – М. : Моск. филос. фонд, 1995. – 322 с.
3. Merton R.K. Social Theory and Social Structure / R.K. Merton. – N.Y., 1957. – P. 140.
4. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975.
5. Сохань Л.В. Життєтворчість як мистецтво життя / Л.В. Сохань // Психологія і педагогіка життєтворчості. – К., 1996. – С. 156–167.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2012.

Кухта М.П., Мартинюк И.О. Проблема концептуализации понятия “жизненные стратегии” в социологическом дискурсе

В статье обосновано необходимость углубления исследования феномена “жизненные стратегии” и потребности в параллельном анализе схожих по сути понятий “стратегии жизни” и “поведенческие стратегии”. Рассматривается история становления понятия в научном дискурсе социологических, социопсихологических, социофилософских концепций. Также определяется, что жизненные стратегии являются комплексным социопсихическим образованием, призванным обеспечить адаптацию и самореализацию человека в жизни, которое отличается рядом специфических качеств. Рассматривая феномен с разных ракурсов, авторы отстаивают мнение о нетождественности понятий “жизненные стратегии”, “стратегии жизни” и “поведенческие стратегии”.

Ключевые слова: *жизненные стратегии, стратегии жизни, поведенческие стратегии, типы стратегий.*

Kuhta M., Martyniuk I. Problem conceptualization of “life strategies” from sociological discourse

This article proves the necessity of deepening the study of the phenomenon of “life strategies” and need of parallel analysis essentially similar concepts of “life’s strategy” and “behavioral strategies”. Considered background separation concept in scientific discourse of sociological, sociopsychological, sociofilosofie’s concepts. Also determined that life’s strategy is a complex sociopsychical formation aimed at ensuring adaptation and personal fulfillment in life. Considering the phenomenon from different perspectives, the authors advocate the idea of nonidentical concepts of “life strategies” “life strategies” and “behavioral strategies”.

Key words: *life strategies, life strategies, behavioral strategies, types of strategies.*

УДК 316.6

І.О. СВЯТНЕНКО

СОЦІАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ТІЛО: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено дослідженню проблеми впливу соціокультурних чинників на формування образів тіла як складової перформативної поведінки.

Ключові слова: тіло, образи тіла, схема тіла, гендер, соціологія тіла, епістемологія тіла.

Постановка наукової проблеми. Однією з ключових характеристик, що визначають розвиток сучасної соціології, є проблематизація тілесності й розвиток тілесно орієнтованої епістемології, що дає змогу долати обмеженість позитивістсько-раціоналістичного підходу [1–6].

Сучасна соціологія успадкувала від антропології ряд фундаментальних положень, пов'язаних із соматичною проблематикою, серед яких, насамперед, варто виділити такі: 1) тілесністю зумовлений цілий комплекс обмежень, але в ній також закладений потенціал, що може бути ефективно реалізований у процесі соціокультурного розвитку. Наприклад, у біологічних потребах їжі та сексу закладені певні обмеження (людина може їсти різноманітну їжу, але робить це в обмеженій кількості; кількість статевих актів та їх тривалість на добу також є обмеженою); 2) сексуальний потяг суперечить соціокультурним вимогам. Наприклад, бажання реалізувати сексуальний потяг щодня суперечить стереотипу вступати в статеві стосунки з особливого приводу або в певні дні; у харчовій поведінці існують множинні обмеження на повсякденне споживання делікатесів у звичайні дні (згідно зі стереотипом, їх треба споживати тільки на свята або з особливого приводу); 3) реакція на “природні” факти зумовлена статтю реципієнта. Наприклад, у споживацькій поведінці жінок з розщепленим гендером часто реалізується вибір так званих “пустих продуктів” (різні солодощі, булочки, тістечка), які не несуть ніякої цінності для організму, тоді як чоловіки з маскуліним гендером частіше купують так звані фундаментальні продукти для організму (м'ясо, рибу, вершкове масло тощо) [6].

У соціології проблеми, пов'язані з тілом людини, довгий час залишалися на периферії, оскільки у фокусі дослідників перебували, насамперед, загальні риси еволюції індустріальних капіталістичних суспільств, що розвивалися в напрямі раціоналізованого, бюрократизованого і відчуженого соціального порядку, при якому традиційні моделі й варіанти суспільної взаємодії замінено більш раціональними й інструментальними соціальними інститутами.

Проілюструємо це наочним прикладом. Майстер, який виконує ремонтні роботи в умовах капіталістичної цивілізації, змушений на основі виставлених йому термінів виконувати свою роботу на шкоду власному організму, не беручи до уваги свої тілесні потреби. Водночас майстер, який працює в умовах доіндустріального суспільства, може з більшою ймовірністю дозволити собі виконувати цю саму роботу без особливого поспіху та ігнорування власних органічних потреб. У доіндустріальному суспільстві умови майстра мають перевагу над умовами замовника, а в індустріальному – навпаки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано вирішення наукової проблеми. У класичному визначенні М. Вебером основних типів соціальної дії відсутні будь-які уявлення про природно-біологічні її передумови, тобто про тілесність як чинник дії. Формування теоретико-методологічних засад і категоріального апарату соціології, здійснюване М. Вебером, Г. Зіммелем, Е. Дюркгеймом, Т. Парсонсом, В. Парето, К. Мангеймом, йшло за зразком економіко-правової сфери. П. Хьорст та П. Вуллі стверджували: “Соціологи завжди енергійно заперечували важливість генетичних, фізичних та індивідуально-психологічних чинників у соціальному житті людей. Цим вони посилювали й теоретично осмислювали традиційну для Заходу опозицію природи і культури. Соціальні стосунки можна навіть трактувати як заперечення природи” [11, с. 23].

У цих словах простежується традиційне для соціології несприйняття будь-яких різновидів тілоцентризму, який ставить соціальну адаптивність індивідів у залежність від складної взаємодії їх біологічних якостей, впливів оточуючого соціального середовища та результуючого образу тіла.

Унаочнимо це положення ілюстративним прикладом. Сім'я з трьох осіб (батько, донька, мати) на рівні гендерної ідентичності мають три гендери: батько – фемінізований, мати – маскулінізована, донька – розщеплена. Розщеплення доньки пов'язане з тим, що спостерігаючи за поведінкою батьків, вона при їхньому розщепленні не може ідентифікувати себе з жодним із них (ні з батьком, ні з матір'ю).

Під впливом праць представниць радикального фемінізму в соціології з'явилося уявлення про те, що визначення соціального статусу значною мірою зумовлюється формами презентації тіла в соціальному просторі [11, с. 70–80]. Вивчаючи специфіку естетичних смаків різних соціальних класів, П. Бурдьє у праці 1984 р. доходить висновку, який виразно демонструє чіткий взаємозв'язок між тілом і соціально-класовою належністю: “Смак, або культура класу, що стала вродженою, тобто культура інкорпорована, сприяє формуванню тілесних характеристик класу. Цей інкорпорований принцип класифікації керує всіма формами інкорпорування, вибирає й модифікує все, що тіло любить, не любить і фізіологічно або психологічно асимілює. Звідси випливає, що тіло слід безумовно визнати матеріалізацією класового смаку” [12, с. 190].

Це теоретичне положення може бути унаочненим за рахунок прикладів. Візуальне спостереження за тілесними конституціями українських чиновників у ЗМІ показує, що серед них значна більшість має пікноморфну структуру тіла. Ця структура тіла виступає своєрідною матеріалізацією класового смаку, що знаходить своє вираження в ненормованих корупційних практиках та нерозрізняваному (з точки зору моралі) ставленні до соціальної дійсності [14].

Другим прикладом може слугувати тип тілесної конституції такого представника нижчого класу України, як шахтар. Серед шахтарів при відповідному контент-аналізі фото- й відеоматеріалів можна спостерігати як переважаючий астенічний тип конституції. Така тілесна структура цілком відповідає низькому рівню життя, виснажливій праці, алкоголізації та соціальної приниженості цієї соціальної групи [15].

Фундатор теорії соціальної драматургії І. Гофман хоча й не висунув теорії тілесності, звернув увагу на важливість тіла у формуванні “соціального фасаду особистості” та утвердженні індивіда в соціумі як на соціальній сцені. У розроблених дослідником концепціях тіло відіграє перформативну функцію. Незаперечним вважається вплив праць І. Гофмана на сучасні напрями теорії соціальної драматургії, прихильники яких визнають значущість соціологічного тлумачення тілесної символіки в процесах символічної інтеракції [7; 16]. На теоріях соціальної драматургії вибудовуються сучасні розробки в галузі візуальної аналітики та соціології візуального символізму [16].

Наведемо ілюстративний приклад. Серед певної частини викладачів вищої школи є широко представленим візуальний стереотип, у якому перевага в одязі має віддаватися класичному стилю (костюму, краватці, класичному взуттю, черевикам). На рівні оцінки цього стереотипу стає очевидним зв'язок між стилем одягу і оцінкою студентами та колегами розумових здібностей і моральних якостей викладача (чим інтелектуально і морально серйознішим є викладач, тим частіше він має віддавати перевагу класичному стилю. Якщо викладач віддає перевагу спортивному стилю (наприклад, шортам, кросівкам та футболці), то його образ сприймається як несерйозний з погляду професійної етики та ненадійний з точки зору інтелектуальної розвинутості).

Е. Гідденс присвятив певну увагу “мові тіла” в підручнику із соціології в розділі, присвяченому аналізу мікросоціальної поведінки [2, с. 91–94]. Тілоцентризм у соціології сформувався під впливом філософії життя Ф. Ніцше, феноменології Е. Гуссерля та М. Мерло-Понті, теорії “технік тіла” М. Мосса, фігураційної соціології Н. Еліаса, ідей М. Фуко щодо “політики тіла”, психосоматичної медицини В. фон Вайцеккера, загальної тенденції “тілоцентризму” у філософії пост структуралізму [8, с. 10]. Важливе значення для розвитку соціології тілесності на початку XXI ст. має ідея щодо причетності тіла людини (як єдності фізіологічної та культурно-історичної тілесності) до змін у соціальному світі через власні прояви і репрезентації цих змін у символічних структурах соціального простору [8, с. 5].

Це положення може бути проілюстроване таким прикладом. У християнстві існує ряд етичних заборон, які пов'язані зі споживанням наркотиків. Водночас у частині східних релігійних напрямів (наприклад, у тантричному буддизмі) споживання наркотиків, навпаки, всіляко заохочується (це стосується різних релігійних ритуалів, зокрема тантричного сексу). Такі заборони й заохочення пов'язані з різною духовною спрямованістю християнства і тантричного буддизму (християнські духовні практики спрямовані на очищення свідомості й Богопізнання, тоді як духовні практики тантричного буддизму орієнтовані на створення змінених станів свідомості, що й означає її “забруднення”).

Метою статті є побудова описово-демонстраційної схеми впливу соціуму на образи тіла. Завданнями статті у зв'язку з вищесказаним, є такі: а) здійснити огляд соціологічних теорій, пов'язаних із проблематикою впливу соціальності на тілесність; б) навести унаочнюючі демонстраційні приклади впливу соціальності на тілесність у перформативній поведінці.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю. Статтю присвячено дослідженню проблеми впливу соціокультурних чинників на формування образів тіла як складової перформативної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів. Тіло завжди є частиною соціального світу, “вмонтованою” в нього, яка одночасно і створює цей світ, детермінує його відносини, сенси та структури. Наприклад, зайняття різноманітними видами спорту, що пов'язані зі складними руховими композиціями (спортивна гімнастика, біатлон, динамічні єдиноборства), з часом через роботу над тілом сприяють формуванню тілесного рельєфу. Останній на тілесному рівні відповідає психічній організації з розвинутим диференціюючим (аналітичним) мисленням. З іншого боку, види спорту із простими руховими композиціями гіпотетично менше сприяють такому розвитку диференціюючого мислення (прості рухові програми не потребують “розумного тіла”) [16, с. 89].

Серед проблем, пов'язаних із тілом, що досить активно розробляються в сучасній соціології, варто виділити в окрему групу питання, пов'язані з “медикалізацією” тіла та впливом хвороб на демографічні й соціальні процеси. Так, Д. Брумберг проаналізував значне поширення нервових хвороб та розладів (істерія, анорексія, агорафобія тощо) наприкінці ХІХ ст. з точки зору трансформації механізмів соціального контролю, у контексті посилення впливу медицини на мораль та суттєвих змін у взаємовідносинах між приватним і громадським, сім'єю та соціумом, чоловіками та жінками тощо [14].

Так, сучасні топ-моделі часто мають захворювання на анорексію в результаті постійних дієт, недоїдання та психологічних проблем у сім'ї. Оскільки вони виступають носіями еталонної тілесності, то, відповідно, задають моду на певну форму тіла серед великої кількості жінок. У результаті наслідування моди на чоловікоподібне тіло у жінок відбуваються

ся зміни в психіці та гендерній ідентичності. Соціальні наслідки цього виявляються у вигляді соціальної маскулінізованості жіноцтва. З часом у постіндустріальному суспільстві зменшується кількість фемінних жінок, на противагу маскулінним, кількість яких зростає.

Усе частіше предметом наукових студій стає феномен соціального конструювання тіла як компоненти “соціокультурного поля”, засобу символічної взаємодії, “мети споживання” й естетичного об’єкта водночас.

Відвідування спортзалу сприяє розвитку тіла та підтриманню його в тонусі, який стає основою для інтенсифікації розумової діяльності, а через неї відбувається зворотній вплив на тіло. Але це можливо за умов відсутності шкідливих звичок та постійної роботи над собою як у фізичному, так і в духовному вимірі.

Особливе місце в соціологічних студіях тілесності займає гендерна проблематика. Гендерний підхід виходить із твердження про те, що природних, генетично закладених рис та особливостей у людини немає. Тіло та його органи не мають функціонального значення, сутність тіла є суто соціальною, історично сформованою, а отже, тіло піддається конструюванню і трансформаціям. Гендерний напрям у соціології утвердив тезу про неприпустимість дуалістичного підходу до тіла й свідомості.

Наприклад, продуктивна духовно-практична робота потребує від тіла достатньої кількості енергії. Цю енергію людина може отримати, наприклад, у результаті постійних занять спортом, які покращують тонус і, відповідно, сприяють підвищенню рівня енергійності, що є необхідною для постійної духовно-практичної роботи. Отже, постійне тримання тіла в тонусі дає можливість постійно тримати в тонусі свідомість, а отже, і здійснення духовно-практичної роботи.

Розглядаючи капіталістичну культуру, можна простежити в ній формування репресивного ставлення до драйвів (капіталістичне виробництво змушує людину придушувати власні бажання на користь виробничій дисципліні). Апологетика виступає системою раціоналістичних аргументів, що має на меті довести істинність тієї чи іншої релігії, системи вірувань чи поглядів. Відповідно, апологет – це особа, що розробляє таку систему, захищає певну систему поглядів за допомогою логічної, раціоналістичної аргументації. Стосовно соціології тіла можна вести мову про апологетику тілесної епістемології. Тілесна епістемологія – це система раціоналістичних аргументів, що має на меті довести істинність системи поглядів щодо зв’язку між психічним, тілесним і соціальними рівнями організації особи та суспільства.

Висновки. Тіло досить часто ставало об’єктом боротьби між різними соціальними теоріями, що претендували на здобуття контролю над установленням нормативів і критеріїв прийнятності тих чи інших тілесних проявів – культурної, політичної, естетичної, медичної (в усіх випадках мова заходила про легітимізацію та соціальне маркування одних тілесних практик і маргіналізацію й засудження інших).

Наприклад, тютюнопаління як тілесна практика (девіантна) подавалося в кінематографі 40–60-х рр. ХХ ст. як соціально-усереднена поведінка, що була притаманна дорослим людям. Це призвело до легітимізації цієї шкідливої звички серед молоді. Протилежна тенденція спостерігалась у кінематографі 80-х рр. ХХ ст., у якому почали діяти відповідні цензурні обмеження, так що персонажі із папіросами, цигарками та люльками почали зникати з екранів, тобто маргіналізуватись і засуджуватись. Інша ситуація була пов'язана із сексом на телеекранах. У ті ж 40–60-ті рр. ХХ ст. сексуальність була маргіналізованою темою для кінематографа, а у 70–80-ті рр. ХХ ст., коли з'явилась порнографія, сексуальність була легітимізована як тілесна практика. Отже, тілесно орієнтований підхід у соціології фокусує увагу на тілесній організації людини як істоти соціальної, на тому, якою мірою специфіка соціальних відносин залежить від людської тілесності, її функціональних особливостей та культурно-історичної зумовленості.

Список використаної літератури

1. Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сб. науч. статей / [под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой]. – Саратов : Научная книга, 2007. – 527 с.
2. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 698 с.
3. Введение в гендерные исследования : учеб. пособ. для студентов вузов / [И.В. Костикова и др. ; под общ. ред. И.В. Костиковой]. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 235 с.
4. Кутырев В.А. Философия трансгуманизма / В.А. Кутырев. – Нижний Новгород : Нижегородский университет, 2010. – 85 с.
5. Массовая культура: современные западные исследования / [ответ. ред. и предисл. В.В. Зверевой ; пер. с англ.]. – М. : Фонд научных исследований “Прагматика культуры”, 2005. – 339 с.
6. Лич Э. Культура и коммуникация: логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии / Э. Лич. – М. : ИНФРА, 2001. – 443 с.
7. Романов П. Социология тела и социальная политика / П. Романов, Е. Ярская-Смирнова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. VII. – № 2. – С. 115–137.
8. Степанов М.А. Опыт мышления тела: к эпистемологии Дитмара Кампера : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. философ. наук : спец. 09.00.00 / М.А. Степанов. – СПб., 2011. – 25 с.
9. Тернер Б. Современные направления развития теории тела / Б. Тернер // Thesis. – 1994. – Вып. 6. – С. 137–167.
10. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – М. : Альта, 1996. – 260 с.
11. Body matters: essayson the sociology of the body / [ed. by S. Scott, D. Morgan]. – London : Falmer Press, 1993. – 256 p.
12. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste / P. Bourdieu. – London : RoutledgeandKeganPaul, 1984.
13. Brown N.O. Love’s Body / N.O. Brown. – New York : Random House, 1966.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?um=1&hl=uk&client=opera&tbo=d&channel=suggest&biw=1600&bih=777&tbm=isch&sa=1&q=%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96+%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8&oq=%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C>

%D0%BA%D1%96+%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8&gs_l=img.3...6809.15608.0.16720.22.17.1.4.4.0.261.1268.12j1j1.14.0...0.0...1c.1.XBVMhg2OF5I.

15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?q=%D1%88%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%96&hl=uk&client=opera&hs=ff1&tbo=u&channel=suggest&tbn=isch&source=univ&sa=X&ei=4tT5UNnMF4iMtQaCuoG4AQ&ved=0CC8QsAQ&biw=1600&bih=777>.

16. Романенко Ю.В. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти : монографія / Ю.В. Романенко, Л.О. Скідін. – 2-е вид., перероб., доп. і оновл. – К. : ДУІКТ, 2011. – 301 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2012.

Святненко І.А. Социальность и ее воздействие на тело: к постановке проблемы

Статья посвящена исследованию проблемы влияния социокультурных факторов на формирование образов тела как составляющей перформативного поведения

Ключевые слова: *тело, образы тела, схема тела, гендер, социология тела, эпистемология тела.*

Svyatnenko I. Sociality and its effects on the body: the formulation of the problem

The article investigates the impact of sociocultural factors on the formation of body image as part of performative behavior.

Key words: *body, body image, gender, sociology of the body, epistemology body.*

УДК 316.774:316.422

О.В. ЧЕРНЯВСЬКА, Л.М. ЗМІЙ

МОЖЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІЙНОГО ТА СИСТЕМНОГО ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНИХ ЗМК

У статті розкрито можливості застосування інституційного та системного підходів до аналізу регіональних засобів масової комунікації. Обґрунтовано переваги інституційного та системного підходів у поясненні сучасних процесів розвитку ЗМК, зокрема регіональних ЗМК. Підкреслено, що використання обох підходів дає змогу збалансувати методологічні обмеження та посилити переваги цих підходів при соціологічному аналізі регіональних мас-медіа в сучасному суспільстві.

Ключові слова: *масова комунікація, регіональні засоби масової комунікації, інститут ЗМІ, інституційний підхід, системний підхід.*

У сучасному глобалізованому й водночас локалізованому світі надзвичайно важливою є роль засобів масової комунікації (далі – ЗМК) в осмисленні, репрезентації реальності, перетворенні суспільної дійсності, реалізації складних комунікативних взаємодій між соціальними суб'єктами, перерозподілі ресурсів, розвитку ринкових економічних відносин, сприянні пошукам державами гідного місця на світовій арені, формуванні їх позитивного іміджу тощо. Проте на фоні стрімких процесів становлення національних медійних систем реалізація суспільного призначення ЗМК на регіональному рівні у посткомуністичних країнах, до яких належить і Україна, ще маловивчена і потребує ґрунтовного соціологічного аналізу.

Саме соціологічний аналіз здатний виявити роль, місце, особливості діяльності регіональних мас-медіа та чинників, які на них впливають у сучасних суспільствах, охопити ключові аспекти функціонування регіональних ЗМК у їх цілісності, багатоаспектності. Нагальність цієї потреби також підкреслюється наявністю розбіжності між усвідомленням значення регіональних ЗМК як частини медійної системи країни та відсутністю цілісного, системного уявлення про їхню діяльність для подальшого вдосконалення практик реалізації масової комунікації, осмислення перспектив розвитку регіональних ЗМІ, інформаційного простору країни.

Дослідження природи й соціального призначення засобів комунікації, зокрема масової, пов'язано із працями класиків соціологічної думки – М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Т. Парсонса та ін. Теоретичне пізнання ролі засобів масової комунікації було закладене Дж. Гербнером, Ч.-Х. Кулі, П. Лазарсфельдом, Р. Мертоном, Дж. Мідом, представниками конфліктної парадигми (К. Боулдінгом, Р. Дарендорфом, Г. Зіммедем, Л. Козером та ін.), феноменологічною теорією А. Шюца, системним підхо-

дом Н. Лумана, концепцією соціального конструктивізму П. Бергера і Т. Лукмана та іншими. Критичне осмислення метаморфоз функціонування ЗМК було здійснене Л. Альтюссером, А. Голлом, Г. Дебором, Р. Макчесні, Г. Маркузе, Р. Мілібендом, Дж.Б. Томпсоном та іншими. Пояснення ролі ЗМК для формування громадянського суспільства було закладене Ю. Хабермасом і згодом розвинуте в концепціях політичної комунікацій, що базувалися на ідеях Дж. Александера, Г. Алмонда, Х. Аренд, Дж. Блумера, К. Дойча, Д. Істона, Дж. Клаппера, Р. Кларка, У. Ліппмана, Д. МакКвейла, Ч.Р. Міллса, Н. Ная, Е. Ноель-Нойманн, Дж. Робінсон, орієнтованих на розуміння ролі ЗМК як одного із ключових інструментів реалізації влади, формування політичної культури тощо; на ідеях посилення впливу глобалізаційних процесів на розвиток системи ЗМК, осмислення інформаційного суспільства та феномену глобалізації, запропонованих Д. Беллом, М. Кастельсом, Й. Масудою, Е. Тоффлером, концепції “сервісного суспільства” С. Леша й Дж. Уррі, локалізації та глокалізації, розвинутих К. Баркером, Т. Рантаненом, Р. Робертсоном, Р. Роландсоном.

Методологічна стратегія вивчення просторових аспектів здійснення процесів масової комунікації була закладена завдяки ґрунтовним теоретико-методологічним напрацюванням у руслі вивчення соціального простору Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля, І. Гоффмана, концепціям соціальної топології П. Бурдьє, структурації Е. Гідденса, ідеям представників урбаністичної соціології Е. Берджесса, Я. Морено, Р. Парка та ін. Суттєвий внесок у розуміння просторової специфіки діяльності ЗМК як соціального інституту внесли ідеї, висловлені у працях М. Аітова, І. Кононова, Л. Малес, Н. Черниш, Ю. Сороки, О. Стегнія, О. Філіппова, Л. Хижняк та інших.

Значний внесок у розуміння особливостей діяльності ЗМК у сучасних мінливих суспільних контекстах здійснили вітчизняні та російські теоретики соціальної комунікації – В. Бакіров, О. Гриценко, В. Іванов, Н. Костенко, В. Лизанчук, Н. Лисиця, А. Моль, В. Полторак, Б. Потятинник, В. Різун, А. Ручка, О. Соколов, В. Танчер. Окремі аспекти роботи місцевих і регіональних засобів масової інформації висвітлювалися Я. Засурським, А. Керашевим, Є. Корніловим, Н. Романович, С. Халтановою, Л. Черепановою. Різні аспекти діяльності регіональних ЗМК висвітлювалися у працях українських дослідників, зокрема у дослідженнях В. Бебика, М. Безносова, О. Горошко, О. Гриценко, С. Демченка, В. Іванова, І. Кононова, В. Лизанчука, А. Літовченка, Є. Нім, В. Різуна, Б. Потятинника, М. Слюсаревського, М. Суботи, О. Уліцької та інших.

На нашу думку, незважаючи на ґрунтовний теоретико-методологічний досвід суспільних наук у пізнанні масової комунікації і засобів масової інформації, зокрема, недостатньо розробленими є теоретичні підстави й методологічні стратегії вивчення регіональних ЗМК. Значно актуалізується потреба в соціологічній інтерпретації вищевказаних аспектів.

Метою статті є аналіз можливостей комплексного застосування інституційного й системного підходів до аналізу функціонування та змін ін-

ституту ЗМК, зокрема в поясненні закономірностей сучасних процесів у розвитку регіональних ЗМК, які слід розглядати як частину загальної системи ЗМК.

Як відомо, вперше термін “інститут” у соціальних науках вжив Джамбаттіста Віко у 1693 р., а сам інституціональний підхід активно використовується в соціології Т. Веблена, Е. Дюркгейма, О. Конта, К. Маркса, Т. Парсонса, Г. Спенсера та ін. Подальшого розвитку інституційний підхід набув у 50–60-х рр. ХХ ст. у результаті поєднання традиційного інституціоналізму та неокласичних методологічних підходів у межах неінституціоналізму (А. Алчін, Дж.-К. Гелбрейт, Р. Коуз (засновник), Д. Норт, О. Тоффлер, Р. Хейблоннер та ін.).

Історично перший інституціональний підхід дає змогу зосередитися на аналізі діяльності інституту ЗМК на макро- та мезорівні (а практично поєднати інституційний, організаційний та індивідуальний рівні). Застосування підходу в межах першого рівня дає можливість відповісти на питання про роль ЗМК у соціальній структурі, завданнях та функціях медіа відносно інших інституцій, закономірностей їх розвитку, конкретних форм, системи норм, яка зумовлює їх існування та змін. Завдяки соціальному інституту мас-медіа процеси інформаційно-комунікативних взаємодій між членами суспільства набувають оформленості та структурованості. Орієнтири інституціонального підходу відкривають у дослідженні регіональних ЗМК перспективи вивчення їх як частини соціального інституту масової комунікації, ролей та функцій мас-медіа залежно від призм національного або локального комунікативного простору.

Соціальний інститут ЗМК покликаний виконувати широкий спектр суспільно значущих функцій. Зокрема, згідно із позитивістською методологією, інститут ЗМК є стійкою структурою соціальних дій, спрямованих на здійснення соціального контролю, регуляції та суспільної інтеграції задля виведення суспільства на новий щабель еволюції [1]. Разом із цим необхідним є розуміння дуалістичної інституційно-організаційної природи ЗМК, оскільки цей соціальний інститут базується на міцній соціальній формі – професійних корпораціях, пов’язаних із забезпеченням інформації для різних соціальних утворень та індивідів; за Е. Дюркгеймом слід акцентувати увагу саме на підвищенні значення інституту ЗМК в умовах руйнації та виникнення новітніх механізмів соціальної солідарності [2]. Проникнення в суть організаційної структури соціального інституту ЗМК як соціальної корпорації, або, за виразом вченого, як “фабрики відтворення соціальних зв’язків”, їх позиції в системі соціальних інститутів актуалізується змінами та під дією глобалізаційних процесів, укріпленням позицій громадянського суспільства, необхідністю усвідомлення та наукового пояснення ролі й значення соціальних структур, якими є ЗМК, для підвищення ефективності соціальних процесів, спрямованих на соціальний розвиток.

Перший з окреслених напрямів був розвинутий Т. Парсонсом у його розумінні суспільства як системи соціальних інститутів та соціальних від-

носин. Соціальні інститути, з позиції вченого, є ціннісно-нормативними структурами. А тому діяльність ЗМК перш за все спрямована на підтримку соціального порядку через регуляцію поведінки соціальних суб'єктів та індивідів згідно з правилами, нормами та цінностями, прийнятими в тому чи іншому суспільстві [4]. Розробки його послідовників (Дж. Ландберга, С. Ліпсета, Р. Мертона, Ч.Р. Міллса, Дж. Фейблемана та ін.) у цьому напрямі на перший план висунули проблему участі ЗМК у процесах формування, артикуляції та реалізації суспільно значущих цілей і завдань, спрямованих на підтримку гомеостазу соціуму, вивчення нормативно закладених функцій та дисфункцій масової комунікації відносно соціальних утворень та індивідів.

Розуміння соціального інституту ЗМК як соціально закріплених комплексів механізмів інформування та впровадження у свідомість індивідів раціоналістичних настанов, санкціонованих та встановлених правил і норм поведінки особистості в соціальному середовищі, сформувалося в руслі англо-американських наукових розвідок. Л. Зігельман, Х. Молотч, Д. Олтейд, Дж. Такмен, Дж.Б. Томпсон та інші вчені на основі положень П. Бергера та Т. Лукмана про інституціоналізацію, що є типізацією соціальними суб'єктами звичних дій з подальшою їх об'єктивізацією [3], дійшли висновку, що ЗМК є тим соціальним інститутом, який конструє соціальну реальність. Остання утворюється в результаті цілеспрямованої діяльності людей, зумовленої соціальними нормами, правилами, цінностями тощо.

Інституційний аналіз зосереджується також на ЗМК як організаційній структурі та феномені, існування якого можливе завдяки вираженим та спрямованим колективним, соціальним силам, що спрямовує увагу дослідників на так званий "суб'єктивний" аспект (зокрема, теорії управляючих організаційних структур М. Вебера [4]).

Подальший розвиток інституційного підходу в напрямі неоінституціоналізму дають можливість розглядати інститут ЗМК серед інститутів суспільства, посиливши значення ідеї взаємовпливу та взаємодії між соціальними інститутами, організаціями та індивідами. Особливо корисним для аналізу регіональних мас-медіа нам видаються положення теорії неоінституціоналізму (Д. Норт [5], М. Грановеттер [6] та інші). Інститути є своєрідними "правилами гри"; вони структурують та впорядковують людську діяльність, є довготривалими, інертними утвореннями. Відзначимо, що ця метафора дуже тонко підкреслює специфіку ролі інституту мас-медіа, що бере активну участь у підтримці життєдіяльності практично всіх суспільних інститутів та взаємодіє з ними в межах особливого роду "гри" – процесу створення інформаційних аналогів кожного соціального інституту зокрема та всього суспільства загалом, репрезентації соціальної реальності, працюючи на підтримку відносної соціальної стабільності в ході взаємодій між інституційно закріпленими формами та соціальними діями. Доповнює цю концепцію важливе для розуміння принципів діяльності локальних мас-медіа поняття "поле", яке використав Н. Флігстін. Воно посилює зна-

чуність уваги до соціальних практик у межах інституту ЗМК (зокрема, формальних, неформальних практик, систем санкцій та заохочень, норм і правил поведінки, матеріальних і символічних проявів інституту тощо) [7].

Технологічна детермінація інституту ЗМК має соціальні наслідки. На це вказують результати наукових розвідок П. ДіМаджіо, Д. Марча, Д. Олсена, Дж. Томпсона, В. Яновітца. З їх позиції ЗМК налаштовані на реалізацію інституціоналізованого виробництва та масового поширення символічних матеріалів через передачу та збір інформації. Насиченість певними соціокультурними ціннісно-нормативними структурами, стереотипами, образами та іміджами впливає на зміни інших соціальних інститутів, наприклад, в інституті політики [8].

Серед інших соціальних інститутів ЗМК вирізняються здатністю одночасно вступати у відносини з елементами соціальної структури і бути *середовищем* реалізації взаємодій між ними [9]. Останній аспект виявляється одним із ключових для нас. Це пов'язано із декількома причинами. По-перше, вступаючи в контакти з іншими соціальними інститутами, ЗМК здатні здійснювати вплив на них, а також виявляти певну міру чутливості до змін у соціальних інститутах (наприклад, сім'ї, економіці, політиці, культурі тощо). Останній момент проявляється в наявності деформацій у роботі ЗМК, видозмінах практичної роботи і викривленні практичної реалізації нормативних приписів для складових соціального інституту ЗМК (яскравим прикладом цього є реалізація інформаційних стратегій ЗМК переважно як стратегій економічних, а не соціальних). По-друге, стан соціального інституту ЗМК та його місце у структурі суспільства потребує визначення наявних та прихованих можливостей, що можуть бути використані для підвищення ефективності як роботи ЗМК, так і досягнення суспільно значущих завдань і цілей. Тому, з нашої точки зору, для розкриття концепції феномену сучасних регіональних ЗМК необхідно також звернутися до поняття "потенціал" у розумінні його як прихованих, незатребуваних ресурсів, або "резервів".

Зосереджуючись на специфічних, важливих для пояснення соціального призначення ЗМК положень, зокрема на інформаційно-комунікативних, соціокультурних, конфліктних властивостях ЗМК, можна говорити про інформаційний, інформаційно-комунікативний потенціал, консолідаційний, соціокультурний та інші потенціали ЗМК. Евристичні можливості, що відкриваються перед дослідниками в цьому напрямі, можуть бути реалізовані в контексті розкриття структури елементів, чинників і форм реалізації суспільної ролі ЗМК, які працюють у певному соціальному середовищі.

Отже, з нашої точки зору, методологічні принципи інституційного підходу розширюють розуміння регіональних ЗМК як частини соціального інституту масової комунікації, розкривають його зв'язки з іншими соціальними інститутами, дають змогу відстежувати інституційну архітектуру

ЗМК, риси їх впливів на інші соціальні інститути, форми й умови реалізації наявного капіталу та інформаційно-комунікативного потенціалу.

Також важливо підкреслити, що інституціональний підхід спрямовує зусилля науковців-соціологів на вивчення процесів та особливостей безпосереднього становлення регіональних ЗМК з урахуванням процесів у соціальних структурах, які відбуваються на макро-, мезо- та макрорівнях, умов інституційного середовища, особливостей поведінки соціальних суб'єктів у межах різних організацій.

Утім, слід вказати і на недоліки інституційного підходу під час аналізу регіональних мас-медіа. Зосередження уваги здебільшого на формалізованих проявах масово-інформаційної діяльності інституту ЗМК обмежує можливості науковців у врахуванні ролі індивідуальних та колективних соціокультурних елементів у роботі ЗМК. Соціально-креативні можливості участі індивідів у процесах масової комунікації вважаються вторинним порівняно з можливостями інституціональних структур масової комунікації.

Інституціональний підхід також обмежує розгляд динамічної сторони відносин між елементами інституту мас-медіа, способів проявів інститутів у соціальній реальності, що є принципово важливим під час глибокого аналізу діяльності регіональних ЗМК [10]. Крім того, консерватизм інституційної парадигми в певному плані може ставати на заваді теоретичному поясненню наслідків упровадження інноваційних моделей діяльності, формування новітніх інституціональних практик ЗМК, що може бути недоліком на фоні підвищення значення активізації інноваційності в інформаційно-комунікативній сфері суспільства, зростання значення комунікативної складової у функціонуванні сучасних суспільств.

Збалансувати вищевказані “обмеження” інституційного підходу під час соціологічного аналізу регіональних ЗМК дасть змогу, на нашу думку, системний підхід. Соціологічна наука зацікавлена у вивченні ЗМІ як таких, як певної структурно-цілісної єдності, що являє собою сукупність складних, упорядкованих елементів, тісно пов'язаних між собою [11].

Варто звернути увагу на те, що особлива цінність системного підходу при вивченні засобів масової інформації та комунікації полягає в можливості реалізації їх повноцінного й послідовного розгляду як системи через системні інтегративні властивості, у всьому різноманітті елементів, видів, форм, функцій, взаємозв'язків – як внутрішніх, так і зовнішніх. Підкреслимо, що використання системного підходу під час вивчення регіональних ЗМК дає можливість розглядати їх як цілісну систему, що характеризується певним спектром цілей, функцій та структурних елементів, а також як досить масштабну підсистему загальної системи масової комунікації суспільства.

Основи системного розуміння природи та властивостей соціальних феноменів відомі науковому пізнанню ще з давніх часів. Воно перетворилося на один із найбільш потужних наукових інструментів завдяки зусиллям Л. Берталанфі, Н. Вінерам, Г. Саймона та їх послідовників Ч. Барнар-

да, П. Бергера, П. Друкера, Ф. Емері, Р. Ешбі, Дж. Кліра, К. Леві-Стросса, Н. Лумана, Р. Мертона, С. Московічі, Т. Парсонса, Р. Саймона, С. Янга та інших. Значний внесок у розробку вивчення соціальних феноменів за допомогою методології системного підходу здійснили радянські науковці В. Афанасьєв, І. Блауберг, Б. Грушин, О. Уємов, Ю. Урманцев, Б. Фірсов, Е. Юдін та ін. Серед російських та українських дослідників, які у своїх працях ґрунтовно досліджують проблеми застосування системного підходу до соціальної сфери, соціальної і масової комунікації, слід назвати Є. Ахмадуліна, В. Гейця, Я. Засурського, М. Згуровського, Н. Панкратову, Є. Прохорова, Ю. Сурміна, В. Цибу, А. Чаусовського, М. Шкондіна та інші.

Ключовий принцип системного підходу – вивчення конкретних соціальних підсистем, процесів або явищ з урахуванням їх цілісності, властивостей їх елементів, відносин між всіма елементами, підсистемами та ієрархічними рівнями в суспільстві, історії та перспектив розвитку соціальних систем [12]. На цій підставі засоби масової комунікації розглядаються як особлива система, що вступає у відносини з іншими системами на основі комунікативних та інших взаємозв'язків.

Ідеї стосовно значення системних параметрів (серед яких – вхід, вихід, витрати, управління через зворотний зв'язок тощо) для підтримки суспільством свого стабільного функціонування були запропоновані вченими в руслі вивчення економіки (С. Оптнер, А. Холл), системи політики тощо. Важливими для аналізу регіональних ЗМК є ідеї, запропоновані вченими, які спиралися на системний підхід під час вивчення сфери економіки. Так, корисними є думка Дж. Форестера стосовно необхідності вивчення процесів системної динаміки, зокрема причинно-наслідкових зв'язків, впливів середовища, проявів реакції з боку системи, розвідки Дж. Марча та Г. Саймона щодо адаптивних комунікативних властивостей системи. Положення, розроблені в межах цієї концепції стосовно системної організації соціальної діяльності й управління нею за допомогою інформації та комунікації є ключовими під час аналізу зв'язків між різними елементами медіа-системи, зокрема соціальними групами, соціально-територіальних утворень.

Ієрархічність внутрішніх елементів системи масової комунікації була розглянута у працях представників структурно-функціонального напрямку (П. Лазарсфельд, Б. Маліновський, Р. Мертон, М. Мід та інших). Виходячи із системних уявлень стосовно соціуму, дослідники наголошують на тому, що від стану складних інформаційно-комунікативних відносин між підсистемами суспільства, мас-медіа як суб'єктів соціального життя залежить стабільність та ефективність діяльності як інших підсистем, так і всієї соціальної системи. М. Де Флер, пояснюючи діяльність ЗМІ у США у 60-х рр. ХХ ст., аналізував ЗМІ як особливу автономну соціальну систему, що складається із сукупності підсистем у певному середовищі, сформованому складними історичними, соціальними, економічними та іншими умовами. До соціальної системи мас-медіа вчений відносить декілька складових: аудиторію, диференційовану за різноманітними параметрами (вік, стать, переваги,

смаки тощо), організації, які вивчають аудиторію, організації, які створюють та розповсюджують медіа-продукцію (що розглядалася переважно як розважальна, з одного боку, для певного спрощення концептуальної моделі, а з іншого – як найбільш широко споживана аудиторією, через що є можливою підтримка стабільності всієї медійної системи), спонсорів або рекламодавців, а також рекламні агентства. В особливу підсистему виділяється підсистема контролю, до її складу входять законодавчі органи різних рівнів, організації, що стежать за дотриманням нормативних актів, незалежні організації, які сприяють контролю за діями ЗМІ.

Одним із провідних факторів існування ЗМК як системи є економічний. Виживання мас-медіа базується на здатності забезпечувати достатній рівень самоокупності, внаслідок чого на перший план дій ЗМК повинне виходити якісне та своєчасне забезпечення аудиторії медіа-продукцією, стимулювання медійного та інших видів споживання.

У межах теорії самореферентних систем один з її апологетів Н. Луман вводить поняття – “комплексність”, яке означає, що для будь-якої системи середовище є складнішим за саму систему. А процес формування системи передбачає редуцію, зниження комплексності через проведення межі між собою та зовнішнім середовищем. Тим самим будь-яка система самовідтворюється, відновлюється, реагуючи на саму себе, й через це реагує на зовнішній світ. Тож ЗМК змушені конструювати реальність, що відмінна від їх власної реальності.

Системний підхід дає змогу підійти до мас-медіа, що діють на регіональному рівні, як до особливого соціального системного утворення, що, у свою чергу, діє в межах іншої системи. Спираючись на теорію Н. Лумана, регіональні ЗМК регіону можна розуміти як самореферентну систему, яка складається з певних елементів, притаманних будь-якій системі засобів масової інформації, та діє, по-перше, у системі певного регіонального соціуму та, по-друге, є елементом більшої за обсягами системи конкретного суспільства [13]. Розгляд комунікативних та інших відношень між медіа-системою певного регіону та зовнішнім середовищем дає можливість виявити особливості впливу зовнішніх чинників на хід внутрішніх системних процесів у регіональних ЗМК, визначити міру цього впливу, методи зовнішнього та внутрішнього самокоригування системи ЗМК власного існування та механізми її адаптації з огляду на трансформації розуміння функціонального призначення та місця регіональних ЗМК у суспільстві.

Складний характер системи ЗМК, яка характеризується синергетичністю, емерджентністю, мультиплікативністю, цілеспрямованістю тощо, підкреслює також складний характер її участі в процесах різноресурсного соціального обміну, а також ходу та результатів виконання нею великої кількості соціально значущих функцій.

Кожна система має певну мету, на досягнення якої спрямовує свою діяльність. Тож науковці особливо наголошують на необхідності визначення вказаної мети, аналізу шляхів, ресурсів та механізмів її реалізації за

допомогою комунікативних ресурсів. Тим самим ЗМК можуть розумітися як сукупність систем закладів (кожен вид ЗМК також є певною системою з власними принципами функціонування [4]), одним із ключових завдань якої є встановлення соціальних цілей, задоволення суспільно та індивідуально значущих. Встановлення контактів системи мас-медіа із зовнішнім середовищем, а також взаємодії між її структурними елементами розкриває суть і властивості регіональних ЗМК, які дають їм змогу відновлюватися й вдосконалюватися за сприятливих соціально-історичних та інших умов.

Як резюмує І. Попова, виявлення зв'язків і залежностей між елементами системи ЗМК та їх контактів з навколишнім середовищем дає змогу отримати інформацію про її внутрішню організацію, виявити функції та дисфункції, цілі, завдання, ціннісно-нормативні зразки, ресурси, необхідні для вирішення різноманітних проблем, які постають перед системою [14].

Однак критичні зауваження щодо застосування можливостей системного підходу відносно вивчення масової комунікації та її елементів спираються на негативне ставлення до принципу універсалізму. Одним із суттєвих недоліків системного підходу, попри всі інші, які можуть проявлятися під час вивчення феноменів масової комунікації, є намагання підходити до всіх системних процесів, які відбуваються із ЗМК, максимально узагальнено; подібний універсалізм стає перешкодою на шляху вивчення різноманітних процесів масової інформації, зокрема на регіональному рівні.

Як перевагою, так і певним недоліком при застосуванні до феноменів масової комунікації може вважатися те, що системний підхід не дає прямих відповідей щодо вирішення проблем мас-медіа, втім, є важливим засобом нової постановки питань, який дає змогу розглядати ЗМК з точки зору їх цілісності, комплексності, складності, структури тощо, тобто задає нову організацію вирішення поставлених дослідницьких завдань.

Слід відзначити, що інституційний підхід до вивчення мас-медіа спирається на вивчення сталих структурних елементів, характеризує ЗМК як сукупність певним чином організованих та поєднаних задля досягнення суспільно значущих цілей і завдань. Застосування системного підходу дає можливість ставитися до локальних мас-медіа як до особливої системи, що є певним чином атомізованим утворенням, утім – гіперактивно взаємодіючим із зовнішнім середовищем. Більш того, інституційний та системний напрями соціологічної думки доповнюють уявлення про регіональні мас-медіа в різноманітті їх структурних та функціональних проявів. Якщо завдяки інституціональному підходу здійснюється теоретичне осягнення порядку побудови ЗМК як частини загального соціального інституту засобів масової інформації, то за допомогою системного підходу стає можливим вивчення внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків ЗМК з утвореннями та умовами зовнішнього середовища, окреслювати та аналізувати напрями впливів змін у різних її елементах на загальні властивості систем регіональних ЗМК.

Таким чином, інституційний та системний підходи як фундаментальна методологічна основа соціологічного аналізу інституту ЗМК та регіо-

нальних ЗМК дають змогу розглянути ЗМК з позиції глобальності й цілісності, розуміння взаємозалежності тенденцій і зв'язків, поєднати макро- і мікропарадигми. Їх комплексне застосування посилює можливості соціологічної науки щодо пояснення явищ сучасного суспільства, зокрема для осмислення закономірностей становлення, функціонування та розвитку регіональних ЗМК і чинників, які їх зумовлюють, у сучасному українському суспільстві.

Список використаної літератури

1. Конт О. Дух позитивной философии. Курс положительной философии. Общий обзор позитивизма. Система позитивной политики / О. Конт // Западноевропейская социология XIX века. Тексты. – М., 1996. – С. 7–242.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: метод социологии / Э. Дюркгейм // О разделении общественного труда: метод социологии : пер. с фр. – М. : Наука, 1991. – 574 с.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 303 с.
4. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика : пер. з нім. / Макс Вебер, Олександр Іванович Погорілий. – К. : Основи, 1998. – 532 с.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 180 с.
6. Гранноветтер М. Экономические институты как социальные конструкты: рамки анализа / М. Гранноветтер // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. 7. – № 1. – С. 76–89.
7. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / П. Флигстин // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 4. – С. 28–55.
8. Janowitz M. The community press in an urban setting: the social elements of urbanism / M. Janowitz // University of Chicago Press. – 1968. – 275 p. – P. 52.
9. Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем / Г.Б. Клейнер ; ЦЭМИ РАН. – М. : Наука, 2004. – С. 19.
10. Кирдина С.Г. Социокультурный и институциональный подходы как основа позитивной социологии в России / С.Г. Кирдина // Социс. – 2002. – № 12. – С. 23–32.
11. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / [редактор-координатор – академик РАН Г.В. Осипов]. – М. : НОРМА-ИНФРА – М, 2000. – 488 с.
12. Давыдов А.А. Конкурентные преимущества системной социологии / А.А. Давыдов. – М., 2008. – 285 с.
13. Луман Н. Почему необходима системная теория / Н. Луман // Проблемы теоретической социологии. – СПб., 1994. – С. 31–51.
14. Попова И.М. Системный подход в социологии и проблема ценностей / И.М. Попова // Вопросы философии. – 1968. – № 5. – С. 95–105.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2012.

Чернявская О.В., Змий Л.Н. Возможности институционального и системного подходов в исследовании региональных СМК

В статье раскрываются возможности применения институционального и системного подходов к анализу региональных средств массовой коммуникации. Обосновываются преимущества институционального и системного подходов в объяснении современных процессов развития СМК,

в частности, в региональных СМК. Подчеркивается, что использование обоих подходов позволяет сбалансировать методологические ограничения и усилить преимущества данных подходов при социологическом анализе региональных СМИ в современном обществе.

Ключевые слова: массовая коммуникация, региональные средства массовой коммуникации, институт СМК, институциональный подход, системный подход.

Chernyavska O., Zmiy L. Possible institutional and systemic approaches in the study of regional mass communication

The article describes the features of the institutional and systemic approaches to the analysis of regional mass-media. Justified by the benefits of institutional and systemic approach in explaining the contemporary processes of media, in particular, in the regional mass media. It is emphasized that the use of both approaches can balance the methodological limitations and to enhance the benefits of these approaches in the sociological analysis of the regional media in the modern society.

Key words: mass communication, the regional mass media, institute of mass-media, the institutional approach, system approach.

УДК 316.334:81

Ю.І. ЯКОВЕНКО, А.Ю. ТАЩЕНКО

ХАРАКТЕР НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ СОЦІОЛОГІЇ МОВИ

У статті подано огляд напрямів досліджень у соціології мови останнього десятиліття. Здійснено порівняльний аналіз тематичних тенденцій щодо соціологічного розгляду мови у декількох наукових середовищах. З'ясовано складові сучасного профілю соціології мови й висвітлено геополітичні та соціокультурні особливості різних регіонів, залежно від яких відбувається сучасний розвиток соціології мови. Відзначено уривчастість та рецептивність розвитку російської й української соціології мови.

Ключові слова: соціологія мови, тематичні тенденції, відокремлення, мова, культура.

У науці звичайною справою є здійснення дослідницької діяльності, перебуваючи, згідно з І. Ньютоном, “на плечах попередників”. Зазвичай історики науки вказують, що бурхливий розвиток науки почав відбуватися в Новий час. У цю добу відбувалася радикальна зміна соціальної структури суспільства, представники нових впливових прошарків усе більше для свого фінансового успіху спиралися на нові наукові досягнення в контексті зміни домінант в структурі суспільного виробництва з аграрного сектору на індустріальний. На зміну енциклопедистам прийшли вузькі спеціалісти. Відповідно, щоразу, коли в будь-якій науці починають співіснувати декілька шкіл чи напрямів, виникає потреба виявити, як між собою співіснують різні теорії, що моделюють об’єкт цієї науки. Так, у науці починають продукувати метатеоретичні конструкції. Звісно, це стосується і суспільствознавства, і мовознавства, і соціології. Отже, чим більш потужно йде розвиток наук шляхом диференціації уявлень про предмет науки, тим гостріше постає потреба в систематизації відповідного знання.

Ефективно здійснити наукову рефлексію зазначеного типу можна, спираючись на поняття “проблема”, що відображає засіб розведення старого (неадекватного) і нового (потенційно адекватного стосовно сучасного бачення предмета) теоретичного знання. Сформулювати наукову проблему можна тоді, коли запропоновано обґрунтування питання про раціональний вибір між двома конкуруючими, альтернативними поясненнями існування об’єкта науки. Тому ситуація щодо рефлексії сучасних надбань у соціології мови значною мірою ґрунтується на суперечностях між відомими давно результатами застосування класичних теорій, що відображають колишню соціальну дійсність, та посткласичних теорій, доречних для пізнання нової соціальної дійсності.

Класичні теорії із соціології мови були створені в основному до середини ХХ ст. і спрямовані на пояснення чинників вибіркового оволодіння мовами, оскільки опанування “престижними”, “елітними”, “публічними” мовами уявляли як гарантію здобуття аналогічного соціального статусу. Але в новій соціальній дійсності швидко постають очевидними нові соціальні “розколи” між групами, які займають настільки суттєво різні щаблі на багатомірній драбині соціальної стратифікації, що ці розколи вже складно подолати через просто додатковий вибір та вивчення “потрібної” мови (див.: [30]). Вони, насамперед, стосуються геополітичного й соціокультурного відокремлення, культурної автономії, мовної емансипації та, відповідно, відмежування й винищення груп “непотрібних” мовців тощо. Зазначене призвело до того, що в останнє десятиліття в соціології мови був розгорнутий новий науковий інтеркурс, однак з такими хибами.

По-перше, сучасні російськомовні та україномовні автори, які працюють у межах соціології мови, замість актуальних сучасних теорій вельми часто використовують старі, втрачаючи адекватність теорії класиків, чії праці (у перекладі) в основному сконцентровані у випусках “Новое в лингвистике” 70-х рр. ХХ ст.; серед англійськомовних авторів таке рідше, але теж трапляється.

По-друге, відповідно, не здійснено рефлексії щодо сучасного предметного поля соціології мови як результату цього інтеркурсу. Тож наукова проблема полягає в тому, що процеси виникнення нових соціальних нерівностей та розробки нових пізнавальних засобів перетинаються лише частково, і це не дає змоги повноцінно усувати соціальні суперечності, викликані втратами життєвих ресурсів у різних сферах суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що в працях сучасних російсько- та україномовних авторів наявні типові ретроспективні способи соціологічної рефлексії, а саме:

1) у працях авторів, які розробляють соціологію мови:

– *Чекулай О.П.*, згадуючи у своїй статті “Основи, розвиток та перспективи аналізу вербальних інтеракцій” [28] соціологічні (разом з антропологічними) напрями досліджень цих самих інтеракцій, називає лише класиків: Д. Хаймса, Дж. Гамперца та І. Гофмана – хоча стаття, звичайно, і сама перетнула рубіж десятилітньої давності (2001 р.);

– *Кахраманова К.Н.*, порушуючи у 2006 р. вже зовсім не нову тему “Мова як соціально-суспільне явище” [11], у своїх міркуваннях спирається на настільки ж “нових” авторів, таких як: М. Марр, Р. Сінг (несподівано “затесаний” між (соціо) лінгвістів-класиків індійський психолог), Ф. де Сосюр, І. Бодуен де Куртене, В. Гумбольдт, А. Шлейхер, І. Мадвіг, А. Курбанов, Б. Серебренніков, Р. Шор (яку вважає чоловіком, оскільки пише: “...у відомій праці Р.О. Шора “Мова і суспільство”...”, – виникають сумніви, чи справді відома праця Розалії Йосипівни належить авторці, текст якої видає копіювання оглядової частини статті згаданого Серебреннікова

“Мова як суспільне явище”, що вийшла у світ ще у 1970 р.¹), Дж. Гертцлер, Л. Нуаре, Ф. Березін, Б. Головін;

– *Амосова Т.В.*, котра розробляє в межах соціології мови напрямок, присвячений “лінгвістичному капіталу”, у 2007 р. [1] відзначає лише таких ключових фігур, як Дж. Фішман, Ч. Фергюсон, В. Лабов та П. Бурдьє;

– є й такі, які обмежуються в згадуванні існуючих теорій напрацюваннями якогось одного класика: *Полухін А.* – *Е. Хаугена* [19], *Саплін Ю.* – *Е. Сепіра* [24], *Лазурова Н.* – *Л. Крисіна* [15] тощо;

2) у згадках про соціологію мови авторів з інших напрямів наукової діяльності:

– *Загнітко А.* та *Кудрейко І.*, розглядаючи у 2008 р. “предметно-поняттєвий апарат” соціолінгвістики [7], серед тих, хто пропонував соціологічні назви та спрямування мовознавства, згадують лише *У. Брайта*, *Р. Будагова*, *Д. Вундерліха*, *Б. Головіна*, *В. Жирмунського*, *Дж. Фішмана*;

– *Знаменська Т.*, роблячи в 2010 р. огляд соціолінгвістичних концепцій ХХ ст. [8], не пішла далі *Дж. Фішмана*, *В. Лабова*, *Р. Лакоффа* та *Д. Таннен*;

– у програмі іспиту Московського державного університету імені *М.В. Ломоносова* (Вища школа сучасних соціальних наук) для вступників до магістратури за напрямом “соціологія” галузь “соціологія мови” представлена як “виток соціології комунікації” [21, с. 45] такими “сучасними” діячами, як: *О. Конт*, *Е. Дюркгейм*, *А. Мейє*, *В. Жирмунський*, *А. Швейцер* – тим часом, програма вже 2012 р.;

– так само і в російськомовній хрестоматії *Вахтіна М.Б.* і *Головка Є.В.* (2012 р.), котру вони, за їх власними словами, випустили, “... щоб допомогти заповнити прогалину в російських перекладах між серединою 1970-х, коли вийшли згадані томи *Нового в лінгвістиці*, і нашими днями” [25, с. 11], з тематичним розподілом “класика”, “мовне варіювання”, “мовний зсув та нові мови”, допомога укладачів навіть поза розділом “класика” майже повністю стосується праць 80–90-х рр. ХХ ст. і перших років ХХІ ст. (2000, 2001), як виняток виглядають два переклади праць 2004 (*У. Вольфрам*, *Ф. Картер*, *Б. Мор’єло*) та 2007 рр. (*Д. Уотт*).

Вищенаведене споріднює переважну частину російсько- та україномовних соціологів мови з тією англійською частиною їх академічної світової підспільноти, котра мовою міжнародною (в основному англійською, яку в “Міжнародному журналі з соціології мови” називали “новим есперанто” і “новою латиною міжнародних університетів”) оволоділа, однак до справді сучасних надбань з різних причин не дісталася й сама їх майже не продукує, як-то вихідці з Індії чи Африки. Приклади – *Алі Аль-Амін Мазруї* з Кенії, який видав у 1976 р. вже відому, однак єдину відому й вже відносно давню, у колі спеціалістів працю “*The Political Sociology of the English Language: An African Perspective (Contributions to the Sociology of Lan-*

¹ <http://www.philology.ru/linguistics1/serebrennikov-70.htm>.

guage, 7)»¹ (Політична соціологія англійської мови: африканська перспектива (внески до соціології мови, 7)); а також Раві Бхушан з Індії, який у тезах англійською за таким вузьким напрямком соціології мови, як “The sociology of language teaching and learning” (“Соціологія навчання та научіння мови”), виданих у 2011 р. [31], користується цитатами з праць 20–70 рр. ХХ ст. (і однієї “найновішої” в його тезах праці Х.Х. Стерна 1983 р.), автори – П. Ворсл, В. Лабов, Х.Г. Аткинс та Х.Л. Хаттер, В.Ф. Маккей, Б. Малиновський, Б. Паулстон.

Володіючи навіть трьома мовами (англійською, російською та українською), знайти новітні джерела з соціології мови й з’ясувати, чим наразі переймаються її представники, нам вдалося.

Мета статті – презентувати напрями досліджень у соціології мови останнього десятиліття (2002–2012 рр.) в англomовному, російськомовному та україномовному середовищах. Ми ставимо перед собою три завдання: 1) порівняти профіль соціології мови в цих трьох середовищах задля обрисів загального контексту, котрий далеко не обмежений проектами згадуваних як “сучасників” класиків; 2) виявити тематичні тенденції у сучасних дослідженнях в англomовному середовищі (на прикладі відомого журналу “International Journal of the Sociology of Language”); 3) порівняти теми досліджень сучасних російськомовних та україномовних авторів.

Виконання першого завдання ми здійснили, виходячи з доступних нам на 2012 р. інтернет-ресурсів. Використавши розширений пошук у Google трьома мовами, оглянули та порівняли його результати. Ми включали назви не лише офіційно закодованих спеціальностей, а й дійсні, часто скомбіновані за декількома напрямами, шляхи розробок науковців, наскільки б оригінальними вони часом не були. Нашу увагу також привертали:

- назви інститутів та їх підрозділів/відділень;
- назви конференцій, круглих столів, публічних лекцій;
- назви спеціалізованих журналів і збірників;
- назви і зміст наукових праць (дисертацій, монографій, підручників, статей, тез тощо);
- назви затверджених закодованих спеціальностей;
- назви робочих програм, авторських курсів, майстер-класів, презентацій, лекцій, семінарів, виступів тощо та їхніх пунктів/підпунктів;
- назви-“заявки” напрямів у статтях і коментарях у пресі, на форумах, в інтерв’ю й обговореннях тощо.

Серед подібних за стилем до нашого дослідження можна згадати, наприклад, статті А. Кабищі з М. Тульчинським (1996 р.) [10] та А. Петренко (2008 р.) [33], а також порівняння дослідницьких комітетів із теорій середнього рівня у відомому підручнику з соціології С.О. Кравченка (2007 р.) з теми “Соціологічна теорія та соціологічне уявлення” [14].

Отже, профіль соціології мови в трьох середовищах загалом включає 99 напрямків (табл. 1), причому:

¹ <http://www.amazon.com/Political-Sociology-English-Language-Contributions/dp/9027978212>.

– більшість із них (53,54%) припадає на “союзи” галузі з іншими науками та науковими напрямками, такими як (найпопулярніші підкреслено): (соціальна/когнітивна) психологія, (культурна/лінгвістична) антропологія, економіка, етнометодологія, політологія, (соціальна) історія, демографія, діалектологія, лінгвістична демографія/географія, психо-/соціо-/критична лінгвістика, етнографія, критичний аналіз дискурсу, неограма-тизм, соціальна теорія тощо. Ми припускаємо, що це пов’язано зі сприйняттям соціології мови як галузі з предметним полем, уже осмислюваним представниками вищеперелічених наук, більшість з них були створені раніше, ніж соціологія мови, а роль мови у функціонуванні суспільства ігнорувати важко. Приклад подібної анігіляції кордонів можна знайти в статті Н.С. Саєнко за 2007 р. (див.: [23]). До того ж, лише визначивши фактори, що впливають, наприклад, на мовне планування, можна виокремити (спираючись на підручник М.Б. Вахтіна і Є.В. Головка 2004 р. [4]) і мовну (не)рівновагу в демографічному плані, й уявлення щодо генетичної близькості мов/мовців, і ставлення до мов(и) її (не)носіїв, і міру модернізації (стан розвитку словника) мови, і відчуття спільнотами владного (не)примусу через вживання мови, і розмежування “світського” та “релігійного” спілкування тощо. А це – вельми конкурентне поле;

– переважна більшість із них (81,82%) задані в англomовному середовищі – непродубльованих в англomовному середовищі російсько- та україномовних варіантів разом 18 із 99 (18,18%). За кількісної переваги англomовних результатів у десятки/сотні/тисячі разів з англomовними збігаються 11 із 28 (39,29%) російськомовних назв, 4 із 10 (40%) україномовних варіантів повторюють і англomовні, і російськомовні одночасно; ще 5 із 10 (ще 50%) україномовних назв – дублікати російськомовних;

– відзначаємо уривчастість і рецептивність розвитку російської та української соціології мови. Наведемо приклад: з 2010 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка почали видавати збірник “Мова і суспільство” (нам доступні для ознайомлення випуски 1¹ і 2²), котрий “присвячений розгляду соціолінгвістичних питань” – за часів Радянського Союзу збірник з такою самою назвою (тільки російською, на честь відомої праці Р.Й. Шор) в Інституті мовознавства АН СРСР один раз видали ще в 1968 р., і вже в 1970 р. Б.О. Серебренніковим у його вже згаданій нами праці “Мова як суспільне явище” було визнано соціолінгвістичне, а не соціологічне спрямування збірника;

– хоча англomовне середовище є провідним за кількістю праць, очевидними мають бути не лише переваги (здійснено багато спроб соціологічного розгляду різноманітних форм, носіїв, суб’єктів, властивостей мови тощо), а й недоліки – для оригінальності (особливо це стосується робочих програм і майстер-класів) англomовні автори у своїх працях часто занурюються в глибини частковості, вибираючи для “своєї соціології мови” надто дрібний об’єкт.

¹http://www.franko.lviv.ua/faculty/Philol/www/mova_i_suspilstvo/Mova_i_suspilstvo_Vyp01_2010.pdf.

²http://www.franko.lviv.ua/faculty/Philol/www/mova_i_suspilstvo/Mova_i_suspilstvo_Vyp02_2011.pdf.

Таблиця 1

Напрями соціології мови (результати пошуку в Інтернеті)

№	АНГЛ.	ЗНАЙД. РЕЗ.	РОС.	ЗНАЙД. РЕЗ.	УКР.	ЗНАЙД. РЕЗ.
1	Language sociology	15500	Языковая социология	179	Мовна соціологія	199
2	Sociology of language	715000	Социология языка	6700	Соціологія мови	330
3	Political sociology of language	24500	–	–	–	–
4	–	–	Социология языкового образования	50	–	–
5	–	–	Социология языковой подготовки	52	–	–
6	Political sociology of language education	10100	–	–	–	–
7	–	–	–	–	Політична соціологія мовного мислення	1
8	Political sociology of language, socialization and legitimation	1700	–	–	–	–
9	Descriptive sociology of language	99	–	–	–	–
10	Applied sociology of language	2380	Прикладная социология языка	1	–	–
11	Microsociology of language	25	Микросоциология языка	41	–	–
12	Microsociology of language and cognition	4	–	–	–	–
13	Microsociology of language performance	15	–	–	–	–
14	Microsociology of language usage	2	–	–	–	–
15	Macrosociology of language	781	Макросоциология языка	4	–	–
16	Sociology of language learning and teaching	35	–	–	–	–
17	–	–	Социология языковых отношений	66	–	–

Продовження табл. 1

№	АНГЛ.	ЗНАЙД. РЕЗ.	РОС.	ЗНАЙД. РЕЗ.	УКР.	ЗНАЙД. РЕЗ.
18	Sociology of language and knowledge	13	-	-	-	-
19	-	-	Социология языка и познания	23	-	-
20	Sociology of language and language education	4	-	-	-	-
21	Sociology of language and language education policy	2	-	-	-	-
22	Sociology of language and religion	24800	Социология языка и религии	2	-	-
23	Sociology of language and socialization	3	-	-	-	-
24	Sociology of language and bilingualism	22	-	-	-	-
25	Sociology of language and diglossic contexts	2	-	-	-	-
26	Sociology of language and discourse	13	-	-	-	-
27	Sociology of language and discourse analysis	4	-	-	-	-
28	Sociology of language and ethnicity	16	-	-	-	-
29	Sociology of language and education	25900	-	-	-	-
30	Sociology of language and foreign language education	27	-	-	-	-
31	Sociology of language and language planning	18	-	-	-	-
32	Sociology of language and language planning and policy	14	-	-	-	-

Продовження табл. 1

№	АНГЛ.	ЗНАЙД. РЕЗ.	РОС.	ЗНАЙД. РЕЗ.	УКР.	ЗНАЙД. РЕЗ.
33	–	–	Социология языковых явлений в современном обществе	1	–	–
34	–	–	Социология языковых и речевых коммуникаций	1	–	–
35	–	–	Социология языковой коммуникации и проблемы преподавания иностранных языков	16	Соціологія мовної комунікації і проблеми викладання іноземних мов	100
36	–	–	Социология языковой коммуникации и проблемы совершенствования преподавания русского языка	1	–	–
37	Sociology of language and communication	9	–	–	–	–
38	Sociology of language and literature	17	–	–	–	–
39	Sociology of language and the arts	17	–	–	–	–
40	Sociology of language and pain	7	–	–	–	–
41	Sociology of language and meaning	28	–	–	–	–
42	Sociology of language and the politics of language rights and language use in societies	1	–	–	–	–
43	Sociology of language and its relationship to information seeking and use behavior	3	–	–	–	–
44	–	–	Социология языковых проблем современного украинского экрана	2	Соціологія мовних проблем сучасного українського екрана	84

Продовження табл. 1

№	АНГЛ.	ЗНАЙД. РЕЗ.	РОС.	ЗНАЙД. РЕЗ.	УКР.	ЗНАЙД. РЕЗ.
45	Critical sociology of language education and intercultural communication	11	–	–	–	–
46	Sociology of visual language	42	–	–	–	–
	<i>Об'єднані напрямки</i>					
47	Sociology and psychology of language	76	Социология и психология языка	2	–	–
48	Psychology and sociology of language (= antilinguistics)	12500	Психология и социология языка	3	–	–
49	Psychology and socio–logy of language users	14	–	–	–	–
50	Psychology and sociology of language and bilingualism	28	–	–	–	–
51	Psychology and sociology of language learning and teaching	56	–	–	–	–
52	Psychology and sociology of language learning	59	–	–	–	–
53	Psychology and sociology of language education	7	–	–	–	–
54	Psychology of language education and sociology of language	13	–	–	–	–
55	Psychology of language education and sociology of language education	10	–	–	–	–
56	Ethnomethodology and sociology of language	13	–	–	–	–
57	The politics and sociology of language	23	–	–	–	–
58	Philosophy and sociology of language	18	–	–	–	–

Продовження табл. 1

№	АНГЛ.	ЗНАЙД. РЕЗ.	РОС.	ЗНАЙД. РЕЗ.	УКР.	ЗНАЙД. РЕЗ.
59	History and sociology of language	27	–	–	–	–
60	Social history and sociology of language	2	–	–	–	–
61	History and sociology of language standardization	1	–	–	–	–
62	Ideology and sociology of language change	37	–	–	–	–
63	Demography and sociology of language groups	4	–	–	–	–
64	Social theory and sociology of language	8	–	–	–	–
65	–	–	Диалектология и социология языкового употребления	1	–	–
66	Anthropology and sociology of language	16	–	–	–	–
67	Cultural anthropology and sociology of language	1	–	–	–	–
68	Economy and sociology of language	6	–	–	–	–
69	Sociology of language and sociology of communication	61	–	–	–	–
70	–	–	Социология языка и социология религии	3	–	–
71	Sociology of religion and sociology of language	2	Социология религии и социология языка	2	–	–
72	Cultural sociology and sociology of language	49	–	–	–	–
73	Sociology of language and social psychology	1	–	–	–	–

Продовження табл. 1

№	АНГЛ.	ЗНАЙД. РЕЗ.	РОС.	ЗНАЙД. РЕЗ.	УКР.	ЗНАЙД. РЕЗ.
74	Sociology of language and anthropology of language	2	-	-	-	-
75	Sociology of language and philosophy of language	18	-	-	-	-
76	Sociology of language and sociolinguistics	60	Социология языка и социоллингвистика	38	Соціологія мови та соціолінгвістика	12
77	Sociology of language and microsociolinguistics	2	-	-	-	-
78	Sociology of language and the politics of culture	3	-	-	-	-
79	Sociology of language and epistemology	2	-	-	-	-
80	-	-	Социология языка и теории ярусов языка	1	Соціологія мови і теорія рівнів мови	2
81	Sociology of language and code theory	89	-	-	-	-
82	Sociology of language and theory of speech acts	4	-	-	-	-
83	Sociology of language and theory of symbolic violence	2	-	-	-	-
84	-	-	Социология языка и неограмматизм	716	Соціологія мови і неограматизм	1
85	-	-	Социология языка и лингвистическая география	1	-	-
86	-	-	Макросоциология языка и лингвистическая демография	1	-	-
87	Sociology of language and anthropology and education quarterly	1	-	-	-	-

Продовження табл. 1

№	АНГЛ.	ЗНАЙД. РЕЗ.	РОС.	ЗНАЙД. РЕЗ.	УКР.	ЗНАЙД. РЕЗ.
88	Sociolinguistics and sociology of language	158	Социолінгвістика и социология языка	7260	Соціолінгвістика і соціологія мови	20
89	–	–	Неограмматизм и социология языка	185	Неограмматизм і соціологія мови	255
90	Macrosociolinguistics and the sociology of language	52	–	–	–	–
91	–	–	Социолінгвістика, социология языка и социология языковой коммуникации	16	–	–
92	Psycholinguistics and sociology of language	6	–	–	–	–
93	Sociolinguistics, sociology of language and linguistic anthropology	8	–	–	–	–
94	Sociolinguistics, sociology of language and women's studies	1	–	–	–	–
95	Critical linguistics, sociology of language, and language policy	8	–	–	–	–
96	Ethnography, sociology of language and cultural studies	2	–	–	–	–
97	Social history and sociology of language and literacy	1	–	–	–	–
98	Cognitive psychology, sociology of language, and computer science	1	–	–	–	–
99	Critical discourse analyses, the ethnography of speaking, the sociology of language, and accommodation theory	6	–	–	–	–

Для виконання другого завдання нами був опрацьований зміст усіх номерів обраного журналу за 2002–2012 рр. Для кожного номера ми визначили тенденцію, тобто тему, яку порушувала більшість авторів. Слід зазначити, що, відповідно до специфіки журналу (кожний номер часто майже повністю присвячений окремій країні), деякі з авторів зустрічаються неодноразово (табл. 2). Отож, ми виявили такі загальні тенденції:

– чим ближче до сьогодення, тим більше уваги спеціалісти з мовних питань різних країн світу звертають увагу на геополітичне та соціокультурне відокремлення, відмежування та “очищення” груп мовців (культурна автономія, мовна емансипація, мовна ієрархія, мовна політика, винищення). Недарма виникли й соціології мови, присвячені окремим мовам та групам їх носіїв. Т.В. Амосова зауважує: “...зустрічала такі англomовні монографії, як “Соціологія арабської мови”, “Соціологія ідишу”. Це вказує на те, що в межах нашої дисципліни проблеми етнічної та мовної ідентичності постають як ключові, але далеко не єдині” [3]. Ми зустрічали також політичну соціологію англійської мови (вже згадану вище), політичну соціологію світової мовної системи¹, соціологію уельської мови², соціологію африканської англійської мови³, соціологію єврейських мов⁴, соціологію мов американських жінок⁵, соціологію чуваської мови, соціологію мов Росії⁶, соціологію музичних мов⁷, соціологію наукової мови⁸, соціологію мов програмування⁹, соціологію таємних мов¹⁰, соціологію викладачів французької мови у Санкт-Петербурзі¹¹ тощо;

– стабільним є інтерес до володіння декількома мовами. Це, на нашу думку, є свідченням того, що глобалізація відбувається на рівні бажання дізнатися та зрозуміти, що коїться в інших автономних осередках – великій соціальній системі (країні або групі країн) або підсистемі (мовній меншині, наприклад), але аж ніяк не на рівні вільного впуску/проникнення у свою/чужу культуру;

– у кожної групи країн, котрі потрапили до розгляду, є свій “характер”, що відображений у типових темах дослідження: так, наприклад, щодо скандинавських країн при аналізі якоїсь однієї країни є достатнім розгляд “нейтральних” номінальних мовних ознак (наріччя та білінгвізм – № 159,

¹http://www.eric.ed.gov/ERICWebPortal/search/detailmini.jsp?_nfpb=true&_ERICExtSearch_SearchValue_0=EJ575473&ERICExtSearch_SearchType_0=no&accno=EJ575473.

² <http://ebookbrowse.com/cyys7016-the-sociology-of-the-welsh-language-pdf-d405395356>.

³ <http://us.macmillan.com/thesociologyofafricanamericanlanguage/CharlesDeBose>.

⁴ http://books.google.com.ua/books/about/Readings_in_the_sociology_of_Jewish_lang.html?id=P18OAAAAYAAJ&redir_esc=y.

⁵ http://www.communicationcache.com/uploads/1/0/8/8/10887248/male_and_female_spoken_language_differences_-_stereotypes_and_evidence.pdf.

⁶ <http://chgign.ru/ob-institute/otdeli/page/4/>.

⁷ http://books.google.com.ua/books/about/Whose_music.html?id=dkgYAQAIAAJ&redir_esc=y;
http://act.maydaygroup.org/articles/Roberts9_2.pdf.

⁸ <http://link.springer.com/article/10.1007%2F978-1-4020-1769-7?LI=true>; <http://www.bshs.org.uk/programme-kuhn-and-the-sociology-of-scientific-knowledge>; <http://www.physicsforums.com/showthread.php?t=39880>.

⁹ <http://www.eecs.berkeley.edu/~lmeyerov/projects/socioplt/paper0413.pdf>.

¹⁰ <http://library.iias.ac.in/dspace/bitstream/handle/123456789/137/sociology%20of%20secret%20languages.pdf?sequence=1>.

¹¹ http://www.isras.ru/index.php?page_id=9&rub2=16.

Данія), однак коли мова заходить про відносини представників декількох скандинавських країн (№ 187/188, 204, 209 – шведи, фіни, норвежці), то автори переходять до “гострих” тем етнічної та мовної життєздатності, мовного впливу й мовних цінностей, мовної емансипації; щодо пострадянських країн переважно описують мовну ситуацію та її складові (№ 162, 178, 179, 183), крім “політично неблагополучних” Азербайджану та України (№ 198, 201); щодо країн “третього світу” в основному або акцентують на несприятливих умовах існування груп мовців і в лінгвістичному, і в соціальному плані (мовна життєздатність, мовні меншини, збереження мов – № 167, 170, 172), або продовжують антропологічну традицію опису мовного побуту “примітивних народів” (ідентичність, формування та класифікатори імен, використання мови – № 170, 186, 204) тощо.

Таблиця 2

Сучасні теми в “International Journal of The Sociology of Language”

№	Рік	Тенденція номера	Розглянуті регіони, народи, ідіоми
153	2002	Соціальні мережі, мовний зсув	British-born Chinese; Dutch in New Zealand
154		Рідні мови (<i>mother-tongues</i>) та освіта на них	South Africa; Republic of Slovakia; Yugoslavia
155/156		Білінгвізм і двомовна освіта	United States (2)
157		Диглосія	–
158		Вибір та перемикання коду	Arabic in Israel; Senegalese; Central Java, Indonesia; US Latinos; Lower Rio Grande Valley of South Texas; Shanghai; Jordan
159		Наріччя й білінгвізм	Danish (6); Denmark (3); Copenhagen (2); English in Danish and the Danes' English
160		Лінгвістика та соціолінгвістика	French (2)
161	2003	Мовний зсув і мовний захист (<i>language maintenance</i>)	Punjabi Sikh; Pakistani in Machang, Kelantan; Malaysian-Chinese; Malaysian Tamil; Bengali in Malaysia
162		Мовна ситуація	Czech; Slovaks in Czechia; Czechs in Slovakia; Czech (and Slovak) Romani; Czech Republic (2); Czechoslovakia; Czech repatriates from the Ukraine; Japanese in Prague
163		Чарльз Фергюсон	Arabic (3); Fusha in Cairo; Judeo-Arabic; Tunisia
164		Мовний захист	Proto-Indo-European; English (3); Esperanto; South Africa; Russian in Israel; Turkish in France; China; Slovakia; Turkish; American; Americans in Turkey
165		Мовне планування	Turkey (5); English; Bosnian-Turks; Sakarya; Turkish (4); Australia; western Europe; Sydney
166	2004	Організація (<i>organizing</i>)	Panamanian Creole village
167		Мовна життєздатність (<i>linguistic vitality</i>)	Quechua (2); Ecuadorian; El Quechua en Argentina; Quechua in Tantomayo (Peru); Quechua in Bolivia (3)
168		Діалекти, ідентичність, вживання мови	Cyprus under the British; Turkish Cypriot; English in postcolonial, postmodern Cyprus; Cyprus (3); Greek in Cyprus; Cypriot Greek; Ngarnka

Продовження табл. 2

№	Рік	Тенденція номера	Розглянуті регіони, народи, ідіоми
169		Соціолінгвістика	Occitan (2); Béarnais and Gascon; Occitan in Languedoc; Auvergnat; Marseilles; Mali
170		Ідентичність, мовні меншини	Lira Municipality (Uganda); Afrikaans; South Africa; African; English (2); Senegal; post-apartheid South Africa; Wentworth; Hausa; Nigeria's; Netherlands; Asturian; Iberian Peninsula
171	2005	Трилінгвізм (<i>trilingualism</i>), тримовна освіта	Vaasa/Vasa, Finland; English in Basque Country; Fryslân; Catalan; Ireland; Provincia Di Bolzano; Switzerland; Highlands and Islands of Scotland
172		Збереження мов	Pohnpei; Vanuatu; Niuean; South Pacific; Rotuman; Māori English in New Zealand; Māori (3); Tlingit
173		Мови в небезпеці	China (2); Hakka in Hong Kong; Tungusic; Northeast Asia; Oroqen; Tujia of Central South China; Laomian and Laopin in China; Bisu of Northern Thailand; Anong; Xiandao
174		Мовне планування, мовна політика	Basque (6); Basque Autonomous Community (BAC); Navarre and the Northern Basque Country; Italy
175/ 176		Мультилінгвізм, мовні режими	Urban Europe; Japanese (4); contemporary Japan (4); Cool; Tokyo; Korean; Europe; German
177		Лінгва франка	Englishes; English (3); Singapore; Esperanto; Afrikaans; South Africa; Bahasa Indonesia; Javanese
178	2006	Мовні варіації	Albanian (6); en albanais du Nord; du parler de la ville du Shkodra; Arbresh of Piana degli Albanesi; Kosovo; Albanianspeaking in German-speaking Switzerland; post-Communist Albania
179		Діалекти, спільноти	Bulgaria (2); Balkan; Bulgarian Turks; Muslim Roms in Bulgaria; Romani in Bulgaria; Slavonic; Russian in Bulgaria; Armenians in Bulgaria; Bulgarian Jews; the Aromanians; Bulgarian Muslims from the Czech region; Catholic Bulgarians; Bulgarian
180		Спільноти	Australia (2); Australian migrant; Greek in Australia; Italo-Australians; Melbourne of Swiss-German; Danish in Melbourne; German, Greek, and Vietnamese migrants; Southern Saami in Svahken Sijte
181		Діалект, мовний захист	Northern Cyprus; Turkish Cypriot (7); Birmingham; London; Turkish; Sudan; Khartoum
182		Мовний зсув	Kali'na in French Guiana; Japanese in Canada; Arabized Malays (Makkawiyiin); Botswana; Malawi; Catalonia; Basque Country
183		Контактна мова (<i>language in contact</i>), спорідненість мов	Slovenian; Serbo-Croatian; Slovenia; Lower Sorbian; Czech; Slovak; Czechoslovak; Rusyn; Slovakia; Belarusian; Russian (2); Ukrainian; Slavic
184	2007	Соціолінгвістика, мовні бар'єри	Spanish in Spain; Spanish; Spain; Spanish in Galicia; Spanish in the Basque Country and Navarre; Spanish in Catalonia; Spanish and Catalan in the Balearic Islands; Spanish and Catalan in Valencia; Aragon-Catalonia; Western Peninsula; Nigeria; Akoko; Southwest
185		Історія, (етно) мовні меншини, білінгвізм, управління	Canada (3); English-speaking of Quebec; Nouvelle-France; Francophonie canadienne (3); Quebec's Anglophone; Anglo-Quebec; French-English; Montreal

Продовження табл. 2

№	Рік	Тенденція номера	Розглянуті регіони, народи, ідіоми
186		Формування та класифікатори імен	Thailand (3); Thai (3); Chinese in Thailand
187/ 188		(Етно) Мовна життєздатність	Swedish-speaking Finns; Swedish; Swedish in Finland; Finland; Germany; Swedish-speaking
189		Використання мови (<i>language use</i>)	Indonesian; Cameroon; French in the United States; Americans in France
190		Гендер	Valencia; Catalan; Spanish; North Africa; France; Moroccan urban areas; Moroccan Arabic
191	2008	Нові та успішні мови	Ausbau (3); Ausbau–Abstand; Serbo-Croatian; Dravidian; Tamil; Roman; Africa; Ethiopian; western Arnhem Land
192		Почерк (або сценарій) (<i>script</i>)	Tuareg; Khom; Kommodam; N'ko; West Africa; Cham; Hangeul; Korea; Cherokee; Azerbaijan; Tibetan-related languages; Japan; Miao in China; post-Soviet Turkmenistan
193/ 194		Соціолінгвістика	Spanish in Spain; Spanish; Castilian; Spanish in Aragon; Madrid; Spanish in Extremadura; Murcian Spanish; Andalusian Spanish; Spanish in the Canary Islands; Spain
195		Мовні цінності, повернення/оновлення мов	Welsh (2); Welsh in North Wales; North Wales town; Welsh in south-east Wales; Wales (2); Welsh in the Chubut Province, Argentina; Patagonia; North America; Upper Necaxa Valley of Mexico
196/ 197	2009	Діалекти	Western Europe; Norway; Netherlands; Flanders; Romance Belgium; England; France; Spain; Spanish
198		Мовна політика, мовне оновлення (<i>language revitalization</i>)	Azerbaijan (3); post-Soviet Azerbaijan; Shahdagh; Russian; Azerbaijani; Kazakh; Azerbaijanis in Tehran; contemporary Azerbaijan; Mutsun
199		Імміграція	United States; Polish Canadians; Polish in Canada; Canton of Grisons; Campus English in Cameroon; Afrikaans; Irish
200		Вік, покоління (<i>age</i>)	Gaelic on the Isle of Skye; Famagusta of Turkish Cypriots; Japanese; French; Greek; modern Central Europe
201	2010	Мовна політика	Kharkiv; Russian in Lviv; Zakarpattia; post-Soviet Ukrainian; Ukrainian–Russian; Ukraine; modern Ukrainian
202		Білінгвізм та мультилінгвізм, рівні стосунків (макро-, мезо-, мікро-)	Wales; Kven; Shiwilu from Peruvian Amazonia
203		Контакт	Spanish in New York (3); Dominican Spanish
204		Мовний вплив, мовні цінності	Nordic laboratory; Nordic countries (2); Nordic (2); English; English in the Nordic countries
205		Мультилінгвізм	Welsh Patagonia; Swiss; Taiwan; Indian; Chinese; Fenorossy; Luxembourgish
206		Володіння мовами (моно-, бі-, три- та мультилінгвізм, диглосія)	Naivasha in Sudan; Belarus; Turkish in Australia; Sicilian-Italians in Australia; Hong Kong; English and French in DR Congo; South Africa; Gaelic in Scotland and Nova Scotia; Spanish–English in New York
207	2011	Інтерпретація та переклад	Australia; Japanese; Arabic of the Middle Ages; imperial Russian

Продовження табл. 2

№	Рік	Тенденція номера	Розглянуті регіони, народи, ідіоми
208	2012	Ідентичність	Spanish; English (3); Latino; Hebrew; Japanese
209		Мовна емансипація	Swedish; Finnish; Sámi; East; West; Kven in Norway; Hungarian; Finland; Gallo; France; Guinea-Conakry
210		Мовні репертуари, діалекти	Italian (3); Italo-Romance; Italy (2)
211		Соціолінгвістика	Tunisia (4); Tunisian; French in Tunisia; Berber in Tunisia; Arab world
212		Мовна ідентичність, мовна політика	Dutch; Afrikaans; Bosnia; Ukrainian; Muslim in the UK; Mexico
213		Культурна автономія, права, розподіл влади (<i>power-sharing</i>)	Europe; University of Puerto Rico; Caribbean public university; Navajo
214		Використання мови	Melanesia (2); Awyu-Ndumut of Indonesian West Papua; Morobe Province, Papua New Guinea; Mussau; Vanuatu; Reefs-Santa Cruz
215		Контакт, вплив та влада	Zhuang Putonghua; Uyghur and Chinese in Xinjiang, PRC; Uyghur in Xinjiang Putonghua; Tuanjie hua; Yi-Han; Mandarin Chinese; southwest China; Mongghul; Putonghua on Hmu (Black Miao); Pütōnghuà and Bái
216	Мовна політика, мовна ієрархія, вибір мови	International (5); Europe; Finnish; English; Latin; Danish	
217	Винищення, політика	Kurdish (2); Kurdish in Iran; Kurds in Turkey; Turkey's Kurdish (2)	
218	Мультилінгвізм, соціальні кореляти та зміни	Singapore English; Vaal Triangle region; Cameroon; UEBC-Espérance parish in Yaoundé; Hawaiian; America; post-socialist English in Mongolia	

Тепер перейдемо до виконання третього завдання нашої статті, що робить очевидним таку обставину: у російсько- та україномовному середовищах автори своїми здобутками ніби засвідчують (згідно з популярним висловом): “у нас тут своя атмосфера”. Як правило, автори здійснюють вибір невеликої кількості “опорних класиків”, працюючи кожен під свою конкретну тему (табл. 3). Натяком на тематичну тенденцію серед усіх російсько- та україномовних авторів є поєднання “мови” та “культури” – лінгвістичний капітал як складова культурного капіталу, мова як індикатор культури, культурні сценарії, ключові метафори культури, лінгвокультура, культурні коди.

Таблиця 3

Тематика російсько-та україномовних творів із соціології мови

Автор (и)	Рік	Тематика
Ніколаєнко Л.Г.	2002, 2012	Модерні тенденції в традиційних мовах; явні й латентні ідеології; еволюція переходу від соціолінгвістики до соціології мови; сучасна соціальна трансформація як фактор піджинізації та креолізації в традиційних мовах; реформа мови як система латентного табування; офіційна й неофіційна мови; проблеми мови і словника популіста; мовні конфлікти

Продовження табл. 3

Автор (и)	Рік	Тематика
Вахтін М.Б., Головко Є.В.	2004	Мова і суспільство, соціальні діалекти, ставлення до мови, індивідуальний вибір мови, колективний вибір мови, мовний зсув і збереження мови, нові мови і конструювання нових ідентичностей, мовна політика, мовні меншини, двомовна освіта, мова і влада, міжособистісна комунікація, міжкультурна комунікація, дискурс і дискурсивний аналіз
Вепрева І.Т.	2005	Рефлексив (<i>як одиниця дослідження метамовного дискурсу</i>), комунікативне та концептуальне напруження, комунікативні та концептуальні рефлексиви в сучасній мові, лінгвоментальний зріз епохи
Кахраманова К.Н.	2006	Мова як соціально-суспільне явище
Добродомов І.Г.	2006– 2008, 2010	Соціологія мови в історико-лексикологічних та етимологічних дослідженнях
Амосова Т.В.	2007, 2010	Легітимна мова; лінгвістичний капітал (<i>як складова культурного</i>); мовна політика, мовна ідеологія, мовна практика, мовний капітал, символічний капітал, соціальна стратифікація, агентство з мовного планування
Іонова О.Є.	2008	Лінгвістичне конструювання соціального простору, вплив мови на свідомість і конструювання соціальних структур
Корнієнко А.В.	2008	Мова як індикатор культури, культурні сценарії, розробленість словника (<i>лексичного шару мови</i>), частотність слів, ключові слова, ключові метафори культури, лексичні універсалиї
Гандке К.	2009	Суспільний простір, людська спільнота, мова, комунікація, мовна комунікація, мова і мовчання як аспекти суспільної комунікації, усне мовлення, відмінності чоловічих та жіночих способів висловлювання, риси сімейної комунікації, “мовомовчання”, літературна мова, діалекти, говори, мова сім’ї/родини, мовний консерватизм та інновації, мова щоденної комунікації
Полухін А.А.	2009	Мовна екологія, екологічне мислення, ноосферний статус [<i>людини/суспільства</i>], ноосферна функція [<i>людини/суспільства</i>]
Саплін Ю.Ю.	2009	Лінгвокультура (“ <i>сукупність вербальних і невербальних засобів спілкування, комунікацій, що апелюють до всіляких видів, які функціонують у межах соціуму, соціальної структури та політичної системи й відіграють важливу роль в об’єднанні людей, зміцненні основ держави і формуванні суспільства</i> ”)
Ніколаєва Є.Г.	2010	Ритуальні аспекти повсякденної взаємодії (<i>за Е. Гофманом</i>), ритуал як форма комунікативної взаємодії, гра як форма комунікативної взаємодії, особливості “чоловічої” і “жіночої” комунікативної поведінки, особливості “чоловічої” і “жіночої” невербальної комунікації, умови ефективності міжособистісної комунікації (<i>теми, що об’єднують соціологію мови із соціологією комунікації та історією соціології</i>)

Продовження табл. 3

Автор (и)	Рік	Тематика
Ташенко А.Ю.	2010, 2011, 2012	Становлення та розвиток соціології мови; візуальні культурні коди як засоби репрезентації соціальних статусів; еволюція міфів; культурні коди, аудіальна та візуальна репрезентація соціальних статусів; засади систематики культурних кодів; невербальні знаки; становлення соціології коду
Лазурова Н.	2011	Суспільно-політична лексика, лінгвостилістичні особливості мови публіцистики, інтерпретація лексики, метафоризація, неологізація, українська та чеська публіцистика
Расторгуєв С.П., Литвиненко М.В.	2011	Аватаризація (<i>перспективи і можливості людства у сфері створення “живих”, здатних до навчання і самонавчання інформаційних образів (аватарів) як окремих істот, так і всього соціуму; соціологія мови в авторів – в одному ряду з етнометодологією та соціолінгвістикою</i>)
Макушева М.О.	2012	Проблеми освіти, дискурс, інститут освіти, соціальна селекція, експресивний порядок, мовна диференціація (<i>соціологія мови об'єднана із соціолінгвістикою</i>)

Висновки. Отже, напрями сучасних досліджень у соціології мови:

1) включають власне соціологічні та інтердисциплінарні (у поєднанні з психологією, антропологією, історією, лінгвістикою тощо);

2) залежать від геополітичного та соціокультурного регіону (у скандинавських країнах увагу більше приділяють етнічній і мовній життєздатності, мовному впливу, мовним цінностям і мовній емансипації, щодо пострадянських – різним аспектам мовної ситуації, щодо країн третього світу – умовам існування груп мовців, опису мовного побуту тощо);

3) мають спільну тенденцію до злиття розгляду “мови” та “культури” – культурна автономія (англомовне середовище), лінгвістичний капітал як складова культурного капіталу, мова як індикатор культури, культурні сценарії, ключові метафори культури, лінгвокультура, культурні коди (російсько- та україномовне середовища).

Перспективи подальших розвідок, звісно, різноманітні залежно від того, наскільки різноманітними надалі будуть шляхи соціологічної рефлексії мови щодо використання культурних маркерів для ідентифікації “своїх” і “чужих”, спираючись на ті чи інші знакові форми.

Список використаної літератури

1. Амосова Т.В. Лингвистический капитал: результаты социологического опроса и их анализ / Т.В. Амосова // Философия и социальные науки. – 2007. – № 2. – С. 63–67.
2. Амосова Т.В. Социальная стратификация и естественный язык / Т.В. Амосова // Человек. – Наука, 2010. – С. 91–99.
3. Амосова Т.В. Социология языка: проблемное поле и методы исследований / Т.В. Амосова // Весник Брэскага універсітэта. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. – 2010. – № 1. – С. 151–160.
4. Вахтин Н.В. Социолінгвістика и социология языка / Н.В. Вахтин, Е.В. Головкин. – СПб., 2004. – 336 с.

5. Вепрева И.Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И.Т. Вепрева. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 384 с.
6. Добродомов И.Г. Социология языка в историко-лексикологических и этимологических исследованиях / И.Г. Добродомов // Этимология. – М. : Наука, 2010. – Т. 30: 2006–2008. – С. 82–101.
7. Загнітко А. Соціолінгвістика: предметно-поняттєвий апарат / А. Загнітко, І. Кудрейко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2008. – Т. 22. – С. 139–154.
8. Знаменская Т.А. История становления гендерной теории в контексте социолінгвістических концепций XX в. / Т.А. Знаменская // Филология, языкознание, дидактика: теория и методика исследований : сб. науч. тр. / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. – Екатеринбург, 2010. – С. 75–85.
9. Ионова О.Е. Социолінгвістические подходы в управлении коммуникационным пространством: перспективы исследования [Электронный ресурс] / О.Е. Ионова // III Всероссийский социологический конгресс. – М., 2008. – Секция 20. Социальные коммуникации. – Режим доступа: http://www.isras.ru/publications_bank/1225885324.pdf.
10. Кабыща А.В. Сравнительный анализ социологической литературы на русском и английском языках (По базам данных ИНИОН) [Электронный ресурс] / А.В. Кабыща, М.Р. Тульчинский // Социологические исследования. – 1996. – № 3. – С. 111–121. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/765/855/1231/023.KABISHCHA.pdf>.
11. Кахраманова К.Н. Язык как социально-общественное явление / К.Н. Кахраманова // BAKI UNIVERSITETININ XƏBƏRLƏRİ (Sosial-siyasi elmlər seriyası). – 2006. – № 3. – С. 87–92.
12. Кодэ культурен // Живой Журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://anna-aprilsmart.livejournal.com/profile>.
13. Корниенко А.В. Дискурсивный анализ : учеб. пособ. / А.В. Корниенко. – СПб. : ИВЭСЭП, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://window.edu.ru/library/pdf2txt/895/74895/55051>.
14. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения : учебник / С.А. Кравченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Экзамен, 2007. – С. 25–26.
15. Лазурова Н. Сравнительный анализ современной общественно-политической лексики в украинской и чешской публицистике / Н. Лазурова // Disertační práce. – Masarykova univerzita (Filozofická fakulta), 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://is.muni.cz/th/147418/ff_d/Disertace-Lazurova.pdf.
16. Макушева М.О. Перспективы осмысления проблем образования в социологии языка и социолінгвістике [Электронный ресурс] / М.О. Макушева // Психология, социология и педагогика. – Май, 2012. – Режим доступа: <http://psychology.snauka.ru/2012/05/520>.
17. Мацюк Г. Handke Kwiryna. Socjologia Języka / Г. Мацюк, Л. Луньо. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2009. – 383 s. // Мова і суспільство. – 2011. – Вип. 2. – С. 165–167.
18. Ніколаєнко Л. Еволюція переходу від соціолінгвістики до соціології мови: соціально-групова структура суспільства в дзеркалі соціальної структури мови / Л. Ніколаєнко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологія. – 2012. – № 3. – С. 16–26.
19. Полухин А.А. Современное языкознание и экологическое мышление / А.А. Полухин // Опыты-2008 : сб. науч. работ преподавателей и студентов факультета филологии / [сост. Н.М. Димитрова]. – СПб. : РИО ГПА, 2009. – С. 65–73.
20. Преподаватель: Николаева Евгения Игоревна // Кафедра общей социологии, 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2010/10/21/1222644602/%D0%9D%D0%98%D0%9A%D0%9E%D0%9B%D0%90%D0%95%D0%92%D0%90%20%D0%95.%D0%98.pdf>.

21. Программа экзамена для поступающих в магистратуру по направлению “социология” [Электронный ресурс] / Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова (Высшая школа современных социальных наук). – М., 2012. – Режим доступа: <http://vshssn.msu.ru/magistr/soc.pdf>.
22. Расторгуев С.П. Аватаризация / С.П. Расторгуев, М.В. Литвиненко. – Реноме, 2011. – 312 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vechno.info/knigaava.pdf>, <http://www.ozon.ru/context/detail/id/5774894/>.
23. Саенко Н.С. Теоретичні основи розвитку у студентів іншомовної соціокультурної компетенції / Н.С. Саенко // Вісник НТУУ “КПІ” Філософія. Психологія. Педагогіка. – К. : Політехніка, 2007. – № 2 (20). – С. 129–139. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_fpp/2007-2-1/08_Saenko.pdf.
24. Саплін Ю.Ю. Статус та складники лінгвокультури / Ю.Ю. Саплін // Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки. – 2009. – № 3–4. – С. 50–54.
25. Социалингвистика и социология языка : хрестоматія / [пер. с англ. ; отв. ред. Н.Б. Вахтин ; сост.: Н.Б. Вахтин, Е.В. Головкин, В.Б. Гулида, К.С. Федорова]. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. – 588 с.
26. Тащенко А.Ю. Візуальні культурні коди як засоби репрезентації соціальних статусів / А.Ю. Тащенко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. – Одеса : Астропринт, 2010. – Вип. 46–47. – С. 122–143.
27. Тащенко А.Ю. Невербальні знаки як ресурс розвитку соціології мови / А.Ю. Тащенко // Шевченківська весна : матеріали Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – К. : Логос, 2012. – Вип. X. – Ч. 2. – С. 261–263.
28. Чекулай О.П. Основи, розвиток та перспективи аналізу вербальних інтеракцій / О.П. Чекулай // Вісник Запорізького державного університету. – 2001. – № 3. – С. 159–171 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/737.pdf>.
29. Яковенко А.К. Становлення соціології коду: передумови та перспективи / А.К. Яковенко, А.Ю. Тащенко // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. пр. / [ред. кол.: В.Б. Євтух (відп. ред.)]. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. 11. – С. 20–34.
30. Языки в опасности [Электронный ресурс] // Языки мира. – Режим доступа: <http://www.primavista.ru/rus/articles/yazyki-v-opasnosti>.
31. Bhushan R. The sociology of language teaching and learning [Электронный ресурс] / R. Bhushan // Theory and Practice in Language Studies. – 2011. – Vol. 1. – № 3. – P. 309–311. – Режим доступа: <http://www.academypublisher.com/tpls/vol01/no03/tpls0103.pdf>.
32. International Journal of the Sociology of Language [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.degruyter.com/view/j/ijsl>, <http://www.degruyter.com/view/j/ijsl.2012.2012.issue-218/issue-files/ijsl.2012.2012.issue-218.xml>.
33. Petrenko A. Some contemporary American and Ukrainian sociology’s tendencies: sociological prism of the world (an attempt of the comparative content-analysis) [Электронный ресурс] / A. Petrenko // Sociological investigations. Collection of scientific works № 7. – Luhans’k, 2008. – P. 315–334. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Soc_dos/2008_7/petrenko.pdf.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2012.

Яковенко Ю.И., Тащенко А.Ю. Характер направлений исследований современного профиля социологии языка

В статье представлен обзор направлений исследований в социологии языка последнего десятилетия. Осуществлен сравнительный анализ тематических тенденций социологического рассмотрения языка в нескольких научных средах. Выявлены составляющие современного профиля соци-

ологии языка и освещены геополитические и социокультурные особенности различных регионов, в зависимости от которых происходит современное развитие социологии языка. Отмечается прерывистость и рецептивность развития русской и украинской социологии языка.

Ключевые слова: социология языка, тематические тенденции, обособление, язык, культура.

Yakovenko Yi, Taschenko A. The nature of research areas of modern profile of the sociology of language

In the article authors provide an overview of research areas in sociology of language in last decade. The comparative analysis of thematic trends of sociological examination of language in several scientific centers is done. The components of modern sociology of language profile are clarified and the geopolitical and sociocultural characteristics of different regions, depending on which modern development of the sociology of language is developing, are highlighted. The authors note fragmentary and receptivity of Russian and Ukrainian sociology of language.

Key words: sociology of language, thematic trends, isolation, language, culture.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.334

І.М. БАБАК

БІДНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто гносеологічні та сучасні умови розвитку бідності як соціального феномену в українському суспільстві. Проаналізовано методологічні підходи до вивчення та визначення бідності, диференційовано бідність як соціально-економічну категорію на відносну й абсолютну, розкриваючи при цьому ряд специфічних матеріальних, душевно-емоційних та історичних особливостей української бідності.

Ключові слова: суспільство, соціальний феномен, бідність.

Актуальність проблеми. Дослідження бідності як соціального феномену посідає особливе місце в науці. Бідність досліджували філософи, економісти, політики, соціологи, юристи, психологи й представники інших наук, при цьому кожний знаходив свій об'єкт і предмет дослідження. Одні уявляли бідність як неминучість будь-якого суспільства, як вічну суперечність, джерело технічного прогресу й соціальних потрясінь; інші вбачали в бідності соціальне зло, властиве самій природі людини, некомпетентність влади вирішити цю проблему, соціальне дно, коли бідність породжує бідність і призводить до деградації людини як особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У соціологічній літературі аналіз соціальних процесів, пов'язаних з бідністю проводиться, щонайменше, за трьома напрямками. Перший із них пов'язаний із формалізацією процесів соціального управління й оптимізацією функціонування соціальних систем (Н.А. Архипова, В.В. Кульба, Л.А. Растринин та ін.). Другий напрям пов'язаний із процесами нестабільності соціальних систем, у рамках якого виділяються підходи до вирішення бідності, що розроблялись багатьма авторами (В.Е. Бабосов, В.К. Левашов, В.В. Локосов, Н.Ф. Наумова, А.І. Пригожий, Н.Н. Саппа, О.І. Шкаратан, В.А. Ядов та ін.). Третій напрям становлять праці, які враховують екстремальні умови при моделюванні соціальних процесів (Ю.І. Саєнко, І.Н. Таганов та ін.).

Усі дослідники згодні у висновку, що ефективно вирішення проблеми бідності неможливе в умовах прискореного економічного розвитку країни. Саме тому в Україні затверджена програма боротьби з низьким рі-

внем життя. Зауважимо, що держава захищає та забезпечує добробут населення, зокрема його мало захищених верств, за допомогою відповідного інструментарію. Так, Закон України “Про межу мало захищеності” від 04.10.1994 р. визначив вартість прожиткового мінімуму або межу злиднів для непрацевдатних та непрацюючих громадян, а не мінімальний споживчий бюджет (реальне значення межі мало захищеності – 25–30% мінімального споживчого бюджету) [1; 3].

Формулювання цілей статті.

Зауважимо, що сучасне українське суспільство має значні економічні розбіжності між соціальними верствами населення. Як зазначалося, мова йде про абсолютне збагачення й абсолютну збіднілість значних мас населення. Ця проблема виявляє себе не тільки в порушенні об’єктивних законів розвитку економіки, а й соціально-політичної, духовної сфер, що впливає негативно на основи життєдіяльності нації як людської спільноти. З нашої точки зору, усе це підтверджує, що бідність є комплексною проблемою і не тільки економічною, а й проблемою суспільної ментальності. На жаль, як показує практика, внаслідок економічної депресії бідність в Україні набула стійкого характеру.

Аналіз праць учених показав, що українська бідність має ряд специфічних особливостей:

- низький рівень життя населення в цілому;
- психологічне неприйняття економічної нерівності;
- велика кількість людей, які вважають себе бідними;
- бідність серед працюючого населення.

Перелік найважливіших (так званих, базових) потреб людини, які найбільш точно окреслюють ситуацію з бідністю в країні та є актуальними для нашого суспільства, включає: можливість вести здоровий спосіб життя; якісне медичне обслуговування; доступність якісної освіти; побутові умови для нормального життя; доступ до зайнятості згідно зі здобутою освітою і кваліфікацією тощо.

Зокрема, у Росії бідними вважають тих, хто має грошовий дохід, який не дає змоги повною мірою зберегти здоров’я і забезпечити нормальні умови життєдіяльності [7, с. 56].

Авторська концепція дослідження феномену бідності російської вченої Л.Т. Волчкової полягає у взаємозв’язку цього феномену з поняттям багатства у рамках теорії соціального розвитку і добробуту суспільства. Під бідністю автор концепції розуміє такий стан, за якого виникає невідповідність між досягнутим середнім рівнем задоволення потреб та можливостями їх задоволення в окремих соціальних групах, верств населення. Учена стверджує також, що бідність характеризується нерозвинутістю самих потреб, а також прагненням задовольнити насамперед матеріальні потреби. Це призводить до низької матеріальної забезпеченості окремих груп населення, до зміни їх системи цінностей, до формування особистісного соціального світу і своєї культури [2, с. 52]. У цьому випадку мова йде про суб-

культуру бідності як культуру життєвого стилю, який вступає у дисонанс із загальноприйнятим у суспільстві, що становить, на думку автора, загрозу для нормального функціонування суспільства.

Результати дослідження.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбувається структурна трансформація простору соціальних проблем, які змінюють і місце людини в соціальній структурі суспільства. Саме тому важливою проблемою є соціально-психологічне сприйняття та самоідентифікація особистості як багатого, так і бідного громадянина.

Питання соціального захисту працюючих регулюється законодавчими та нормативними актами і відображено у Конституції України, у Кодексі законів про працю, Господарському кодексі України, у Законах України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”.

Особливістю нашого часу є те, що бідність не існує лише в традиційних формах. На жаль, для її визначення використовуються критерії та методи, розроблені ще в 30-х рр. ХХ ст., що призводить до розбіжності між функціонуванням служб соціальної допомоги та деякими формами бідності. Цікавим є дослідження і характеристика нових форм феномену бідності. Йдеться про форми прояву бідності у суспільстві, до яких учені зараховують традиційну або матеріальну, а також нову (символічну) форми.

Дослідник Л. Гордон стверджує, що до таких форм можна віднести бідність “слабких” і бідність “сильних” [3, с. 25]. Бідність “слабких” – це соціальна бідність, тобто тих людей, які не мають з поважних причин змоги забезпечити своє існування на достатньому рівні. Бідність “сильних” виникає в умовах, коли люди не мають змоги за рахунок своєї праці забезпечити загальноприйнятий рівень добробуту.

Із цієї точки зору, як стверджує Л. Гордон, бідність “сильних” можна визначити як виробничо-трудова або економічну”. Як показує аналіз праць учених, багатство як соціологічна категорія характеризується багатогранністю, розвинутістю суспільних потреб особистості та її соціальних зв’язків. Можна зробити висновок, що на сьогодні багатство суспільства полягає у тому, що повинен бути налагодженим процес “виробництва” людини з багатими якостями і зв’язками, потребами, які є цілісним й універсальним продуктом суспільства.

Відомо, що багатство і бідність виступають характеристиками соціального розвитку суспільства. Вони народжуються в процесі дії механізму соціальної диференціації у сферах виробництва, розподілу та споживання життєвих благ. Багатство і бідність пов’язані з діалектикою прогресу та регресу в соціальному розвитку. Сутність цього положення полягає в тому, що прогресу багатостороннього розвитку людини і суспільства як вищої форми вираження багатства постійно протистоїть регресивна традиція. Йдеться про недостатній розвиток потенціалу особистості, однієї сфери суспільства за рахунок іншої або навіть падіння всіх його сфер.

Залежно від того, які потреби людини здатні задовольнити, виділяють три види бідності, при цьому виходять із трьох основних концепцій: абсолютної, відносної, суб'єктивної.

Абсолютна бідність – стан, за якого індивід на свій дохід не здатний задовольнити навіть базисні потреби в їжі, житлі, одязі, теплі, або здатний задовольнити тільки мінімальні потреби, що забезпечують біологічну виживаність. Чисельним критерієм виступає поріг бідності (прожитковий мінімум).

Відносна бідність – неможливість підтримувати гідний рівень життя, або деякий стандарт життя, прийнятий у певному суспільстві. Відносна бідність показує те, наскільки певна людина бідна порівняно з іншими людьми.

Суб'єктивна бідність – базується на оцінках власного положення самими людьми, що відчувають, чого не мають достатньо, щоб жити, самі для себе визначають рівень бідності [6].

Останнім часом російські соціологи починають доходити висновку, що в дослідженнях бідності необхідний аналіз депривації (оцінювання бідності через випробовувані позбавлення) у соціальному житті, якої зазнає певна частина населення. У цьому полягає суть деприваційного підходу в оцінках бідності, невід'ємної складової концепції її відносного розуміння й вивчення. Деприваційний підхід вимагає обліку ряду матеріальних і соціальних індикаторів з метою визначення якісного “порога”, що означає соціальну ексклюзію, тобто фактичне виключення певної частини населення з нормальних умов життєдіяльності.

Оцінку в бідності, засновану на деприваційному підході, варто розмежовувати на кількісну та якісну сторони депривації.

Якісне наповнення різних шаблів депривації (рівнів бідності):

1) шабель, що характеризує близькі до середніх життєві стандарти й не означає істотне відхилення від загальноприйнятого в російському співтоваристві способу життя. Родини на цьому шаблі мають потребу в поліпшенні житлових умов, заощаджують на придбанні сучасних дорогих предметів тривалого користування, платних освітніх послугах, сімейному відпочинку й розвагах;

2) шабель скрутності (малозабезпеченості) – коли не вистачає коштів на улюблені в родині делікатеси, подарунки для близьких, газети, журнали, книги; знижується якість дозвілля дорослих і дітей; родина не може дозволити собі придбати пральну машину, відвідати далеких родичів; відмовляється від платних послуг, у першу чергу необхідних медичних;

3) шабель гострої потреби (бідності) – позбавлення концентрується на якості харчування, нестачі одягу й взуття (дорослі члени родини змушені відмовлятися від їхнього відновлення), родині важко підтримувати житло в порядку, мати прості повсякденні меблі, організувати в разі потреби ритуальний обряд (похорони, поминки), здобувати життєво важливі ліки, обмежувати можливості запрошення гостей і виходу в гості;

4) шабель убогості, коли ресурсів не вистачає на нормальне харчування, родина заощаджує на предметах гігієни, не оновлює одяг для дітей у міру їхнього зростання, відмовляє їм у покупці фруктів, соків, не має таких предметів тривалого користування, як телевізор і холодильник.

Варто звернути увагу, що багато видів депривації, зазнаваємої росіянами в цей час, поки прямо не асоціюються в масовій свідомості з бідністю, оскільки наявні в більшості населення.

Більш вірогідно оцінити ступінь нерівності в розподілі доходів населення, з погляду критичного рівня добробуту в суспільстві та його кількісному вимірі, можна через показники абсолютної бідності. Критерієм абсолютної бідності є рівень бідності, що може бути виміряний такими показниками (табл.).

Таблиця

Система показників бідності [13, с. 87–88]

Показники	Характеристика
Ступінь бідності	Відношення чисельності, що мають середньодушовий прожиткового мінімуму до всього населення
Поріг (риса, рівень) бідності	Дохід, що забезпечує споживання на рівні прожиткового мінімуму (далі – ПМ)
Масштаб бідності	Чисельність родин, що мають дохід нижче ніж ПМ
Поріг убогості	Дохід, що не перевищує 50% ПМ
Масштаб убогості	Чисельність родин, що мають середньодушовий дохід нижче ніж 50% від величини ПМ
Ступінь убогості бідного	Відношення чисельності жебраків до чисельності населення
Дефіцит доходу	Сумарне значення доходу, необхідне для підвищення доходів осіб, що мають середньодушовий дохід нижче ніж ПМ, до величини ПМ
Індекс глибини величини бідності (тобто індекс ступеня збідніння)	Середнє відхилення доходів бідних родин від ПМ. Виражається величиною сумарного дефіциту сумою коштів, необхідної для того, щоб середньодушовий дохід усіх бідних родин досяг риси бідності, співвіднесеної із загальною кількістю родин
Індекс гостроти (твердість) бідності	Середньозважене відхилення доходів бідних родин від величини ПМ. Виражається величиною сумарного квадратичного дефіциту доходів, співвіднесеної із загальною кількістю родин

Наведені показники можна умовно поділити на дві групи: 1) (ступінь бідності, масштаб бідності, ступінь убогості, масштаб убогості) характеризує кількісні та якісні зміни масштабу конкретного явища; 2) використовується для того, щоб оцінити, наскільки глибоко протікає в суспільстві процес зубожіння населення. Найбільш точними індикаторами кількісного визначення нерівномірності в розподілі доходів є так звана система агрегованих показників бідності: рівень бідності (у нашій системі – ступінь бідності), глибина бідності й гострота (твердість) бідності. Якщо перший показник (ступінь бідності) систематично розраховується офіційною статистикою Росії, то застосування двох інших має епізодичний характер. Запро-

понована система показників дає змогу більш глибоко оцінити динаміку змін, що відбуваються в зоні бідності, як у цілому країною, так і в регіонах. Така оцінка нерівності в добробуті населення досить ефективна при порівняльних дослідженнях у часі. Застосування відповідно до регіональних умов того чи іншого рівня відхилення від величини прожиткового мінімуму дасть змогу одержати не тільки кількісне, а і якісне подання про нерівномірність у розподілі доходу, а також загальне подання про ефективність впливу регіональної соціальної політики зі скорочення диференціації в рівні добробуту населення.

Межі абсолютної й відносної бідності не збігаються. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди збережеться відносна. Адже нерівність – незмінний супутник складних суспільств. Таким чином, відносна бідність зберігається навіть тоді, коли життєві стандарти всіх верств суспільства підвищилися.

Разом із тим, незважаючи на велику кількість досліджень, із проблеми бідності немає ще точного й усталеного подання про те, що таке бідність. Звідси й розбіжності в оцінюванні масштабів бідності, вони коливаються від 20 до 40% (і навіть більше), залежно від застосовуваного підходу до визначення й виміру бідності.

Важливою є оцінка в соціальних науках і в суспільстві бідності як соціального зла. На думку деяких науковців, зло бідності полягає в тому, що вона є злочином суспільства з точки зору тих соціальних наслідків, які вона має. Виступаючи соціальним злом, бідність виконує певні функції в суспільстві, серед яких: економічна функція (йдеться про виконання бідними ряду суспільно необхідних робіт, за які вони отримують низьку заробітну платню), соціальна, психологічна, духовна тощо. Важливим є те, що при цьому доходи багатих збільшуються, а це у свою чергу сприяє розвитку капіталістичної економіки. При цьому, важливим є той факт, що вони забезпечують робочі місця для середнього класу, зокрема в секторі догляду, соціального й адміністративного контролю тощо.

З нашої точки зору, проблема бідності як соціального феномену суспільства виявляється в об'єктивній суперечності між загальним стандартом рівня життя в суспільстві та суб'єктивним сприйняттям бідності на культурно-світоглядному рівні свідомості людини, яке призводить до порушення пропорцій соціального функціонування і розвитку суспільства в цілому. Саме на цій основі ґрунтується дисбаланс інтересів різних соціальних груп, розпад домінуючих соціальних цінностей, внаслідок чого змінюються суттєві якості соціуму.

Висновки. Проблема бідності як соціального феномену виникає внаслідок порушень об'єктивно зумовлених пропорцій соціального виробництва: пропорцій діяльності (співвідношення соціально неоднорідних видів праці, співвідношення зайнятого і незайнятого у суспільному виробництві населення); пропорцій станів (диференціації населення за рівнем забезпеченості матеріальними, духовними й соціальними благами, співвідношення

між елементами добробуту та фазами його відтворення); пропорцій відношень (людина – суспільство – природа, людина – соціальна група – клас – суспільство). В їх основі лежить ключова пропорція між виробничою і споживчою силою суспільства, виразом якої є співвідношення робочого й вільного часу.

Бідність – це не просто складне соціально-економічне, а й культурно-моральне явище, що характеризується нездатністю індивідів або соціальних груп самим оплачувати вартість необхідних благ. Бідність залежить від загального стандарту рівня життя в певному суспільстві. Розрізняють абсолютну й відносну бідність.

Проблема бідності настільки актуальна, що до неї зводяться багато інших проблем. З бідністю прямо пов'язані питання демографії, зайнятості населення, безробіття; бідність має безпосередній вплив на здоров'я населення, рівень утворення й культуру громадян, їх виховання, соціалізацію й моральність, вона є одним із факторів, які гальмують розвиток науки. Бідність сприяє дегуманізації людських відносин, зростанню злочинності й тероризму, призводить до зниження рівня і якості життя. Вона специфічно впливає на політичні відносини, реалізацію державної політики на всіх рівнях, гальмує становлення цивільного суспільства.

Отже, бідність в Україні полягає, у першу чергу, у стрімкому характері негативних процесів, що почали відбуватися водночас і, тим самим спричинили появу типу бідності, не притаманного світовому суспільству. Нужденність стала звичною реальністю для великих груп населення, не тільки тих, хто опинився в екстремальних умовах, а й для тих, хто раніше міг забезпечити себе і свою родину, тобто для робітників кризових галузей, зокрема осіб з високим рівнем освіти або кваліфікації. Зниження реальних доходів населення і розповсюдження бідності в Україні в роки ринкових реформ – це результат не тільки падіння обсягів та рівня виробництва, високого рівня інфляції, а й наслідок відсутності ефективних державних механізмів щодо сприяння адаптації населення до нових економічних умов. Загрозливі масштаби бідності та виникнення явища застійної бідності вимагає від держави першочергових дій, направлених на поліпшення становища населення, яке опинилося на межі зuboжіння. У зв'язку із цим виникає необхідність прийняття спеціальної державної програми допомоги бідним верствам населення України.

Таким чином, бідність як соціальний феномен виявляється у всіх сферах громадського життя, у всіх аспектах соціальних відносин й заслуговує найпильнішої уваги соціологів.

Список використаної літератури

1. Вітовський В. Українська трагедія 90-х: постановка проблеми / В. Вітовський // Універсам. – 2003. – № 3–4. – С. 3–5.
2. Волчкова Л.Т. Стратегии социологического исследований бедности / Л.Т. Волчкова, В.Н. Минина. – 1999. – С. 49–56.
3. Гордон Л. Четыре рода бедности в современной России / Л. Гордон // Социологический журнал. – № 4. – 1994. – С. 25.

4. Злобіна О.Г. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О.Г. Злобіна, В.О. Тихонович ; НАН України, Інститут соціології. – К., 1996. – 100 с.
5. Зоркая Н. Проблемы повседневной жизни семьи: “Бедность” как фокус восприятия повседневных проблем / Н. Зоркая // Мониторинг общественного мнения. – 2003. – № 1 (63). – С. 26–38.
6. Красун А. Бідність в Україні та шляхи її подолання / А. Красун, Я. Турчин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – № 20. – С. 81–85.
7. Маслоу А. Мотивация и личность : пер. с англ. / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.
8. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник / В.В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
9. Москаленко В.В. Особливості статево-рольової соціалізації в умовах трансформації суспільства / В.В. Москаленко, В.Г. Романова // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 107–116.
10. Пасхавер Б. Продовольчий аспект подолання бідності / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2004. – № 3–10. – С. 71–76.
11. Свердлина С. Становление гражданского общества в Украине: анализ проблем и перспектив / С. Свердлина // Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості : зб. наук. пр. / [відп. ред. А.С. Лобанова]. – Кривий Ріг : Забже : Видавничий дім, 2007. – Вип. 2. – С. 74–79.
12. Чернина Н. Бедность как социальный феномен российского общества / Н. Чернина // Социологическое исследование. – 1994. – № 3. – С. 55.
13. Ярошенко С. Теоретические модели бедности / С. Ярошенко // Рубеж: Альманах социальных исследований. – 1999. – № 8–9.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2012.

Бабак И.Н. Бедность как социальный феномен: специфика украинского общества

В статье рассматриваются гносеологические и современные условия развития бедности как социального феномена украинского общества. Анализируются методологические подходы к изучению и определению бедности, дифференцируется бедность как социально-экономическая категория на относительную и абсолютную, рассматривается при этом ряд специфических материальных, душевно-эмоциональных и исторических особенностей украинской бедности.

Ключевые слова: общество, социальный феномен, бедность.

Babak I. Poverty as a social phenomenon: the specificity of Ukrainian society

In the article an author examines modern terms of development of poverty as social the phenomenon in Ukrainian society. An author analyses the methodological going near a study and determination of poverty, gives it a shot to differentiate this socio-economic phenomenon on relative and absolute poverty, exposing a number of financial, heartfelt emotional and historical features of Ukrainian poverty.

Key words: society, social phenomenon, poverty.

УДК 334.[714+722.1]

С.П. БАРМАТОВА

ЗАЙНЯТІСТЬ ОН-ЛАЙН: НОВІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ ПРАЦІ

Статтю присвячено аналізу перспектив розповсюдження в Україні такої сучасної форми зайнятості, як віддалена робота чи робота вдома, та наслідків для українського ринку праці зростання популярності фрілансерства.

Ключові слова: зайнятість, віддалена робота, фрілансер, заробітна плата.

Актуальність теми. Сучасний світ характеризується змінами в системі праці. Однією з таких змін стала віддалена робота чи робота вдома. Це – не дуже розвинутий вид зайнятості в Україні, але який завойовує свою нішу на ринку праці (наприклад, у США приблизно 45 млн працівників (фрілансерів) працює саме у такий спосіб [1]); по-друге, як вважають російські дослідники, саме така зайнятість може стати вирішенням проблем з пошуком роботи під час кризи [2].

Самі терміни “віддалена праця” та “фрілансерство” отримали значне розповсюдження у середовищі незалежних працівників, вони наведені у назвах інтернет-сайтів (зокрема тих, які орієнтовані на пропозиції роботи), різних асоціацій, а також профспілок. При цьому вони не часто використовуються у науковій літературі, а зустрічаються в основному в текстах, які мають публіцистичний характер. Це пояснюється обмеженою увагою дослідників до цієї категорії працівників і, як наслідок, недостатньою розробленістю самих термінів. Із зарубіжних учених, які досліджують ці проблеми, можна виділити Б. Букмена, Дж. Мерца, П. Пейка, К. Платмана, Т. Хагена. Серед російських учених дослідженням проблем віддаленої праці та фрілансерства займаються Д. Стебков й А. Шевчук, серед українських цю проблему частково досліджували О. Кузьмин, Н. Солярчук, С. Тумакова [4].

Мета статті – проаналізувати тенденції розповсюдження фрілансерства як альтернативного типу зайнятості в Україні.

Отже, що таке віддалена робота? Віддалена робота (також дистанційна, телеробота) – це форма зайнятості, за якої роботодавець та найманий працівник (або замовник і виконавець) перебувають на відстані один від одного, передаючи й отримуючи технічні завдання, результати праці та оплату за допомогою сучасних засобів зв'язку – телефону або Інтернету.

Концепцію віддаленої роботи розробив американський дослідник Дж. Ніллес. У 1972 році він запропонував ідею про те, що не обов'язково

мати співробітників у офісі, тому що сучасні засоби зв'язку дають змогу підтримувати контакт з ними на відстані. Влада виявила зацікавленість у реалізації ідеї віддаленої роботи, тому що побачила в ній вирішення транспортних проблем, які гостро стояли у великих міста. До того ж нова організація праці давала змогу забезпечити працею населення віддалених сільських регіонів. Розробку концепції віддаленої роботи продовжує голова спеціального Комітету з економічного розвитку США, який пропонує новий термін “flexiplace” – “гнучке робоче місце”.

До переваг цієї форми зайнятості можна віднести можливість:

- вільно розпоряджатися своїм часом;
- працювати на декількох роботах;
- одержувати високі гонорари, знайшовши віддалену роботу в розвинутій країні;
- більш повно реалізувати себе.

Але є і суттєві недоліки:

- складно простежити за дотриманням авторських прав;
- ускладнено контакт, іноді важко просто домовитися із замовником;
- іноді важко одержати свою винагороду;
- якщо замовник перебуває в іншому місті або навіть країні, виникають певні труднощі, якщо потрібно захистити свої права через суд;
- деяку проблему становить необхідність підписання паперів;
- можливі конфлікти з близькими, які пов'язані з нерозумінням специфіки віддаленої роботи;
- можливі проблеми із самоорганізацією й організацією робочого середовища.

Як окрему проблему, можна назвати дотримання законодавства про працю, тому що при роботі вдома всю бухгалтерію повинен вести сам працівник. На нього ж покладається обов'язок вчасної сплати податків.

Одним із основних видів віддаленої роботи є фрілансерство. Світова практика свідчить, що такий вид діяльності дає змогу скоротити витрати підприємств, які співпрацюють із фрілансерами, а також дає можливість фрілансерам працювати в кращих для них умовах, дає свободу вибору сфери діяльності, робочого графіка та багато інших переваг.

Фрілансер (від англ. *freelancer* – “вільний списник”, найманець, у переносному значенні – вільний художник) – людина, що виконує роботу без укладання довгострокового договору з роботодавцем, найманий тільки для виконання визначеного переліку робіт (позаштатний працівник). Також фрілансером є працівник, запрошений для виконання робіт у ході аутстафінга. Будучи поза постійним штатом певної компанії, фрілансер може одночасно виконувати замовлення для різних клієнтів.

Д. Стебков і А. Шевчук дають такі визначення поняття “фрілансер”: “фрілансери – незалежні професіонали, які не перебувають у штаті організацій, а самостійно надають послуги різним замовникам, завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій”;

– “фрілансер – людина, яка виконує роботу без укладання довготермінового договору з роботодавцем, позаштатний працівник” [3, с. 46].

Фрілансерство особливо поширене в таких галузях діяльності, як журналістика (й інші форми діяльності, пов’язані з написанням текстів), комп’ютерне програмування, веб-дизайн, переклад, різноманітна консультативна діяльність. Також фрілансерами вважаються мисливці за винагородою й солдати-найманці, на противагу поліції/міліції й регулярній армії.

Широке розповсюдження фрілансерство одержало з розвитком Інтернету: мережа й супутні інформаційні та банківські технології дали змогу деяким категоріям працівників зменшити частоту появи в офісах, навіть повністю перейти на надомну чи віддалену роботу.

Чим саме може приваблювати така робота? Перш за все – оплатою. У Росії фрілансери у середньому отримують 15 дол. США за годину. У США – 23 дол., у Великобританії – 24 дол. США, в Австралії – 24 дол. США. Це – максимальні значення. Також високий рівень оплати – 22 дол. у Канаді та Франції. Українські, пакистанські й індійські фрілансери у середньому працюють за 14 дол. США, 15 дол. США в платять за годину роботи у Малайзії, 16 дол. США – у Китаї [1].

Якщо порівняти цю оплату із середньостатистичною по Україні – 2633 грн на місяць на початок 2012 р. (3120 грн у промисловому секторі та 1801 грн. у сільськогосподарському) [5], то стає зрозумілим, що вибір (особливо молоді) – за фрілансерством.

За даними глобальної он-лайн платформи у сфері працевлаштування Elance, 11 311 українців-фрілансерів працюють на іноземні компанії із зарплатою в середньому 16 дол. США на годину. За останні п’ять років тільки через цей інтернет-майданчик українці заробили 34,3 млн дол. США. Лише у вересні 2012 р. 342 українських фрілансери заробили 1,072 млн дол. США [6].

Але представники не всіх професій можуть використовувати можливості віддаленої роботи. Перші позиції серед фрілансерів посідають ІТ-фахівці, далі йдуть копірайтери і перекладачі. Але для молодіжної групи – це переважно саме ті сфери діяльності, які й обирає молодь.

У цілому ж частка домашніх трудівників в українському суспільстві поки не дуже велика. Але в основному з однієї причини: доступ до Інтернету в країні, за даними Центру Разумкова, має всього 10% населення. Тоді як в Латвії – 50%, а в Америці – 90% [7]. Ще однією причиною такої невеликої частки можна назвати відсутність відповідної біржі праці. Хоча вже й існує сайт біржі праці фріланса [8], ця біржа – добровільний проект самих фрілансерів, а не держави.

У чому саме розвиток віддаленої роботи як форми працевлаштування може бути загрозливим для ринку праці України? Перш за все тим, що для молоді він може стати більш привабливим, ніж традиційні види. А це, у свою чергу, може призвести до “вимивання” робочих кадрів із традиційних сфер діяльності. По-друге, відсутність податкового контролю (внаслід-

док відсутності розробленої законодавчої бази) за фрілансерами може стати причиною недоотримання державою податкових надходжень. По-третє, у служб зайнятості України поки що немає досвіду із проведення перекваліфікації працівників для сфери віддаленої роботи.

Тому проблема розвитку віддаленої роботи як нового напрямку функціонування ринку праці в Україні потребує принципової уваги як з боку науковців, так і самих учасників цього ринку – як роботодавців, так і найманих працівників.

Список використаної літератури

1. Работа вне штата и вне офиса. Готовы ли вы стать фрилансером, если вас уволят в связи с кризисом? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/programs/figure/548612-echo/>.
2. Работа на дому. Плюсы и минусы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.onlinehomebusiness.ru/articles_1103.html.
3. Стебков Д. Фрилансеры на российском рынке труда / Д.О. Стебков, А.В. Шевчук // Социологические исследования. – 2010. – № 2. – Февраль. – С. 45–55.
4. Солярчук Н.Ю. Економіко-демографічна характеристика діяльності фрілансерів у світовій практиці / Н.Ю. Солярчук // Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи : зб. матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 26–27 квітня 2012 р.). – Житомир, 2012. – С. 114–115.
5. Праця України у 2011 році : статистичний збірник. – К. : Держкомстат, 2012.
6. Українські фрілансери – четверте місце у світі за рівнем доходів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://racurs.ua/44>.
7. Український фріланс розвивається ударними темпами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://freelance.com.ua/article_ukrainian_freelance_ua.htm.
8. Сайт та біржа праці Weblancer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://freelance.com.ua/>.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2012.

Барматова С.П. Занятость он-лайн: новые возможности для украинского рынка труда

Статья посвящена анализу распространения в Украине такой современной формы занятости, как удаленная работа или работа на дому и последствий для украинского рынка труда роста популярности фрилансерства.

Ключевые слова: занятость, удаленная работа, фрилансер, заработная плата.

Barmatova S. Employment on-line: new opportunities for the Ukrainian market of work

Article is devoted to the analysis of distribution in Ukraine such of the modern form of employment as the removed job or job on the house and consequences for the Ukrainian market of work of growth of popularity freelancer.

Key words: employment removed job, freelancer, wages.

УДК 316.34

О.В. ВОЛОШИН

СОЦІАЛЬНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ

У статті розглянуто генезу молодіжних організацій, що існували на території України та Німеччини протягом ХХ ст. Визначено їх функціональні завдання та констатовано їх принципову близькість. Проаналізовано сучасні форми молодіжних організацій. Визначено критерії їх поширення й суспільного розвитку. Запропоновано авторське бачення перспективного напрямку розвитку молодіжних неполітичних організацій.

Ключові слова: молодіжна організація, розвиток, завдання, активність, рух, причини, політичні організації.

Актуальність теми дослідження. Розвиток сучасної молоді значною мірою відбувається за інформаційно-споглядацькою моделлю. Відповідні процеси зумовлені розвитком інформаційних мереж, зростанням темпу життя та постмодерністською деформацією соціокультурного простору. Відповідно до зазначеної деформації суспільна роль молоді змінюється із активної суспільно-перетворювальної на пасивну, яка намагається відійти від реального суспільства, зосередившись на практиках віртуального простору. Не критикуючи сучасну модель розвитку, хотілося б відзначити, що такий стан справ є неприродним та таким, що суперечить самій суспільній природі молоді.

Спроби індивідуального ініціювання активізації соціальних практик молодих людей на сьогодні бачаться утопічними, адже досить складним процесом, на нашу думку, є вихід окремої молодої людини за межі норм свого габітату (практик, що склалися в певному сегменті молодіжного соціокультурного середовища). У цьому контексті більш дієвою формою бачиться стимулювання переходу молодої людини із однієї системи унормованих практик до іншої такої системи. Інакше кажучи, доцільним бачиться створення молодіжних організацій, які здатні силою свого існування замінити молоді її місце в одному соціокультурному полі на інше, більш комфортне або більш соціально визнане (почесне) місце в іншому полі. У цьому випадку як таке альтернативне поле нам бачиться молодіжна організація, яка поряд із досудовими й егоцентристськими цінностями пропагує та поширює соціально орієнтовані практики.

Однак розбудова моделей такого руху бачиться неможливою без змістовного аналізу історичної генези (принаймні протягом ХХ ст.) молодіжних рухів як середовища реалізації власних інтересів молоддю. Безумовно, суспільні перетворення (постмодернізація суспільства) накладають знач-

ний відбиток як на інструментальні (та інституційні) можливості поширення таких молодіжних рухів, так і на цінності орієнтації самої молоді.

Аналіз попередніх досліджень. Говорячи про молодіжний рух як про форму активізації молодіжних практик та форму впливу на соціальну свідомість, можна констатувати, що в сучасній соціологічній думці таких досліджень не дуже багато.

Різні аспекти проблеми роботи з молодіжними об'єднаннями розглядали російські автори: соціолог Ю.Г. Волков, В.М. Ярська, Є.І. Холостова, Л.Г. Гусякова; соціальні педагоги М.А. Галагузова, С.І. Григорьев; український дослідник М.Ф. Головатий, В.А. Головенко. Важливим у цьому контексті є дослідження психолога А.Г. Петровського (зокрема теорія групової єдності). Серед загального переліку можна виокремити дослідження В.О. Головенка, який намагається вивчати історичну генезу молодіжного руху в Україні [1]. Однак паралельно із цим на увагу заслуговують досвід інших молодіжних організацій, що мали місце на території України. Так, зокрема, ОУН виникла шляхом об'єднання Української Військової Організації (далі – УВО) та декількох студентських націоналістичних спілок – Групи української національної молоді, Ліги українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді. До того ж, членство в ОУН мало три вікові рівні: доріст (8–15 років), юнацтво (15–21 рік) і повні члени (після 21 року) [2]. Щоправда зазначені організації були здебільшого ідеологічними та ставили основним завданням молодіжних структур ОУН – виховання української молоді в патріотичному дусі, а також її фізичне та моральне загартування [3]. Відкидаючи важливість дослідження ідеологічної компоненти зазначених молодіжних організацій, вважаємо за доцільне наголосити на їх принциповому впливі на процеси суспільного розвитку України.

Постановка завдання дослідження. Таким чином, виникає потреба в теоретичному узагальненні досвіду створення та розвитку молодіжних організацій з метою їх модернізації до умов інформаційного суспільства й активізації пасивно-соціальних практик молоді в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорячи про причини створення молодіжних організацій як комсомольсько-піонерського зразка, так і націоналістичного, у першу чергу, варто виділити їх ідеологічну спрямованість. Аналізуючи завдання та причини припинення діяльності молодіжних організацій, необхідно констатувати, що комсомольська організація виступала для своїх членів у ролі:

- вертикального соціального ліфта (даючи можливість молоді залучитися до управління соціальними та громадськими процесами);
- засобу легітимізації змін у суспільних завданнях, що ставились іншими політичними інституціями перед молоддю;
- засобу нівелювання індивідуальних настанов та підпорядкування власного життя інтересам громади;

- соціального інституту монополізації керівного впливу (засіб боротьби із іншими молодіжними організаціями);
- засобу активізації громадської (зокрема військової) активності.

У цілому комсомольська організація розглядалась як частина загальної політичної системи держави та з розпадом політичної системи була ліквідована (виявилась самостійно не життєздатною).

Націоналістичні молодіжні організації (гуртки) ставили перед собою дещо інші цілі. Так, зокрема:

- підготовка молоді до участі в легальних політичних партіях;
- бути політичною базою націоналістичних військових організацій;
- бути засобом повноцінної реалізації політичних, економічних, культурних, соціальних та національних прав молоді.

Основними причинами ліквідації молодіжних структур ОУН можна вважати (приєднуючись до думки, наведеної на інформаційному ресурсі “Історія очима історика” [3]): безперервне переслідування учасників націоналістичного підпілля органами Державної безпеки, розгром ними основних сил підпілля, небажання молоді ризикувати власним майбутнім тощо.

Фактично можна констатувати, що без зовнішніх політично-громадських інституцій молодіжні організації виявляються недієздатними, незважаючи на різне ідеологічне наповнення та різні соціально-громадські завдання, які вони ставили перед собою.

Цікавим для порівняння із комсомолом є ідеологічно схожа за своєю сутністю, однак дещо молодша за віком членів (з 6 до 18 років) німецька організація “Тітлерюгенд”. До її основних завдань входили:

- ідеологічна робота – виховання в расистському та парамілітаристському дусі;
- тісно пов’язана з ідеологічною психологічна обробка молоді;
- фізичне виховання молоді;
- допризовне військово виховання молоді;
- соціальне стимулювання підростаючого покоління [4].

Однак і ця організація була розпущена після падіння свого політичного базису – Націонал-соціалістичної німецької робочої партії.

Таким чином, можна констатувати, що для більшості молодіжних рухів неодмінною умовою їх існування є прагматичний базис певної політичної сили та вторинний характер існування.

На сьогодні наявні в Україні молодіжні організації є переважно не-політичними. Відтак, їх загальною характеристикою можна вважати: нечисленність та орієнтацію на презентацію інтересів специфічних груп молоді (здебільшого студентів).

Намагання відбудови політичних молодіжних організацій також нами можуть бути поставлені частково під сумнів, адже в цілому інтерес молоді до політики має тенденцію до зниження. Однією з ключових на сьогодні є відмова молоді від участі в політичному процесі. Зокрема, Джед Ібсен, один із лідерів світового молодіжного руху, який професійно займа-

ється проблемами політичної активності молоді, визначає три найтипівіші причини відмови молодих людей від участі у політичному процесі [5]:

- сумніви щодо ефективності самого політичного процесу, його здатності безпосередньо впливати на поліпшення реального життя людей;
- сумніви щодо здатності бути повноцінним учасником політичного процесу;
- відсутність повноцінного діалогу між молоддю і політиками, які не звертаються спеціально до молодшої аудиторії.

Однак із зазначеного можна бачити, що на початку та в середині ХХ ст. відсутність реального доступу молоді до політики викликала створення молодіжних організацій, натомість на початку ХХІ ст. відповідна закономірність практично відсутня. Додаючи до цього мультипартійність сучасного українського суспільства та труднощі із оцінкою реальних цінностей політичних сил, створення загальнонаціональної молодіжної організації політичного спрямування є занадто складним, а скоріше нереалістичним завданням. Інакше кажучи, на сьогодні перспективи масової моделі молодіжного руху бачаться нам досить обмеженими.

Додатковими факторами для такого переконання може стати досвід російського руху “Наши”, що був створений шляхом реорганізації іншої політичної молодіжної організації “Идущие вместе”. Незважаючи на політичну підтримку на найвищому рівні в 2012 р. ця молодіжна організація по суті припинила діяльність. При тому, що головні завдання не можна однозначно віднести до суто політичних, однак вони тісно пов’язані із діяльністю радянського комсомолу та німецького “Гітлерюгенд”. Зокрема:

- збереження суверенітету і цілісності Росії;
- побудова чинного цивільного суспільства;
- модернізація країни шляхом кадрової революції.

Досить близькою до моделі молодіжного руху “Наши” була українська організація “Пора”, яка у своєму розвитку трансформувалась у політичну партію з націоналістичним нахилом та досить не значною електоральною підтримкою.

Однак разом із політичними та націоналістично-військовими організаціями молоді можна виділити також молодіжні волонтерські організації. Не наполягаючи на їх поширеності в Україні, слід відзначити, що, за твердженням проф. А. Капської [6], інтерес молоді до такої діяльності є вторинним, адже виникає в процесі освітньої діяльності та розглядається або як частина освітянського процесу, або як засіб отримання професійного досвіду. Відтак, відповідні молодіжні організації також тяжітимуть до формальних і триматимуться на зовнішній інституціональній підтримці. Щоправда український автор О. Безпалько зазначає, що для молоді головною причиною участі у волонтерській діяльності є можливість самоствердження в очах однолітків, батьків, учителів та можливість нового спілкування з ними на новому, більш довірливому, взаємовідповідальному рівні, а також бажання знайти нових друзів, можливість здобути нові навички і знання та проведення власного дозвілля [7], на підставі чого авторка допускає існу-

вання неформальних волонтерських організацій (груп). Не вступаючи в дискусію, можна констатувати, що за будь-яких умов така діяльність не набула (і відчутно не набуває) поширення в Україні.

Висновки. Відповідно підбиваючи підсумок проведеному теоретизуванню, можна констатувати, що молодіжні організації в сучасному соціальному просторі були і є функціонально зумовленими. Їх ефективне функціонування було тим більш продуктивним, чим більше здійснювалась їх підтримка з боку домінуючої в суспільстві інституції (політичної сили). Однак припинення жорсткої підтримки або розширення цілей організації призводить до погіршення ефективності її діяльності. При цьому також варто відзначити, що в умовах сучасної корпоративізації економіки та її злиття із владою українське суспільство функціонально не потребує широкого молодіжного руху, особливо політичного спрямування. Це пояснюється тим, що в суспільстві постмодерну (або у транзитивному суспільстві) питання споживацького типу поведінки молоді (який культивується в процесі віртуальних практик) є найбільш бажаним. Всі інші форми активності або скорочують інтерес до споживацтва (консьюмеризму), або можуть створювати певні проблеми наявній політичній моделі, формуючи продуктивний кадровий резерв (який по суті, для сучасного українського політикуму забезпечив комсомол).

Однак, абстрагуючись від волонтерських та політичних молодіжних організацій, можна констатувати, що існують й інші сфери суспільного буття, у яких молодіжна активність може бути суспільно затребуваною та використана із досить значною суспільною користю. Щоправда, залучення молоді до громадської діяльності дещо знижує споживацькі орієнтації, однак не відкидаючи їх у принципі. Однією із форм такої активності є підтримання громадського порядку шляхом створення молодіжних організацій відповідного функціонального спрямування. Саме таку діяльність ми бачимо найбільш продуктивною та найбільш легкою для поширення в сучасних вітчизняних реаліях.

Список використаної літератури

1. Головенко В.О. Характерні риси комсомольсько-піонерського періоду українського молодіжного руху / В.О. Головенко. – С. 30–43.
2. ОУН-УПА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oun-upa.org.ua/organization/>; Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях / Ю. Щур. – Запоріжжя, 2006. – 68 с.
3. Молодіжні структури ОУН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/mizhvoyennij-period/230-molodizhni-strukturi-oun.html>.
4. Міюц Ю. Провідні вектори молодіжної політики Третього рейху напередодні Другої світової війни (1936–1939 рр.) / Ю. Міюц // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Рівне, 2009. – Вип. 17.
5. Ипсен Дж. Молодежь и политика [Электронный ресурс] / Джордж Ипсен. – Режим доступа: <http://www.index.org.ru/journal/23/ipsen23.html>.
6. Технологізація волонтерської роботи / [за ред. проф. А.Й. Капської]. – К., 2001. – 140 с.

7. Волонтерство: poradnik для організатора волонтерського руху / [укл.: Т.Л. Лях, авт. кол. : О.В. Безпалько, Н.В. Заверіко, І.Д. Зверева та ін.]. – К. : Волонтер, 2001. – 176 с.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2012.

Волошин А.В. Социальные и прагматические истоки современного молодежного движения

В статье рассматривается генезис молодежных организаций, существовавших на территории Украины и Германии на протяжении XX в. Определяются их функциональные задачи и констатируется их принципиальная близость. Анализируются современные формы молодежных организаций. Определяются критерии их распространения и общественного развития. Предлагается авторское видение перспективного направления развития молодежных неполитических организаций.

Ключевые слова: молодежная организация, развитие, задачи, активность, движение, причины, политические организации.

Voloshin A. Social and pragmatic origins of the modern youth movement

In the article the genesis of youth organizations that existed on the territory of Ukraine and Germany during the twentieth century. Determined by their functional tasks and stated their fundamental similarity. Analyzes contemporary forms of youth organizations. Identify criteria for their distribution and social development. A copyright vision for developing non-political youth organizations.

Key words: youth organization, development, task, activity, movement, cause, political organizations.

УДК 316.334.2

Н.О. ЗАЦЕПІНА

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу соціокультурних аспектів розвитку туризму в Україні в умовах глобалізації суспільства. Досліджено соціальні умови створення, трансляції та відтворення ідей, уявлень і зразків поведінки, що реалізуються туристами у своїх життєвих стратегіях. Зроблено спробу визначити основні поняття туризму в соціологічній інтерпретації. А також визначено соціокультурні функції туризму.

Ключові слова: туризм, соціум, глобалізація, туристська мотивація, ціннісні орієнтації, соціокультурні функції туризму.

Актуальність цього дослідження пояснюється важливістю теоретичного осмислення сучасного туризму як соціального та культурного явища в системі взаємодії людини з глобальним світом. Перебуваючи в центрі дослідницького інтересу, туризм співвідноситься із цілим рядом сфер суспільної свідомості та діяльності, таких як культура, політика, економіка, наука, соціальна сфера, релігія, що надає йому статусу глобального сучасного явища, яке об'єднує та структурує соціум. У процесі дослідження виникає питання, як і чому туризм з колись елітарного відпочинку невеликої групи людей набув загального характеру й перетворився на соціально-культурний феномен ХХ–ХХІ ст., будучи символом масового споживання, законодавцем моди на стандартизовані задоволення. Сталість туристичних переміщень є повсякденною практикою українців, що призводить до колосальних соціальних і культурних змін. Мільйони наших сучасників подорожують по світу, кількість туристів щороку зростає. І в кожного з них свої мотиви, ціннісні орієнтири, потреби. У зв'язку з тим, що в останнє десятиліття український туризм набув виразного соціально диференційованого характеру, важливість вивчення туризму полягає у визнанні його провідним чинником розвитку відпочинку, рекреації, творчості, дозвілля як окремих громадян, соціальних груп, так і соціуму в цілому.

У контексті соціологічної галузі наукових знань актуальність теми полягає в дослідженні соціальних умов створення, трансляції та відтворення ідей, уявлень і зразків поведінки, що реалізуються туристами у своїх життєвих стратегіях. У туризмі спостерігається плюралізм поведінкових стратегій його учасників, що відображається в еволюційному переході від розуміння рівності до цінності індивідуальності. Реалізуючись у сьогоденні, практики туристів поєднують ретроспективні та прогностичні функції, що виражається у зверненні до культурної спадщини, соціальної пам'яті,

сімейних традицій, з одного боку, і сприяє конструюванню індивідуальних життєвих стратегій – з іншого.

Для дослідження туризму як соціокультурної діяльності важливо вивчення продуктивної теорії соціальної дії М. Вебера та структурного функціоналізму Т. Парсонса. Для нашого дослідження принципове значення має загальна динамічна соціологія П.А. Сорокіна загалом і теоретичний концепт про різноманіття й пластичність поведінки людей у результаті соціальної і просторової мобільності. Феноменологію туристичного досвіду висвітлено в дослідженнях З. Баумана, Д. Бурстін, Дж. Джафарі, Е. Коена, В. Тернера, Дж. Уррі, І. Зоріна, В. Ільїна, М. Маяцького, Н.Є. Покровського, Т.І. Черняєвої. Локальні комунікативні моделі в практиках зарубіжних туристів досліджено в працях Г. Віджезінга, А.Г. Вудсайд, Ю.-С. Чи, М. Льюїса, Д. Неша, К. Мартіна. Питання конструювання іміджу суб'єктів і об'єктів туристської активності розглянуто в публікаціях Ю.М. Голубчикова, М. Маяцького, Є.В. Мошняга, І.Л. Савкіної. Споживання як домінанта сучасного соціуму висвітлено І.М. Івановою, Т.О. Хагуровим; особливості споживання в туризмі – В.І. Ільїним, Я.М. Роциною. Питання моди досліджують Р. Барт, Г. Фершоу, А.Б. Гофман, О.Ю. Гурова, Л.І. Ятіна. Про специфіку розвитку середніх споживчих шарів пишуть Н.Г. Балобанова, Б.С. Гладарєв, Д.В. Іванов, Т.Р. Калімуллін, О.В. Лешкова, В.А. Литвинов, Р.Х. Симонян, А.Б. Фенько, Ж.М. Цінман, приділяючи увагу туристським перевагам. Водночас практично відсутні комплексні дослідження з питань, що стосуються туризму як багатовимірного інтегративного явища в соціокультурному просторі. Практично не проводяться дослідження ролі туризму в розвитку особистості та в реалізації її життєвих установок. Без концептуального опрацювання залишаються проблеми формування туристських цінностей і мотивацій, конструювання типів ідентичності сучасних українських туристів, виявлення особливостей соціальних локальних обмежень і соціальних бар'єрів реалізації туристської активності. Тому *метою* нашого дослідження стало обґрунтування місця та специфіки туризму в межах перспективи глобальних соціальних змін. Туризм в умовах глобалізації, інтенсифікації міжособистісних комунікацій і віртуалізації стає важливим чинником конструювання ідентичності людей, що перебуває в стані перманентного туризму – реального, віртуального, рефлексивного.

На межі ХХ–ХХІ ст. провідними соціологічними моделями соціальних змін стали теорії модернізації, що фіксують зрушення від традиційного типу суспільства до сучасного, та теорії глобалізації, які концептуалізують перехід від локального типу суспільства до глобального. Так, розвиваючи ідеї соціології мобільності, Дж. Уррі вважає, що під впливом глобальних мереж і потоків формуються мобільна економіка й культура, що призводить до змін соціальної структури від соціального до інформаційно-комунікативного порядку. Таким чином, будучи базовими конструктами соціології мобільності, “глобальне” і “туризм” є компонентами системи взаємопов'язаних процесів.

Туризм – це вид дозвілля, пов’язаний з тимчасовим переміщенням людей з місця свого постійного проживання в іншу країну або іншу місцевість у межах своєї країни. Він здійснюється у вільний час з метою отримання задоволення, пізнання, відпочинку, оздоровлення, лікування, відвідування гостей, але без заняття оплачуваною діяльністю в місці тимчасового перебування. Туризм взаємодіє з рекреацією, оскільки поєднує в собі такі види діяльності, як розширення пізнання й відновлення сил. Таким чином, туризм являє собою один з видів дозвільної життєдіяльності, у процесі якої відновлення працездатності поєднується з культурно-пізнавальною, духовно-моральною, розважальною та рекреаційною діяльністю. Це діяльність, пов’язана з масовим туристським рухом, здійснювана з використанням природно-кліматичних та історико-культурних туристських ресурсів, матеріально-технічної бази туризму й інших важливих факторів, які визначають рівень і якість обслуговування.

Туризм у соціологічній інтерпретації являє собою процес взаємодії на індивідуальному, груповому та соціальному рівнях, здатний справляти істотний вплив на різні сфери життєдіяльності суспільства. Туристи як основні суб’єкти розглянутого процесу в соціологічному розумінні являють собою соціальні групи, які поєднують відпочинок з пізнанням історії, цінностей культури, навчанням, підтримкою здоров’я тощо. При соціологічному вивченні туризму необхідно розглядати його сутнісні характеристики з урахуванням як суб’єктивних, так і об’єктивних можливостей: соціальні умови, які сприяють туризму людини та вибору ним способу відпочинку, напрямків подорожі; різні аспекти поведінки й мотивації туристів; вплив на мотивацію таких факторів, як вік, національність, соціальний стан, освіта, місце проживання, культурний багаж.

Туризм є яскравим символом глобалізації, її культурною матрицею; будучи глобальним соціальним феноменом, він транслює культурні смисли конкретної історичної епохи. Кардинальні зміни в практиках сучасного туризму пов’язані зі збільшенням швидкості переміщень, інтенсивністю просторової мобільності, “стисненням” простору, віртуалізацією соціуму. Концепти “туризм” і “турист” наповнюються метафоричним змістом та символічними смислами. Сучасний турист перебуває між освоєнням символічного простору і його привласненням, між культурними практиками пізнання й споживання в їх тісному взаємозв’язку.

Теорія туризму розвивається як напрям соціологічного знання із широким набором інституцій. Феноменологія сучасного туризму як масштабного соціального й культурного явища виявляється в цілому ряді понять: час і простір, глобальне й локальне, культурне й природне, минуле й сучасне, індивідуальне й колективне, повсякденне й унікальне. Соціологічні поняття “туризм” і “турист” мають декілька рівнів осмислення. По-перше, туризм – це різновид соціальної діяльності й активності; по-друге, сукупність різноманітних видів мобільності, рекреаційний засіб просування людини по альтернативних просторово-тимчасових маршрутах до природної

та культурної спадщині; по-третє, фактор соціалізації й конструювання ідентичності людини за допомогою практик самоактуалізації та індивідуального розвитку. На першому рівні сприйняття “турист” розуміється як людина, що перебуває в системі відпочинку, рекреації, дозвілля, на другому – агент соціальних і культурних інтеракцій, на третьому – суб’єкт, який конструює індивідуальну, групову, колективну ідентичність.

Організація та здійснення туристських поїздок детерміновані вибором пріоритетів у споживчих практиках, системою цінностей і мотивацій, на які впливають фактори: особистий досвід подорожей, думки близьких, поради співробітників турфірми, ЗМІ, Інтернет, реклама, мода. Конструювання ідентичності туриста є, з одного боку, впорядкованим процесом, з іншого – гнучко-ситуативним. Індивідуальна поведінкова стратегія туриста в умовах глобалізації порівнянна із загальною життєвою траєкторією, одночасно ретельно планованою й складно передбачуваною. Вибір поведінкової стратегії українського туриста залежить як від власних інтересів і потреб, так і від подієвого ряду, що можна інтерпретувати як контекстуально-просторову мобільність. Туристи диференційовані в оцінці ступеня важливості причин відправлення в подорожі, що залежить від віку, рівня освіти, доходу, місця проживання. Виїзний туризм стає поширеною практикою представників середніх споживчих класів, до стандарту споживання яких належать культурні практики туризму за кордоном як ресурс розвитку соціального та символічного капіталу.

Сучасний турист перебуває в просторі нескінченного різноманіття образів, текстів, символів, знаків, які вимагають як особистого осмислення, так і зовнішніх інтерпретацій. Значущість когнітивного, етичного та естетичного компонентів туризму на сьогодні посилюється як ніколи раніше, що приводить до поширення зразків культури та стилів поведінки. Однак трансльоване мас-медіа деперсоніфіковане знання не може замінити особистий досвід подорожей.

Об’єктом соціології туризму є сфера мотивації. Дослідження мотиваційної складової діяльності передбачає аналіз ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісні орієнтації – це ядро складного механізму соціально-психологічної регуляції соціальних, міжособистісних відносин, вчинків і поведінки людини. Ціннісні орієнтації розуміються як центральне утворення свідомості особистості, що забезпечує стійкість особистості, виражену в спрямованості потреб та інтересів. Завдяки цьому ціннісні орієнтації виступають найважливішим регуляторним фактором, який детермінує мотивацію особистості. Зв’язок потреб та цінностей виявляється в тому, що потреби людини залежать не тільки від особливостей його організму, але й зумовлені процесом його виховання в широкому розумінні слова, тобто прилучення до світу людської культури.

Брак благ, блокада базових і фізіологічних потреб у їжі, відпочинку, безпеці призводить до того, що ці потреби стають для звичайної людини провідними. Але якщо базові, первинні потреби задоволені, то в людини

можуть з'явитися вищі потреби метамотивації (потреби в розвитку, розумінні свого життя, пошуку сенсу свого життя). На цьому етапі виникає потреба в подорожі як процесі пізнання. Саме туризм стає стійким видом дозвіллевої активності особистості, спрямованої на задоволення потреб особистості в збереженні та зміцненні здоров'я, пізнанні, спілкуванні, само розвитку, розвагах тощо.

Соціокультурна потреба в туризмі – це стан індивіда, який створюється за наявності в нього потреби в об'єктах, необхідних для його існування та розвитку, і яка виступає джерелом його активності. Розгалужена структура дозвільних потреб, специфіка ціннісної свідомості сучасної людини, а також особливості соціального, культурного та економічного статусу різних соціальних груп визначають різноманіття туристських мотивів, які справляють значний вплив на вибір дозвільної діяльності особистості. Тому мотивація в туризмі залежить як від дозвільних потреб, так і від цінностей, які впливають на сприйняття особистістю навколишнього світу та його поведінку.

Соціокультурний потенціал сфери туризму – це наявність можливостей для задоволення соціокультурних потреб людей у туристських послугах. Соціокультурний потенціал сфери туризму можна класифікувати за такими ознаками: національна належність; мета поїздки; транспортні засоби, які використовуються на маршруті; способи пересування; засоби розміщення туристів; час подорожі; тривалість подорожі; склад групи; організаційні форми; принципи формування ціни на продукт.

Найважливіша соціокультурна характеристика туризму полягає в тому, що він є соціальною практикою, яка змінює людину та позиціонує її в соціальному просторі, що реалізується в соціалізуючій, комунікативній, когнітивній, рекреаційній, медіативній, рекламній функціях, у функції формування й задоволення туристських потреб. Механізм функціонування феномену туризму визначає вплив туристської діяльності на рівні внутрішнього світу людини, міжособистісних відносин, соціуму, фокусуючи найбільш значні трансформації сучасної соціокультурної ситуації, у результаті чого туристський досвід стає соціально значущим.

Основними функціями туризму є соціальна, економічна, рекреаційна, гедоністична, пізнавальна, світоглядна й аксіологічна, при цьому різні види туризму реалізують іноді одночасно декілька функцій. Враховуючи різноманітність видів і функцій сфери туризму, слід зазначити, що вона володіє всіма необхідними можливостями для реалізації дозвільних потреб особистості, ступінь задоволення яких виражається в соціокультурній ефективності туризму як галузі життєдіяльності особистості.

Соціокультурні функції туризму найтіснішим чином пов'язані з культурним розвитком суспільства, ціннісними пріоритетами та орієнтирами соціуму:

– феномен туризму в певному розумінні означає гетерогенність, схвалення співіснування культур в індивідуальному досвіді, що, перш за

все, передбачає готовність до взаємодії, прагнення до плюралізму, а не до одноманітності;

– взаємозбагачення транснаціональних форм загальнолюдської культури відбувається багато в чому завдяки обміну соціокультурною інформацією між туристами. У цьому плані феномен туризму відіграє найважливішу роль каналу культурної міжцивілізаційної взаємодії, однак необхідно зазначити, що споживчі пріоритети сучасного суспільства приводять до масових просторових практик туризму, що нівелює його початковий когнітивний потенціал;

– специфіка розвитку міжнародного туризму полягає в тому, що туризм усе більше стає комерційно-споживчим каналом глобального культурного обміну. Культура й традиція оформлюються як товар, який виставляється на ярмарку культур. Туризм, який перетворюється на потужну галузь, – один із символів глобалізації. Тим не менше, далеко не всі країни здатні створити й підтримувати інфраструктуру туризму, що знову призводить до комунікаційної нерівності. Там, де культура не встигає оформитися в товар, вона віддається забуттю. Але, незважаючи на те, що разом з глобалізацією реальність комунікативного співтовариства набуває все більш зримих рис, глобалізація ставить під питання невід’ємне право людини – її “право на власну культуру”. Нові комунікаційні можливості, використовувані у власних стратегічно-економічних цілях, приводять лідерів глобалізації не тільки до збільшення власної економічної та політичної могутності, але витісняють (а в деяких випадках навіть руйнують) локальні культури й життєві світи, які є основою існування локальних спільнот.

Висновки. Соціальні та демографічні зміни в сучасній Україні змінюють поведінкові стереотипи індивідуумів, що складаються під впливом різних соціально-економічних, культурних умов, психологічних, морально-етичних, національних звичок і особливостей людей. Усі ці зміни впливають на соціальний тип сучасного українського туриста. Розвиток індустрії масового туризму, зміна соціокультурних пріоритетів у мотивації подорожей, загальне збільшення вільного часу, зміна його характеру, структури та змісту в динаміці розвитку різних груп українського населення зумовлюють можливість і необхідність його аналізу як одного з найважливіших показників соціокультурних відмінностей, що формуються.

Список використаної літератури

1. Афонин Г.И. Туризм как социально-культурное явление : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Г.И. Афонин. – Казань, 2006. – 24 с.
2. Березницкая Н.Л. Туризм как фактор межкультурной коммуникации : автореф. дис. ... канд. культурологии / Н.Л. Березницкая. – СПб., 1999. – 24 с.
3. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
4. Драчева Е. Экономика и организация туризма: международный туризм : учебное пособие / Е. Драчева, Ю. Забаев, Д. Исмаев. – М. : КНОРУС, 2007. – 576 с.
5. Зорин И.В. Феномен туризма. Избранные сочинения / И.В. Зорин. – М. : Наука, 2005. – 552 с.

6. Карамашева А.А. Роль туризма в развитии личности / А.А. Карамашева // Тип культуры. Альманах. – М. : РАГС, 2004. – Вып. 2. – С. 222–234.

7. Кузнецов Ю.В. Туризм как социальный феномен конца XX века – начала XXI веков / Ю.В. Кузнецов // Труды Академии туризма. – СПб., 1997. – Вып. 2. – С. 93–101.

8. Лысикова О.В. Социокультурные практики туризма: социологический анализ : монография / О.В. Лысикова. – Саратов : Саратов. гос. техн. ун-т, 2008. – 135 с.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2012.

Зацепина Н.О. Социокультурные аспекты развития туризма в Украине в условиях глобализации общества

Статья посвящена анализу социокультурных аспектов развития туризма в Украине в условиях глобализации общества. Исследованы социальные условия создания, трансляции и воспроизведения идей, представлений и образцов поведения, которые реализуются туристами в своих жизненных стратегиях. Сделана попытка определить основные понятия туризма в социологической интерпретации. А также определены социокультурные функции туризма.

Ключевые слова: туризм, социум, глобализация, туристская мотивация, ценностные ориентации, социокультурные функции туризма.

Zacepina N. Socio-cultural aspects of tourism development in Ukraine in the globalizing society

The article analyzes the socio-cultural aspects of tourism development in Ukraine in globalizing society. The social conditions for the creation, transmission and reproduction of ideas, perceptions and patterns of behavior that are implemented by tourists in their life strategies. An attempt to define the basic concepts of tourism in sociological interpretation. A well-defined socio-cultural functions of tourism.

Key words: tourism, society, globalization, tourist motivation, values, social and cultural functions of tourism.

УДК 316.614–056

В.С. КОВАЛЬ

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ЗАЛУЧЕННЯ ОСІБ З ФІЗИЧНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ ЗДОРОВ'Я В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ПРОСТІР

У статті розглянуто історію становлення та розвиток підходів до проблем людей з фізичними обмеженнями здоров'я.

Ключові слова: *суспільство, люди з фізичними обмеженнями здоров'я, неповноцінність, відхилення, обмеження.*

Нові концептуальні засади суспільного облаштування, як зазначено в Декларації ООН про соціальний розвиток, полягають у здатності сучасного суспільства розвиватися на основі толерантності, засудження дискримінації, поваги до людського розмаїття, рівності можливостей, солідарності та безпеки. Ці підходи зумовлені визначенням головної мети соціального розвитку – створення “суспільства для всіх”, що забезпечує захист та повну інтеграцію в соціум усіх верств населення, зокрема осіб з обмеженими можливостями здоров'я. В основу такої інтеграції покладено концепцію цілісного підходу, яка відкриває шлях до реалізації прав і можливостей для кожної людини і, насамперед, передбачає рівний доступ до здобуття якісної освіти. Принцип доступності, який є провідним у цілісному підході сучасної соціальної політики та сформульований на засадах дотримання прав людини, було викладено в резолюції Генеральної асамблеї ООН від 12 грудня 1997 р. як пріоритетне завдання – сприяння забезпеченню рівних можливостей для осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Цей принцип соціального устрою зумовлює перенесення акцентів з медичних аспектів інвалідності, піклування про осіб з психофізичними порушеннями, захисту та надання їм допомоги в адаптації до навколишнього середовища на реформування самого соціуму, що має прилаштовуватися до потреб кожного індивіда. Сучасна світоглядна модель соціального устрою вказує на прогресивний поступ у ставленні до осіб з обмеженнями психофізичного розвитку: від повного відчуження до визнання рівності.

Метою статті є аналіз ставлення суспільства щодо осіб з функціональними обмеженнями здоров'я.

Аналіз публікацій Г. Басова, С. Єгорова (1984 р.), А. Дьячкова (1957 р.), В. Феоктистова (1973 р.); Ю. Безсмертного (1988 р.), А. Ястребіцької (1978 р.), Ф. Комплестон (1985 р.), Дж. Кайлі (1981 р.), Б. Мехендра (1985 р.) показує, що в цей період західноєвропейські держави проходять шлях від усвідомлення необхідності піклування людей з відхиленнями в розвитку до усвідомлення можливості навчання деяких з них.

Ретроспектива ставлення суспільства до осіб з порушеннями свідчить, що ще з античних часів громадянське право детермінувало визнання осіб з вадами як неповноцінних, недієздатних громадян, які потребують опіки. Так, законодавство давньогрецької Спарти диктувало виявляти фізично неповносправних дітей і відокремлювати їх від здорових, оберігаючи таким способом державний устрій і сповідуючи ідею “фізичної повноцінності” своїх громадян. “Нехай у силі буде той закон, що жодної каліки-дитини годувати не варто”, – такі свідчення тогочасного ставлення до інвалідів залишив римський філософ Аристотель [1, с. 57].

Неповноцінність і непотрібність людей з порушеннями було визнано в основах римського права. “Ми вбиваємо калік і топимо дітей, які народжуються слабкими й потворними. Ми вчиняємо так не через гнів та досаду, а керуючись правилами розуму: відокремлювати неприродне від здорового”, – таке право обстоював у Давньому Римі Сенека [2, с. 69]. Саме римський суд, встановивши інститут опікунства над людьми з обмеженнями, став у подальшому зразком для вироблення законодавчих норм стосовно фізично та психічно неповносправних. Римське право, яке стало основоположним у законодавстві більшості європейських країн, закріпило юридичний статус повної безправності людей з обмеженнями майже до XVIII–XX ст. Законодавство захищало “повноцінну більшість” від “неповноцінної меншості”, жорстко фіксуючи обмеження громадянських прав інвалідів.

В еволюції відносин суспільства й держави до осіб з відхиленнями в розвитку, на думку відомого російського вченого М. Малофєєва, виділяється п’ять періодів, які охоплюють часовий проміжок у дві з половиною тисячі років – шлях від ненависті та агресії до прийняття, партнерства та інтеграції осіб з обмеженими психофізичними можливостями.

Зокрема, вчений зазначає, що умовними межами п’яти виділених періодів є історичні події, які суттєво вплинули на зміни статусу осіб з обмеженими можливостями. Узагальнюючи історичний досвід розвитку країн Західної Європи, М. Малофєєв доводить, що в Росії відтворюються ті самі періоди, що й у європейській цивілізації, однак зі значним відставанням у часовому вимірі, внаслідок чого 90-ті рр. XX ст. в еволюційному плані в Росії та Західній Європі різняться [5].

Беручи за основу цей поділ як логічно вибудований і цілком прийнятний, розглянемо визначені періоди з погляду окресленої проблеми з певною деталізацією та уточненнями.

Перший період (996–1715 рр.) – від агресії та зневаги до усвідомлення необхідності піклуватися про людей з відхиленнями в розвитку. Умовною межею цього періоду в Західній Європі є виявлення державної турботи про інвалідів – відкриття в Німеччині першого притулку для сліпих (1198 р). У Російській імперії створюються перші монастирські притулки (1706–1715 рр.).

Другий період (1715–1806 рр.) – від усвідомлення необхідності піклування про осіб з відхиленнями в розвитку до усвідомлення навчання частини з них. Умовною межею є відкриття у Франції спеціальних шкіл для глухонімих і сліпих (1770–1784 рр.). У Російській державі – відкриття перших спеціальних шкіл для глухих та сліпих (1806–1807 рр.).

Третій період (1806–1927 рр.) – від усвідомлення можливостей до усвідомлення доцільності навчання трьох категорій дітей: з порушеннями слуху, зору та розумово відсталих. Умовний кордон – остання чверть XIX ст. Ухвалення в західноєвропейських державах законів про загальну початкову освіту й на цій основі – законів про навчання глухих, сліпих і розумово відсталих дітей. У Радянському Союзі – створення спеціальних шкіл для глухих, сліпих і розумово відсталих дітей у зв'язку з прийняттям Закону про всеобуч (1927–1935 рр.).

Четвертий період (1927–1991 рр.) – від усвідомлення необхідності навчання певної частини дітей з порушеннями до розуміння необхідності навчання всіх дітей з відхиленнями в розвитку. У Західній Європі цей період від початку XX ст. до кінця 70-х рр. характеризується розвитком законодавчої бази спеціальної освіти та структурним удосконаленням національних систем. У Радянському Союзі – диференціація та вдосконалення системи спеціальної освіти, перехід до восьми типів спеціальних закладів (1950–1990 рр.).

Саме в цей період з 70-х рр. XX ст. у світовій освітній політиці на тлі економічного зростання розвитку суспільних демократичних відносин у передових державах світу чітко визначилися антидискримінаційні настрої за будь-якою ознакою: національною, етнічною, релігійною, рівнем психофізичного розвитку. На зміну старої парадигми суспільно-державного усвідомлення “повноцінна більшість” – “неповноцінна меншість” приходить нова – “єдина спільнота, яка включає людей з певними проблемами”. Світова спільнота фіксує законодавчо неприпустимість так званого соціального маркування. Національні антидискримінаційні законодавчі акти затверджуються з урахуванням основних положень Декларацій ООН. Формується нова культурно-історична норма – повага до відмінностей між людьми. Загальноприйнятим у західноєвропейських державах стає таке визначення: “Кожна держава, яка дотримується справедливості і визнає норми дотримання прав людини, має керуватися законами, що гарантують всім дітям відповідну їхнім потребам та здібностям освіту. Стосовно дітей з особливими потребами, то держава зобов'язана надати їм можливість для навчання відповідно до їхніх потреб” [3, с. 89].

П'ятий період (1991 р. – й донині) – від сегрегативного навчання дітей з особливими освітніми потребами до інклюзивного навчання (інклюзії, повного включення). У Західній Європі з кінця 70-х рр. XX ст. відбувається перебудова організаційних основ спеціальної освіти, значно скорочується кількість спеціальних шкіл, збільшується кількість спеціальних класів у загальноосвітніх школах, учнів з особливими освітніми потребами

починають навчати в загальноосвітніх школах в інклюзивному середовищі. Цей період у країнах пострадянського простору розпочався з 90-х рр. ХХ ст. і збігається з розпадом СРСР та кардинальною перебудовою державного устрою.

Слід зазначити, що ставлення до осіб з порушеннями психофізичного розвитку, зокрема до неповносправних дітей, співвідноситься з теоретичними суспільно-соціальними моделями, що формувалися в процесі розвитку суспільства й були зумовлені панівними ідеологічними установками, громадською думкою, системою соціально-політичного устрою. З точки зору проблеми, що досліджується, розглянемо найпоширеніші з них.

Медична святоглядна модель, що формувала суспільну думку стосовно осіб з обмеженнями й панувала до початку 60-х рр. ХХ ст., передбачала, як зазначають відомі дослідники в галузі соціальних відносин М. Айшервуд, Л. Бартон, П. Бурдье, що людина з особливостями розвитку є насамперед хворою людиною і потребує певного лікування, піклування, перебування в спеціальних умовах, найчастіше сегрегативних [3, с. 344]. За цією моделлю осіб з порушеннями розвитку розглядали як об'єкти неповноцінності, які потребували благочинності та опіки. Саме в цей період особам з порушеннями розвитку пропонували перебувати винятково в сегрегативних умовах: лікуватися, навчатися, здобувати професію і навіть в подальшому проживати. Вочевидь, для певного етапу розвитку людства ця модель була достатньо прогресивною, оскільки прийшла на зміну іншому, набагато жорстокішому, породженому невіглаством та дискримінацією, ставленню до осіб з обмеженими можливостями, за якого досить тривалий час такі особи розглядалися як реальна загроза суспільству або, як люди, неповноцінність яких визначається наявними фізичними вадами. Не можна заперечувати й той факт, що в певний період розвитку людства ця суспільно-соціальна модель стимулювала проведення наукових досліджень клінічного вивчення причин і наслідків різноманітних порушень, можливих способів профілактики та лікування окремих хвороб, наслідками яких є обмежені можливості людини [7].

Показовою характеристикою цього періоду може слугувати позиція Л. Виготського, який уже в 1924 р. зазначив: “Величезна помилка – споглядання на дитячу ненормальність лише як на хворобу. Це привело нашу теорію і практику до небезпечних помилок. Ми ретельно вивчаємо краплини дефекту, ті золотники хвороби, які зустрічаються у ненормальних дітей... і не помічаємо тих пудів здоров'я, які закладені в дитячому організмі, на який би дефект він не страждав” [4, с. 106].

У подальшому, у період після Другої світової війни змінювалися ідеологічні установки в суспільстві в цілому, зокрема, припинилося панування расистсько-нацистської ідеології в більшості європейських країн. Дещо пізніше Організацією Об'єднаних Націй були ухвалені Декларації “Про права розумово відсталих” (1971 р.) та “Про права інвалідів” (1975 р.). Ці законодавчі нормативно-правові документи юридично спростовували існування упродовж тисячоліть умовного поділу людства на “повноцінну бі-

льшість” і “неповноцінну меншість”, сприяли деінституалізації та інтеграції в суспільство осіб з порушеннями психофізичного розвитку.

У 70-х рр. ХХ ст. у Скандинавії як альтернатива медичній моделі виникла теорія нормалізації (“соціальної співвіднесеності”). На думку багатьох європейських учених, а саме Дж. Джонсона, В. Міллера та В. Мілса, ця теорія співзвучна вченням Л. Виготського, яке сприяло усвідомленню природи компенсаторних можливостей людини, її соціальної спрямованості й слугувало підґрунтям для визначення теорії соціальної співвіднесеності [6]. Ще в 30-х рр. учений зазначав, що загальні уявлення про “дитячу дефективність” у науковій літературі й на практиці, перш за все, пов’язуються з біологічними причинами, а соціальні моменти вважаються другорядними, хоча саме вони є першочерговими, головними [4, с. 101].

Виділяючи соціальний аспект компенсаторної здатності, Л. Виготський зауважував, що “... фізичний дефект викликає нібито соціальний вивих, абсолютно аналогічний тілесному вивиху, коли ушкоджений орган – рука чи нога – виходить зі суглоба, коли грубо розриваються звичні зв’язки й функціонування органу супроводжується болем і запальними процесами ... Якщо психологічно тілесна вада означає соціальний вивих, то педагогічно виховати таку дитину – означає направити її в життя, як вправляють вивихнутий чи хворий орган” [5, с. 100–101].

Актуалізовані основні положення вченого стали визначальними в концепції нормалізації, яка у 70-х рр. ХХ ст., на думку Т. Бута, виявилася каталізатором формування “патернів культурно нормативного життя” тих, хто раніше був практично виключений із соціально-суспільної діяльності [3].

Важко не погодитися з думками тих дослідників суспільно-соціальних відносин (Д. Андерс, Д. Лупарт, Г. Лефрансуа та ін.), які зазначають, що, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., провідною моделлю сучасних суспільно-соціальних відносин стосовно осіб з обмеженими можливостями, зокрема, неповносправних дітей, визначено теорію включення, яка, на відміну від теорії нормалізації, ґрунтується на визнанні та повазі індивідуальних людських відмінностей і передбачає збереження відносної автономії кожної суспільно-соціальної групи, а уявлення та стиль поведінки, притаманний традиційно домінуючій групі, мають модифікуватися на основі плюралізму звичаїв і думок. Основою положенням у теорії включення є те, що не особистість має прилаштовуватися до суспільних, соціальних, економічних відносин, а навпаки, суспільство має створити умови для задоволення особливих потреб кожної особистості. Водночас особливості не повинні сприйматися “як явище виняткове, приречене”, наявність того чи іншого порушення не зумовлює маргінальності життєвого шляху людини. У центрі уваги цієї моделі суспільної поведінки, на думку вчених, є:

- автономність;
- участь у суспільній діяльності; створення системи соціальних зв’язків;
- прийняття суспільством усіх без обмежень, кожної особистості.

Вочевидь, на сьогодні зміщуються акценти від адаптації людини до навколишнього середовища в бік адаптації середовища для задоволення потреб людини.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, варто зауважити, що на сучасному етапі суспільство (у широкому розумінні цього слова) “прийшло” до визнання та ствердження права осіб з особливостями психофізичного розвитку на повноцінну участь у суспільному житті, що несе за собою усвідомлення необхідності створення умов для повноцінної реалізації цього права.

Саме використання суспільно-соціальної моделі включення, на думку одного з провідних нідерландських дослідників К. Рейсвейка, в освітній галузі сприятиме:

- розвитку здібностей дитини;
- визнанню того, що нормальний розвиток не є загальноприйнятою “нормою”;
- задоволенню особливих освітніх потреб;
- створенню системи підтримки;
- функціональному підходу до лікування та навчання;
- участі батьків у лікуванні та навчанні їхніх дітей [5].

Суспільно-соціальна модель “включення” є основоположною у визначенні сучасних підходів до надання освіти дітям з обмеженими можливостями здоров'я, як вказано в Саламанкській декларації: “Тенденції в галузі соціальної політики в останні два десятиріччя полягали в тому, аби сприяти інтеграції та боротися з відчуженням. Залучення та участь мають вирішальне значення для людської гідності, а також для дотримання прав людини. У галузі освіти це здійснюється через розробку стратегій, які мають на меті забезпечити справжню рівноправність можливостей” [6, с. 8].

Список використаної літератури

1. Про становище інвалідів в Україні: національна доповідь. – К. : НДІ, 2008. – 224 с.
2. Алехина С.В. Готовность педагогов как основной фактор успешности инклюзивного процесса в образовании / С.В. Алехина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова // Психологическая наука и образование. – 2011. – № 1. – С. 83–92.
3. Айшервуд М. Полноценная жизнь инвалида / М. Айшервуд. – М., 1991. – 360 с.
4. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций из неопублик. трудов / Л.С. Выготский. – М. : Академия пед. наук, 1960. – 500 с.
5. Малофеев Н.Н. Западная Европа: эволюция отношения общества и государства к лицам с отклонениями в развитии / Н.Н. Малофеев. – М. : Экзамен, 2003. – 256 с.
6. Peters G. Inclusive Education: Achieving Education for All by Including Those With Disabilities and Special Education Needs, World Bank, April 30, 2003.
7. Ярская-Смирнова Е. Инклюзивное образование детей-инвалидов / Е. Ярская-Смирнова, И. Лошакова // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 100–106.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2012.

Коваль В.С. Становление и развитие научно-теоретических подходов к проблеме привлечения лиц с физическими ограничениями здоровья в общеобразовательной пространство

В статье рассматривается история становления и развитие подходов к проблемам людей с физическими ограничениями здоровья.

Ключевые слова: общество, люди с физическими ограничениями здоровья, неполноценность, отклонение, ограничение.

Koval V. The formation and development of scientific and theoretical approaches to the problem of attracting people with disabilities in the general area of health

The article deals with the history and development of approaches to the problems of people with physical disabilities.

Key words: society, people with disabilities, disability, deviation, limits.

UDC 316.4

I. MOGDALYOVA

THE MODERN DONETSK INTELLIGENTSIA: SOCIAL PORTRAIT

The author of the article examined the peculiarities of formation of the modern Donetsk intelligentsia social portrait. The investigation resulted in singling out the principal features of a modern Donetsk intellectual: on the one hand, the social and economic capital limitation, estrangement from the state, political passivity, low material position, deprivation, nostalgia for the Soviet past, transition from intellectual activity into the branches of economy, politics, and on the other hand – culture, altruistic ethics, aspiration to enlighten people and to consider his/ her profession as calling, mission.

Key words: *intelligentsia, social portrait, society, culture, marginality, social position.*

Introduction. The transformation of the modern Ukrainian society brought about changes in the economic, political and cultural life conditions as well as in the structure of intelligentsia as a social group and its status in the social system. The Ukrainian reforms of the end of the XXth century and the beginning of the XXIst century contributed to the radical changes in the society structure in the process of which some social groups acquired a new status, others were integrated with more stable associations, the third (those which intelligentsia belongs to) are still in the state of adjustment to the new sociocultural changes, it should be noted that the phenomenon of Ukrainian intelligentsia has not got any accurate interpretation and theoretical explanation. It is determined by the fact that the considerable part of Ukrainian investigators proceeded from the controversial proposition that in the conditions of world globalization the intelligentsia of a western type is being formed in Ukraine, that is the so-called “intellectuals”. As the result, historical and sociocultural characteristics of intelligentsia are being leveled.

Notwithstanding the availability of quite thorough investigations of certain aspects of the intelligentsia phenomenon the question of the peculiarities of formation and development of modern Donetsk intelligentsia has not been sufficiently studied by now. Under the present-day conditions of Ukrainian independence and in connection with actualization of the national idea definition and new cultural identification of Ukrainians the problem of intelligentsia and its sociocultural role is being actively redefined which is reflected in numerous publications. Among the modern Ukrainian investigators the most essential are the works by V. Astakhova, V. Avakov, M. Bohachevska-Khomiak, O. Bohuslavsky, V. Bondarenko, S. Hnytko, T. Honcharyk, O. Grekova, H. Kasianova, I. Komyniarska, K. Kopystianska, A. Kuraieva, O. Kustariova, E. Shanska, O. Shymylova, V. Zharkyykh, M. Zgyrovsky.

Formulation of the problem. Intelligentsia is not homogeneous in its structure. The representatives of intelligentsia are people with different education, spiritual world, social needs and ambitions, who find themselves at different levels of the social hierarchy. At the same time history reveals that all the representatives of intelligentsia are united by a number of fundamental characteristics. Hence the aim of this article is the analysis of the peculiarities of the modern Donetsk intelligentsia. Consequently, the object of our investigation is the phenomenon of intelligentsia in the present-day Ukrainian discourse. The subject is the analysis of the social portrait of the representatives of the modern Donetsk intelligentsia.

The results of the study. One of the major features of the intelligentsia social portrait is the status of this social group in the society which is rather controversial. For instance, under the conditions of capitalism intelligentsia is a relatively integral but deeply differentiated social layer. Parts of this whole in pre-revolutionary Russia had class character and not incidentally bourgeois, working and rural intelligentsia were singled out. On the whole intelligentsia of that period was between classes, that is, a layer (this concept caused a negative attitude of its many representatives). In the Soviet period, when intelligentsia became more homogeneous, the term “faded” and was used indiscriminately. Although the situation has change by now, the process of intelligentsia, differentiation is going on more intensively.

For modern Ukrainian intelligentsia the transference from one social group to another has become complicated, that is certain channels of social mobility have been closed. As the result of such transferences intelligentsia is acquiring a new social status. The origin of marginality is viewed as the outcome of incomplete social mobility. That is, firstly, intelligentsia marginalization is the result of the decreasing social mobility. The cause for it origin may be external and internal. The external causes are job loss, unfavorable changes in life, criminal environment, forced migration, was end its after-effects, political repressions. The internal causes are connected with intelligentsia inability to adjust to new conditions, personal, traits of character, unwillingness to waive their principles, to change, to be like all others.

Secondly, the state of marginality appears when intelligentsia finds itself in an intermediate, indefinite position between two social groups (for example, the power and the people) having left one status position and having failed to firmly establish in the other. A person loses his/her former social status acquiring a fringe status which is determined by his/her intermediate position. That is, there exist a transient position between the loss of the former social status and the acquisition of a new one which is identified as marginal. As the result of social mobility intelligentsia may be forced out beyond the limits of the social structure finding itself on the social fringe outside the system of society links.

Social marginality of intelligentsia appears in the process of, its continuous social transference, for instance, as the result of the change of the

place of employment. Such changes violate the mechanism of socialization. Not every representative of intelligentsia is able to quickly and successfully adjust to the conditions of a new environment and realize his/her opportunities. A fringe position is closely connected with the transition from one status to another. In such a case marginality means a combination of the elements of old and new links, and, consequently, intelligentsia acquires a controversial, indefinite social status. That is, this type of marginality does not simply mean transition from one social group to another, but it permits incompleteness of this transition.

The social position of intelligentsia is closely connected with the presence of absence of a certain social capital, which presupposes the mutual assistance potential that forms human relations. The social capital of the modern intelligentsia manifests itself in the elements of public self-organization – in social nets, mutual assistance, social norms and traditions. The social capital is not the achievement of one person, this is the outcome of the activity of all members of the social structure. Insufficiency, limitation of the social capital involves intelligentsia into the process of marginalization. That is, marginality is the outcome of the lack of possibility to use real or potential resources connected with the access to the links in the stable social net and insufficiency of institutional relations.

The representatives of intelligentsia often despise one another. For instance, estrangement is a typical phenomenon in the relations between the representatives of technical and humanitarian intelligentsia. We mean fragmentariness of the intellectual space, absence of a common “information field” and established communication between the representatives of different intellectual professional groups. Hence “the centres of crystallization” of intellectual communities are generally not institutions but personalities and their projects. The Ukrainian intellectual space is a bit rarefied and therefore there are few “grounds” and their quality is not high. The principle thing in our society is that the representatives of intelligentsia often fail to notice, to hear each other, that is, they function as intelligentsia “get-togethers” but not intellectual environment. Hence – the absence of adequate interaction.

One of the ways for intelligentsia to get rid of its fringe position is to acquire a social capital which is only possible on condition of its active involvement in various social processes and connection of its activity with all forms of capital. Therefore intelligentsia strives to become part of certain corporative community that ensures its confidence and feeling of stability and allows to realize itself in the professional sphere. Typical for modern Ukrainian intelligentsia is its orientation not to personal achievements but to the maintenance of a psychologically comfortable atmosphere in the group, that is, creation of communal values of the professional association in relation to its isolation from the outer environment and market, significance of its status position.

The quality of the intelligentsia social capital affects the process and the result of its social adjustment which means the total sum of processes and states promoting this social-professional group’s more effective functioning in an ever-changing society through the transformation of functions, renovation of

social practices and maintenance of moral mission. The investigation of the process of intelligentsia adjustment includes the analysis of a specific adaptive situation connected with the fringe position of the group in the social structure, ineffective use by adaptive resources, increase of its corporative seclusion. The successfulness of intelligentsia adjustment is determined by the increase of the professional, economic and power resources enabling to raise professional autonomy and to overcome social deprivation.

Successful adjustment of professionals to the ever-changing demands of the society allows this category of people to effectively participate in the development of the society scientific-technical potential, social mobility processes, to heighten the people's cultural level. However, in fact the processes of professionals' adjustment to the modern society conditions are proceeding with difficulty and inconsequently, as the formation of the conditions needed for the full realization of the intelligentsia intellectual and creative potential is being translated into reality very slowly. Besides, particular anxiety is caused by the lack of demand for highly skilled professionals and their position in the social-economic hierarchy.

As to the financial position of the modern Ukrainian intelligentsia in the system of economic stratification, it corresponds to the medium or lower than medium level. Ineffective use of cultural and professional resources should be noted here. Only one third of intelligentsia attribute the crucial role in the change of its status to their own efforts, use innovative strategies in the professional and economic spheres. To the "risk group" in this case we may refer the representatives of the humanitarian sphere (especially library and museum employees and school teachers) that belong to the medium and poorly provided for groups of population.

The insufficient economic capital results in the formation of economic marginality. To economic fringes they refer partly employed representatives of intelligentsia, poorly provided for, whose income is lower than a certain social minimum. On the opposite pole of this fringe group there is a group of "new intelligentsia", that has sufficiently improved its financial state during the last decades. Here belong traders, businessmen, some highly-skilled employees, engineers and scientists who won the recognition at the international level or in the new business structures.

Thus, the lack of economic capital in the majority of intelligentsia representatives contributes to the deprivation appeasance, which is understood as the process of reduction or deprivation of opportunities to satisfy principal vital requirements. Deprivation is viewed as a psychic state in which a person is conscious of the lack of satisfaction of his/her needs. The majority of modern Ukrainian intelligentsia (especially humanitarian) finds itself in this very state. On the one hand, deprivation may be understood as absence of opportunities for a person, a group to satisfy their basic needs due to the absence of access to financial and social resources, for example, food products, housing medical care, education. On the other hand, it is a subjective and sometimes painful emotional

experience of the lack of convergence of expectations and opportunities of the intelligentsia representatives.

There are many reasons for the appearance of intelligentsia deprivation: economic, social, ethic, psychic etc. Thus, deprivation caused by economic reasons is connected with an uneven division of incomes in the society and with an insufficient satisfaction of intelligentsia needs. Social deprivations is explained by the tendency in the society to assess the quality and abilities of its members, for example, political groups higher than the intelligentsia representatives, demonstrating this assessment in the division of such social rewards as prestige, power, high social status and opportunities to participate in the socio-cultural processes. Ethic deprivation assumes conflict of values which arises from the lack of convergence of public orientations with the intelligentsia civic ideals. Psychic deprivation results from the appearance of the so-called “value vacuum” of the intelligentsia representatives – the absence of generally established system of values, according to which they could build their life.

The tendency of intelligentsia transformation into “hired intellectuals”. Contemplated in the present-day society is more characteristic of technical professionals while humanitarian intelligentsia is, on the whole, alienated from the major forms of property. Deterioration of intelligentsia economic state and uncertainty of social status result in low civic activity traditionally typical of this social group. On the other hand, intelligentsia strives to adjust to the labour market demands by raising its own professional level. Characteristic of the modern Ukrainian intelligentsia are the concentration on their own profession in importance, first of all, of professional (and not human) ethics, ability to adjust, to work in new conditions, possible professional re-orientation.

As to the political activity of the modern Ukrainian intelligentsia it is constantly decreasing, the number of passive members of trade unions and public organizations is increasing. The implementation of intelligentsia social functions is complicated by the withdrawal into private life, localization of interests on the professional group level, and concentration of personal activity on solving private and every-day problems. First of all, it concerns “old intelligentsia” preferring to localize their ideal and interests inside a small group (family, friends, professional group).

The investigation of the interrelations between the power and intelligentsia makes it possible for us to positively confirm that an opposition stance is not an intrinsic and integral part of the latter. An opposition stance may be typical of some intellectual radical sub-cultures only, but not intelligentsia as the whole. This assertion is caused by the following logical consideration. Altruism as an obligatory quality of intelligentsia representatives presupposes concern for the great quantity of people. As history reveals, the people and the state do not conform in their ideas, interest, values. Of the state power suppresses people, altruistic ethics makes an intellectual be in opposition towards such a power. Of this state is positively democratic and shows concern for its citizens' well-being, the need for opposition does not appear. That is,

intelligentsia is necessarily characterized neither by an opposition stance nor by an anarchic antisocial position. As for the intellectual, the problem of an opposition stance is not urgent for his/her egoistical orientation, because he/she is able to cooperate with any power to satisfy his/her interests and needs.

A similar thought is expressed by the modern scientist V. Kh. Bilenky, who considers that “by its nature intelligentsia is not opposition-minded, but creative, like creative working class and peasants, but more versatile, on the other level, in other forms“ [1, p. 85]. What is meant is that intelligentsia due to its “grounding” reacts to social changes more emotionally energetically, than other social groups. However, to gain an exemplified result we need the unity of intelligentsia and people efforts which is able to strengthen “the forces of progress and maximize their influence on the existing conditions and institutions” [1, p. 86].

On the other hand, intelligentsia being the most developed part of population with profound knowledge and high culture, better understands the sense of social events, more clearly predict the result, more meaningfully sets the tasks of social development. Therefore a great number of intelligentsia representatives are always ready to take an opposition stance. They are able to initiate resistance movements, to work out opposition activities programmes, to carry out political struggle. It should be noted that in the majority of cases it is due to the intelligentsia that different revolutionary ideas, conceptions, trends appear. At the same time intelligentsia is not always consistent, stable, disciplined, that is connected with its socio-economics status: intelligentsia has no property, it is not a class and an independent political force.

Thus, intelligentsia attitude towards the events in the present-day Ukraine is uniform. The power strives to win over as many intelligentsia representatives as possible, to reduce its opposition wing, to influence, its neutral, passive elements with the aim to lead them. Today intelligentsia opposition stance towards the power is characterized by plurality and is manifested in various forms, for example, opposition of “the right-wing” and “the left-wing”, religious and secular, occidental and nationalist, monarchist, fascist etc. Apparently, this situation weakens intelligentsia, hampers its civic and professional development, creates a lot of illusions and does not encourage progress.

It must be stated that the majority of intelligentsia are on the fringes of political life which is determined by the breach in the social links integrating people into volunteer organization, by the absence of personal freedom, broad political rights, ideas able to captivate a great part of intelligentsia. The majority of intellectuals are estranged from their country politics. In the conditions of the present-day processes in Ukraine the division of the society according to different political orientations is going on.

Manifestation of the intelligentsia fringe political behaviour is apparent in different spheres of the society political life. On the one hand, isolation, pessimism, estrangement of the intelligentsia may find their reflection in political apathy, unwillingness to take part in the elections. Such intelligentsia may reveal itself in mass protest actions, street strikes, its characteristic features

being aggressiveness intolerance to the existing order. On the other hand, such traits as self-respect, aspiration to self-expression may encourage intelligentsia activity and may be manifested in the struggle for power.

In our opinion, the revival of intelligentsia must be not with the rebirth of politics or economy, but moral traditions, norms and values. The intelligentsia's mission consists in the revival of the public society dimensions. Therefore the state must endow intelligentsia with the right to be an important link in the society development, to promote the development of politically independent thinking. Unfortunately, we have to state that now we witness a partial transformation of intelligentsia into experts and technologists, unable to critically think and produce new socially useful ideas. Experts and technologists are losing their links with common values and don't even try to change the political order, they simply adjust to it.

Choosing between the people and the power between the traditions and ideas common to all mankind and political laws, the majority of modern intellectuals have chosen power and politics. Involvement of intelligentsia into politics is the very reason determining its marginalization. We mean those intelligentsia representatives who were involved into different political systems and propagated them. It is "betrayal" of their own moral and society mission. Such changes result in the fact that intellectuals rather quickly lose the majority of moral principles, giving up the idea of struggling for their people's interests and values and they become economical capital servants. When this or that system stops its existence, intelligentsia becomes useless and even unnecessary in this system.

Therefore one of the main distinctive features of intelligentsia (in contrast to experts, technocrats, psychotechnologists etc.) is intellectuality, characterized by a certain degree of person's moral maturity irrespective of his/her education, profession, political or religious beliefs. The Russian art critic D. S. Likhachov maintained that a person can pretend to be kind, generous, even wise, but he will never be able to pretend to be intellectual [2, p. 4].

In contrast to intelligentsia is considered to be a social-professional category, intellectuality is a spiritual-moral concept connected with social-personal qualities. Intellectuality is a unity of moral principles, spiritual delicacy and civilized stance. Sometimes intellectuality is not connected with knowledge, education, social state. More exactly, intellectuality is the state of the soul, person's spiritual beauty which manifests itself in a humane attitude to the world, in goodwill and tolerance. Intellectuality is a particular type of disposition and world outlook.

Having become more intellectual, a person does not automatically become better, more spiritual, more cultured. Intellectuality is connected with a person's exactingness to himself and his spiritual world, with joining to the highest moral laws. Intellectuality is not only connected with a person's professional employment. If works beyond the bounds of professional duties, if includes a complex of civil, moral, ideological qualities, forms a person's cultural identity. Affiliation to the people of intellectual work does not make a person intellectual.

Genuine intellectuality is neither a privilege nor a profession. It characterizes a person irrespective of the fact whether he/she works in a chemical laboratory or in an artist's studio. One can meet a person of high culture among people of various professions.

We should not think that the majority of intellectuals are oriented towards the Soviet past, nostalgia for the Soviet Union is inherent in them. The distinctive features of this are striving for professional realization and social prestige on the background of low-salaried work in the state institutions. Any changes and innovations are apprehended with great caution or are not apprehended at all. Dissemination of nostalgic ideals affects the assessment of the present (in the majority of cases, the present is assessed negatively). The comparison of the intelligentsia present state with that of the Soviet times is in favour of the past. It is difficult for most intellectuals to be part of market relations because they are representatives of this social instability. There is no money to start their own business and there are no skills and habits to make them successful professionals and a prestigious element of the socio-economic relations.

The problem of the intelligentsia social portrait transformation is especially urgent for Ukraine where many years of the policy of deideologization resulted in the appearance of the "spiritual vacuum", which is more dangerous than economic or political crisis. As the after-effects of spiritual crisis are longer and harder to overcome they do not allow to effectively fight against economic or political difficulties. The confirmation of this spiritual degradation is one of public facts: at the beginning of the XXI century Ukraine gained the leading place among the countries of the NIS in the export of intellectual resources abroad [3].

All this is happening in the post-industrial epoch, when working intellectuals are needed for carrying out any reforms but in Ukraine the number of scientists, teachers, cultural and art workers is decreasing. In 1992 when the science budget was reduced as many as 8 times, each second scientist in Ukraine, thinking of how to survive, had to change profession. A complicated, large-scale phenomenon connected with the internal immigration of intellectuals, their mass withdrawal from intellectual activity, took shape in the largest centres of science and culture of Ukraine. For instance, before 2000, according to the state committee of regulation policy and business data, 70 percent of masked merchandisers were intellectuals [3].

The highest intellectual elite (professors, associate professors, university lecturers) called upon to create the intellectual potential of the country are losing their professionalism. At the best – working in two or more jobs which prevent self-advancement in their sphere and result in hack-work and "pot-boiling". At the worst – withdrawal from teaching, giving up the job they like in favour of the better-salaried one which gives an opportunity to survive. Hence – candidates of sciences working as office-cleaners, cloak-room attendants, associate professors and professors – as consultants of business structure, store, restaurant directors.

Many intellectuals wishing to remain in their profession, immigrate from the country. The most skilled and promising scientists leave the country. According to

American experts' estimation, since 1990 approximately 70-80 percent of mathematicians, 50 percent of physicists-theorists have left Ukraine and are now working at the world market. The USA, Germany, Israel, Australia and New Zealand substantially replenish their intellectual elite by the migrants from the former Soviet Union, especially from Ukraine [3]. Ukrainian engineers, doctors, university lecturers, especially soft ware and computer specialists, give their intellectual potential to foreign industrial enterprises and companies, universities and colleges. The process of the intellectual elite immigration abroad is going on.

Building up the image of an intellectual of the third millenium, modern Russian investigators V. Ye. Tryodin points out some of his characteristic features: the rebirth of democracy which may only be proprietary, and hence – a respectful attitude of intelligentsia to property; a destructive frame of mind is replaced by a creative one; there emerges an interest not only to the people's fate, but also to their own life; diligence as a basic quality of an intellectual is being formed; intelligentsia will serve the power; intelligentsia messianism is maintained, but one the other lines, in the other trend; the value of human life is preserved. However some intellectuals failing to hold high positions on the scale of incomes and social prestige, do not lose their functional identify, continue to serve their moral ideals, keep their liking for culture, strive to resist the official bureaucracy and to enlighten people [4, p. 52].

The outcome of the social and economic state of the intelligentsia, the intermittence of the intellectual space, peculiarities of their social adjustment, passive political mentality, existence between the soviet past and the present is the formation of marginality. The feeling of social-psychological discomfort, suffering from the state of inferiority, from social humiliation and their rights restriction are typical of the majority of intellectuals. Intelligentsia as a fringe community is dissatisfied with certain forms of life, therefore it is between the power and the people, feeling alien, sometimes even hostile within the bounds of society. Estrangement from the state and hostility towards it are characteristic of the modern Ukrainian intelligentsia.

Intellectuals have found themselves in an intermediate, border position between the social groups (for example, between the power and the people), they have lost their former social links and have failed to adjust to the demands of the new socio-cultural environment. They are characterized by various conflicts resulting in the change of view of the surrounding world, of themselves, their needs, values, ideals. These conflicts lead to the feeling of hopelessness, despair, uselessness, abandonment. Being in the fringe state contributes to the change of the intelligentsia world outlook. Among the representatives of this social group one observes apathy, indifference, frustration, self-estrangement, from the event happening in the society, hope for a better future is lost. This part of intelligentsia gives up to the ruling class the right to reform the society. Failing to pay their moral debt to the people, they abandon their public duty, to be the people's conscience.

Among the modern intellectuals nihilism is almost absent, passivity of thought and action increases. Adaptive behavior dominates. Representatives of

this social group have no social or economic power but they have cultural capital. That is intelligentsia has wealth in the form of knowledge, ideals, values, traditions that support the social, economic, political order. These are intellectual property and professional skills. The major cultural capital of the modern intelligentsia is possession of information, specialized knowledge and skills and also possession of intellectual, educational, moral-ethic and symbolic cultures. Due to the concentration in their hands of these exceptionally important and necessary in the present-day society resources, intellectuals can gain power, influence and control over the new order establishment.

Conclusions. It follows from this, that in spite of the fact that intelligentsia representatives have different education, social needs and hold different positions in the social hierarchy, they are united by common features which make it possible to build up a social portrait of the modern Ukrainian intelligentsia. The basis of this portrait is formed by the social position peculiarities of this group in the structure of the present-day Ukrainian society, the specific character of social adaptation, peculiar attitude to the existing social forms of government remote from the democratic ideals, loyalty to the people, patriotism, orientation to the values common to all mankind etc.

The characteristic feature of the modern Ukrainian intelligentsia is its differentiation resulting in the formation of a great number of intellectual groups often having polar positions. The transition of intellectuals from one group to another becomes complicated (social mobility failure), when that social group can not quickly and effectively give up previous ideals, values and form new landmarks. A long-term existence in such a state of indefiniteness, incompleteness promotes the process of marginalization in the intellectual environment.

Modern Ukrainian intelligentsia prefers to function within the bounds of a narrow association—in the family, company of friends, working collective. Therefore there is no unity of “information field” among the representatives of different intellectual professional groups resulting in the failure of appropriate interrelations. It is possible to get rid of such a state on condition of the intelligentsia participation in various social processes.

Notwithstanding the fact that intelligentsia is the creator, the source of new ideals and theories, a propagandist and interpreter of the experience accumulated by the society, we have to state that modern Ukrainian intellectuals often find themselves in the difficult state of indefiniteness. Their low financial state does not conform to the level of their cultural contribution made to the public development. The absence of money needed for living, stability and social guarantees make intellectuals change profession, place of employment and even place of residence. But, in spite of this, the majority of them are proud of their peculiar stance and social status.

List of the used literature

1. Беленький В.Х. Опозиционность интеллигенции как социологическая проблема / В.Х. Беленький // *Философия и общество*. – 2009. – № 1. – Январь – март. – С. 83–97.

2. Лихачов Д.С. О русской интеллигенции. Письмо в редакцию [Электронный ресурс] / Д.С. Лихачов // Новый мир. – 1993. – № 2. – С. 3–9. – Режим доступа: <http://bookz.ru/authors/liha4ev-ds/lihachev/1-lihachev.html>.

3. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=47920.

4. Триодин В.Е. Интеллигент нового тысячелетия (попытка прогноза) / В.Е. Триодин // День науки в Санкт-Петербургском гуманитарном университете профсоюзов : материалы конференции ; [С.-Петерб. гуманитар. ун-т профсоюзов ; отв. ред. В.Е. Триодин]. – СПб. : СПбГУП, 2000. – С. 51–53.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2012.

Могдалева И.В. Современная донецкая интеллигенция: социальный портрет

В статье рассмотрены особенности формирования современной донецкой интеллигенции. В результате исследования выделены основные черты социального портрета современной интеллигенции Донецка: с одной стороны, ограничение социального и экономического капиталов, устранение от государства, политическая пассивность, низкое материальное положение, ностальгия по советскому прошлому, переход от интеллектуальной деятельности в отрасли экономики, политики, а с другой – высокая культура, альтруистическая мораль, потребность просвещать людей и стремление рассматривать собственную профессию как призвание, миссию.

Ключевые слова: интеллигенция, социальный портрет, общество, культура, маргинальность, социальное положение.

Могдальова І.В. Сучасна донецька інтелігенція: соціальний портрет

У статті розглянуто особливості формування сучасної донецької інтелігенції. У результаті дослідження виділено основні особливості соціального портрета сучасної інтелігенції Донецька: з одного боку, обмеження соціального й економічного капіталів, усунення від держави, політична пассивність, низьке матеріальне становище, ностальгія за радянським минулим, перехід від інтелектуальної діяльності в галузі економіки, політики, а з іншого – висока культура, альтруїстична мораль, потреба просвіщати людей і прагнення розглядати власну професію як покликання, місію.

Ключові слова: інтелігенція, соціальний портрет, суспільство, культура, маргінальність, соціальне становище.

УДК 316.728

О.О. ПАХОЛОК

ІДЕОЛОГІЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ЯК НОРМАТИВНА БАЗА СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я

У статті розглянуто питання реалізації засад сучасної культури здоров'я в ідеології здорового способу життя. Зазначено, що ідеологія здорового способу життя виконує роль регулятивної основи для реалізації внутрішнього локусу контролю здоров'я та виступає підґрунтям для формування особливої етики – стилю життя, орієнтованого на здоров'я. Принципи ідеології здорового способу життя відображено в найважливіших сферах суспільного життя (політика, економіка, освіта).

Ключові слова: *цінність здоров'я, стиль життя, ідеологія здорового способу життя, культура здоров'я.*

Вступ. Сучасна культура здоров'я спирається на уявлення про те, що здоров'я людини детермінується чотирма основними факторами: біологією (генетикою), довкіллям (екологічною ситуацією), інститутами охорони здоров'я та *стилем життя* [1]. Причому останній відіграє вирішальну роль, оскільки сучасне бачення здоров'я характеризує людину як творця власного здоров'я, визначаючи здоров'я як одну із базових найвищих цінностей та спосіб буття. При цьому, аналізуючи цінність здоров'я у її нормативно-регулятивному сенсі, ми маємо визнати наявність певної загальної системи координат, у рамках якої визначаються параметри здоров'я, відбуваються типізації тих чи інших практик як здорових та нездорових тощо. Зважаючи на те, що культурі здоров'я сучасного суспільства притаманне досить генералізоване визначення самого феномену здоров'я, а також загальноцивілізаційний тренд у сторону зростання ролі внутрішнього локусу контролю здоров'я, категорія стилю життя виходить на перше місце серед факторів, які визначають стан здоров'я. Зрозуміло, що культура внутрішнього локусу контролю здоров'я повинна мати у своєму арсеналі комплекс регулятивних приписів, який би відсилав індивідів до конкретних норм. Саме таку функцію, на нашу думку, і виконує ідеологія здорового способу життя. З одного боку, вона є відповіддю на цивілізаційний запит реалізації принципу внутрішнього локусу контролю здоров'я, з іншого – вона, за принципом автономності систем, є підґрунтям для формування особливої етики – стилю життя, орієнтованого на здоров'я. Ідеологія здорового способу життя у певному сенсі виконує функцію соціетального культурного виробництва здоров'я. Тоді як на перше місце серед чинників людської смертності виходять хронічні та дегенеративні захворювання –

так звані “хвороби цивілізації” – вона перетворюється на ідеологічний контекст і підставу інкорпорування цінності здоров’я у режим стилів життя.

ІДЕОЛОГІЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Загалом критерії здорового способу життя є доволі простими та вичерпними: зокрема, сучасні дослідження до переліку індикаторів для оцінювання того, наскільки людина дбає про своє здоров’я у повсякденному житті, включають питання щодо харчування, фізичної активності та шкідливих звичок [2, с. 6–7]. Крім того, можуть ураховуватися умови праці на робочому місці, публічне та домашнє насильство, репродуктивна поведінка тощо [3, с. 7]. Однак якнайкраще основні засади та принципи ідеї здорового способу життя як такої можна розкрити за допомогою комплексу знань, що отримав загальну назву “валеологія”¹. “Валеологія є міжнауковим напрямом пізнання здоров’я людини, шляхів його забезпечення, формування та збереження в конкретних умовах життєдіяльності. Як навчальна дисципліна вона охоплює сукупність знань про здоров’я та здоровий спосіб життя людини. Центральну проблему валеології становить ставлення до індивідуального здоров’я та виховання культури здоров’я в процесі індивідуального розвитку особистості” [4, с. 4]. Відповідно до валеологічного трактування, структура здорового способу життя повинна охоплювати такі фактори: оптимальний режим рухової активності; тренування імунітету та загартовування; раціональне харчування; психофізіологічна регуляція; психосексуальна та статеві культура; раціональний режим життя; відсутність шкідливих звичок; валеологічна самоосвіта [4, с. 32]. Фактично, ми говоримо про комплекс деяких загальноновизнаних, науково підтверджених принципів, дотримання яких у цілому свідчить про наслідування ідеї здорового способу життя. Причому донесення цих принципів до індивідуальної свідомості – суворо інституціоналізована процедура, що передбачає їх засвоєння у процесі соціалізації в рамках дошкільної, шкільної та професійної підготовки: виховання здорового способу життя проголошується одним із основних напрямів виховної роботи, а такі предмети, як “Валеологія”, “Основи здоров’я”, “Основи безпеки життєдіяльності” входять до загальнообов’язкового навчального курсу.

Той факт, що освітня програма містить у собі завдання, спрямовані на формування у молодих членів суспільства орієнтації на здоровий спосіб життя, свідчить про особливе місце цілої ідеології здоров’я в рамках державної політики. Питання здоров’я, незважаючи на своє індивідуальне втілення, ще із часів постання модерного суспільства є важливим елементом загальносуспільного значення та навіть глобального регулювання. Охорона здоров’я – один із основних інститутів сучасного суспільства, якість функціонування якого багато в чому свідчить про рівень життя в тому чи іншому суспільстві та його загальний розвиток. Наразі ми не ставимо перед собою завдання оцінювання різних форм організації інститутів охоро-

¹ Термін було введено у суспільно-науковий дискурс російським науковцем І.І. Брехманом у 1980 р. як похідний від *valeo* – «здоров’я», «бути здоровим» [4, с. 4].

ни здоров'я та ефективності їхньої діяльності: ця проблематика досить широко подана в соціологічному дискурсі та жваво обговорюється на рівні не лише наукових, а й політичних дискусій. Відтак, питання нашого зацікавлення являє собою момент політичного просування та втілення ідеології здорового способу життя.

Коли мова йде про здоров'я як політичне питання, то завжди розглядаються проблеми а) свободи; б) відповідальності; в) забезпечення потреб “нужденних” [5, с. 164]. Наразі ми не будемо розглядати проблеми забезпечення потреб “нужденних”, оскільки це питання реалізації конкретної політичної програми з усім комплексом “побічних ефектів” цього процесу. Натомість, щоб уникнути зайвої політизації та, відповідно, оцінювання конкретних політичних рішень, ми зосередимо увагу на питаннях свободи й відповідальності у тому, що стосується здоров'я та здорового способу життя. У такому разі на прикладі конкретних політичних заяв можна яскраво продемонструвати механіку реалізації принципу одночасної генералізації й індивідуалізації владних відносин у питанні здоров'я. З одного боку, держава бере на себе певні зобов'язання – деяку міру відповідальності – за забезпечення умов, необхідних для підтримання належного стану здоров'я своїх громадян. Зокрема, ст. 32 Закону України “Основи законодавства України про охорону здоров'я” проголошує таке:

“Держава сприяє утвердженню здорового способу життя населення шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації медичного, екологічного і фізичного виховання, здійснення заходів, спрямованих на підвищення гігієнічної культури населення, створення необхідних умов, в тому числі медичного контролю, для заняття фізкультурою, спортом і туризмом, розвиток мережі лікарсько-фізкультурних закладів, профілакторіїв, баз відпочинку та інших оздоровчих закладів, на боротьбу із шкідливими для здоров'я людини звичками, встановлення системи соціально-економічного стимулювання осіб, які ведуть здоровий спосіб життя.

В Україні проводиться державна політика обмеження куріння та вживання алкогольних напоїв”.

Яскравий наслідок такої політики – законодавчо закріплений обов'язок виробників і дистриб'юторів алкогольної та тютюнової продукції повідомляти споживачів про можливу шкоду того чи іншого товару для здоров'я. Зазначимо, що принти на упаковках потенційно небезпечної продукції стають дедалі радикальнішими. Так, 19 січня 2012 р. Уряд України затвердив такий перелік рисунків, які зображують можливі наслідки паління, для розміщення на пачках сигарет [6] (рис.).

Очевидно, що будь-яка державна відповідальність завжди взаємопов'язана із питанням накладення певних зобов'язань на індивідів. Так, деякі дослідники зазначають, що із початку 90-х рр. ХХ ст., котрі були позначені панікою у зв'язку із ВІЛ/СНІД, коров'ячим сказом, дитячими смертями, здоров'я зазнало безпрецедентної політизації, і державна політика

охорони здоров'я перетворилася на програму соціального контролю, спрямовану на просування ідеї здорового життя [7, с. 1]. Говорять навіть про "хелсизм" як репресивну державну ідеологію [7, с. 84], та зазначають, що охорона здоров'я в її інституціоналізованому вигляді (неважливо у якій формі – лікування, профілактика або ж облаштування довкілля) є еквівалентом систематичного заперечення здоров'я [5, с. 156], мета якого – підвищення контролю.

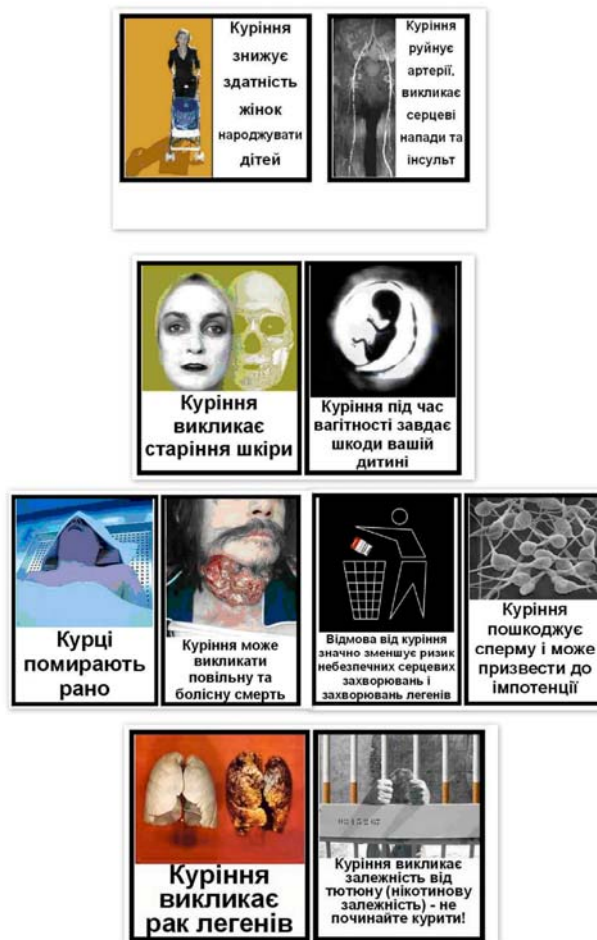

Рис. Можливі наслідки паління, зображені на пачках сигарет

І дійсно, поряд із тим, що держава бере на себе певні зобов'язання, вона ще й накладає зобов'язання на своїх "підопічних". Стаття 11 Закону України про охорону здоров'я, зокрема, містить таке положення:

"Громадяни України зобов'язані піклуватись про своє здоров'я".

Зовсім інша справа – це, безперечно, питання реальної чинності цього положення та його дієвості. В Україні поки що за переїдання, недосипання або нестачу фізичної активності ніхто не стягує штрафів і не саджає за ґрати. Однак деякі країни, за повідомленнями ЗМІ, починають впроваджувати фіскальні заходи, спрямовані на демотивацію населення щодо

шкідливих звичок. Мова йде про своєрідне додаткове оподаткування нездорового способу життя. Зокрема, Міністерство охорони здоров'я Італії планує ввести податок на газовані напої й алкоголь [8], кілька країн, зокрема Угорщина та Данія, впровадили номінальні “жирові податки” на нездорову їжу, у Франції додатково оподатковуються підсолоджені напої, у Перу планують ввести податок на фаст-фуд [9], а влада Аризони (США) має намір накласти податок на курців та осіб із надлишковою вагою. *“Якщо ви не бажаєте змінювати своє життя та нести відповідальність за стан свого здоров'я, що в результаті призводить до державних витрат, то вам доведеться брати участь у співфінансуванні. Ви повинні будете нести відповідальність за те, що ваше куріння коштує нам круглих сум”*, – заявила заступниця директора представництва державної програми *Medicaid* в Аризоні М. Курі. За її словами, на сьогодні поки не розроблено методичку моніторингу дотримання людьми правил здорового способу життя, однак не виключено, що державні органи використовуватимуть тактику несподіваних перевірок людей лікарями та прийматимуть розписки від потенційних платників нового податку про те, що вони зобов'язуються займатися фізичною культурою та кинути палити [10]. Зазначимо, що подібні ініціативи загалом підтримуються міжнародною світовою спільнотою: так, у рамках 65 сесії Всесвітньої організації охорони здоров'я, було документально засвідчено, що ВООЗ надаватиме країнам технічну підтримку й експертні поради у тому, що стосується впровадження фіскальних, законодавчих і регуляторних заходів з метою покращення харчування, у тому числі надаватиме фінансову допомогу міністерствам, які вводитимуть національні харчові податки та регуляційні системи, а також забезпечуватиме загальними інструкціями та директивами [11, с. 14].

Отже, утримуючись від надання будь-яких оцінок політичним програмам та ініціативам у сфері охорони здоров'я, вкотре наголосимо, що феномен здоров'я у сучасному соціально-культурному дискурсі на рівні політичної організації суспільства відіграє визначну роль: зрозуміло, що індивідуальним здоров'ям держава із кожним днем переймається дедалі більше, накладаючи при цьому дедалі більше законодавчо затверджених обов'язків на безпосередніх носіїв того чи іншого стану здоров'я. Така ситуація є зайвим підтвердженням загальноцивілізаційної тенденції до підвищення цінності здоров'я в її фундаментально-термінальному вимірі як наслідку підвищення цінності людського життя, що знаходить своє відображення і в рамках політичної ідеологізації практики здорового способу життя. Поряд із цим, застосовуючи структурно-функціональну парадигму Парсонса, політика відображає соціетальний рівень цілепокладання, вказуючи загальнобажану траєкторію руху суспільних процесів. Адаптування ж ідеології здорового способу життя як задекларованого напряму політичного регулювання відбувається за рахунок ринкових механізмів. Тому важливий аспект аналізу ідеології здорового способу життя – це розгляд її з точки зору ринкової стратегії. У цьому випадку ціла ідея здорового спосо-

бу життя, у рамках сучасного дискурсу культури здоров'я, виступає як деякий бренд, функціонування якого здійснюється за всіма законами ротації попиту та пропозиції.

Перш за все, якщо ми говоримо, що сучасне суспільство ставить цінність здоров'я у перелік термінальних основоположних загальнолюдських цінностей, це означає, що індивіди будуть готові витратити свої ресурси на те, щоб зберегти та примножити своє здоров'я. У цьому сенсі ми можемо говорити про здоров'я та здоровий спосіб життя як елементи цілої філософії – нової філософії, яку іноді називають філософією “wellness”. За оцінками експертів, індустрія здорового способу життя, яка нещодавно тільки зароджувалася, за найближчі десятиліття обіцяє стати новою трильйонодоларовою індустрією. Сьогодні ринок “wellness” за рівнем обертів порівнюють із сектором високих технологій. Щорічний обіг коштів у цій галузі в світовому масштабі, відповідно до аналізу відомого американського бізнесмена й економіста П.З. Пілзера (Paul Zane Pilzer), становить близько 425 млрд дол. США. Дослідник зазначає, що вже у 2000 р. “wellness” в Америці була галуззю з обсягами продажів до 200 млрд дол. США; причому близько 24 млрд дол. США було витрачено на спортклуби, а 70 млрд дол. США – на вітаміни й мінерали [12].

І дійсно, ринок у сучасному суспільстві чи не найпершим реагує на ситуацію суспільної потреби в прагненні вести здоровий спосіб життя. Він висуває величезну кількість пакетів пропозицій, які можуть забезпечити людині, котра у своєму повсякденному житті орієнтована на збереження свого здоров'я, можливість купувати здорову (органічну) їжу, відвідувати спортивні зали, фітнес-клуби, салони краси, спа-курорти тощо. Усе більшою стає частка людей, які готові робити вагомі інвестиції у власне здоров'я. Так, за даними німецької економічної дослідної установи “Глобал інсайт”, 47% людей віком від 20 до 30 років говорять про те, що активно користуються засобами підтримання здоров'я. При цьому ідеологія здорового способу життя у контексті ринку перетворюється на цілу індустрію апетитних версій загальної домінуючої культури здоров'я з усім багатоманіттям держаних і комерційних теле- та радіопередач, книжок, популярних видань, які трансформують наукові, технологічні та філософські знання (зокрема знання, що стосуються здоров'я) у форму, придатну до “вживання” середньостатистичним індивідом [13, с. 28].

Відзначимо, що сама ідея “продажу” здоров'я (у розумінні ринку товарів та послуг, направлених на підтримання здоров'я, його покращення тощо) є надзвичайно успішною (практично безпрограшною) маркетинговою стратегією, оскільки вона апелює до високої цінності людського здоров'я та входить у резонанс із бажанням людей вберегти його від деструктивних умов довкілля і наслідків власних дій. Саме через це велика кількість компаній успішно послуговується з метою підвищення рівня продажів своєї продукції ідеєю користі для здоров'я. Товари, що приносять користь для здоров'я, безперечно виграють порівняно з товарами, що шко-

дять здоров'ю, саме через своє виграшне положення із точки зору апелювання до людського прагнення бути здоровим, та високої цінності здоров'я як самоцінності. Продемонструвати цю ідею можна на прикладі рекламних кампаній, що часто драматизують феномен здоров'я, використовуючи його як елемент маркетингової стратегії. У таблиці наведено конкретні приклади використання ідеї користі для здоров'я в рекламах деяких товарів.

Таблиця

Рекламні слогани деяких товарів

№ з/п	Торгова пропозиція	Слоган, що драматизує феномен здоров'я
1	Чудо-йогурт	Помічник Вашого здоров'я
2	Йогурт "Данон" (Danone)	Данон. Чарівний смак здоров'я
3	Дитячий йогурт "Растішка" / "Данон"	Растішка. Рости на здоров'я
4	Біо-кефір Біо-Мах ("Біомакс")	Легке очищення – міцне здоров'я. (Біо-Макс Ефективний) Здоров'я – це красиво! (Біо-Макс Ефективний)
5	Біоіогурт Біо-Мах 5 злаків	Здоров'я всієї родини
6	Йодомарин, бад, профілактика дефіциту йоду	Йодомарин. Необхідний для здоров'я кожен день
7	Цигапан, бад з рогів північного оленя	Цигапан. Для здоров'я всієї сім'ї!
8	Вектрум, вітаміни для дорослих та дітей	Вектрум. Вектор вашого здоров'я!
9	Полівітаміни "Сана-Сол"	Потрібні як сонце. Сонячний світ здоров'я! Сана-Сол
10	Мультивітаміни "Компливіт" (Уфимський вітамінний завод)	Здорова мама, здорове маля! (Компливіт "Мама", для вагітних) Здоров'я на відмінно! (Компливіт-Актив для школярів)
11	Вітаміни Centrum ("Центрум")	Centrum. Націлений на здоров'я
12	"Джунглі", дитячі полівітаміни з мінералами (жувальні таблетки у формі фігурок тварин)	Джунглі. Щоб діти були розумними та здоровими
13	Лікувальна зубна паста Lacalut Aktiv, лікування та профілактика пародонтозу	Lacalut Aktiv. Краще, ніж інструмент стоматолога. Щоб зуби та ясна були здоровими
14	Лікувально-профілактична зубна паста BlanX	BlanX. Країна здоров'я
15	Шампуні та бальзами Pantene Pro-V	Pantene Pro-V. Почніть зі здоров'я – і багато зміниться! Блиск та сила здорового волосся. Прощайте, 6 ознак нездорового волосся
16	Дерматологічні шампуні "Фрідерм"	Фрідерм – здоровий ґрунт для Вашого волосся!

Ще одним варіантом використання феномену здоров'я в рамках ринкових пропозицій є ідея своєрідного повернення до природи. Ця варіація експлуатує ідею здоров'я як природного стану, думку про те, що саме цивілізація фізично отрує та ментально руйнує людину, адже ідеально здо-

рова людина – незаплямована цивілізацією дика істота [14, с. 7]. Основою цієї ідеї є архетип, відповідно до якого більшість хвороб людства виникає як наслідок неспроможності наслідувати закони природи [14, с. 9]. Ніби “спадок Руссо” у погляді на феномен здоров’я також широко подано в багатьох рекламних кампаніях, а також у широкомасштабній програмі “без ГМО”.

Таким чином, ідеологія здорового способу життя, що знаходить своє відображення у політичних ініціативах, освітніх програмах і ринкових стратегіях у цілому формує логіку формування практик здоров’я у сучасному культурному дискурсі. Вона є умовою функціонування та принципом структурування реальної практики – конкретного стилю життя, що базується на цінності здоров’я.

Висновки. Отже, вище ми розглянули феномен ідеї здорового способу життя як нормативну основу сучасної культури здоров’я. Здоровий спосіб життя можна визначити як цінність здоров’я, втілену в ідеології; це та логіка, ідеологічна база, що зумовлює й уможливорює конкретно-біографічне втілення цінності здоров’я у формі стилю життя. Як ідеологія вона знаходить своє відображення у політичних ініціативах, освітніх програмах і ринкових стратегіях сучасного суспільства, будучи умовою функціонування та принципом структурування практичної індивідуальної поведінки.

Відповідно до сучасного уявлення про індивіда як творця власного здоров’я, категорія стилю життя виходить на перше місце серед факторів, що чинять вплив на стан здоров’я. При цьому культура внутрішнього локусу контролю здоров’я вимагає регулятивної основи, роль якої, власне, і бере на себе ідеологія здорового способу життя. Вона є реакцією на цивілізаційну потребу в реалізації принципу внутрішнього локусу контролю здоров’я, а також виступає підґрунтям для формування особливої етики – стилю життя, орієнтованого на здоров’я.

Список використаної літератури

1. Lalonde M. A New Perspective on the Health of Canadians: a Working Document [Електронний ресурс] / Lalonde M. – Ottawa : Minister of Supply and Services Canada, 1981. – 77 p. – Режим доступу: [http://www.hc-sc.gc.ca/hcs-sss/alt_formats/hpb-dgps/pdf/pubs/1974-lalonde/lalonde_e.pdf].
2. Kinger L. Focus on lifestyle and health research / L. Kinger. – N.Y. : Nova Publishers, 2005. – 224 p.
3. Huss-Ashmore R. Health and Lifestyle Change / R. Huss-Ashmore, J. Schall, M. Hediger. – Penn. : UPenn Museum of Archaeology, 1992. – 144 p.
4. Вайнер Э. Валеология : учебник для вузов / Э. Вайнер. – М. : Наука, 2001. – 416 с.
5. Coggon J. What Makes Health Public?: A Critical Evaluation of Moral, Legal, and Political Claims in Public Health / J. Coggon. – Cambridge University Press, 2012. – 325 p.
6. Українська правда життя від 27.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<http://life.pravda.com.ua/health/2011/01/27/71017/>].
7. Fitzpatrick M. The tyranny of health: doctors and the regulation of lifestyle / M. Fitzpatrick / Routledge, 2001. – 196 p.

8. O'Leary N. Italy health minister mulls France-style drinks tax / N. O'Leary // Reuters. – 2012. – August 27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/2012/08/27/italy-drinks-tax-idUSL5E8JRC920120827>.
9. Koebler J. Junk Food Tax Must Be Fat, or Don't Bother, British Study Says / J. Koebler // USnews & world report. – 2012. – May 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usnews.com/news/articles/2012/05/15/junk-food-tax-must-be-fat-or-dont-bother-british-study-says>.
10. Forer B. Arizona Governor Proposes Revamping Medicaid Program / B. Forer // ABCnews. – 2011. – April 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://abcnews.go.com/Health/arizona-gov-jan-brewer-proposes-medicare-fat-fine/story?id=13274368#.UNBeruTZZr0>.
11. WHO Watch Report on the 65th World Health Assembly, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ghwatch.org/sites/www.ghwatch.org/files/WHOWatchReport_May2012.pdf.
12. Пилзер П. Возможности индустрии здорового образа жизни / П. Пилзер // Network Marketing Lifestyles, 2001(витримки з інтерв'ю).
13. Bayram F. Wellness & Economy: To which Extent Does the “wellness-Boom” Have an Impact on the Economy / F. Bayram. – Munich : GRIN Verlag, 2008. – 88 p.
14. Dubos R. Mirage of health: Utopias, progress, and biological change / R. Dubos. – New Brunswick, NJ : Rutgers University Press, 1987. – 282 p.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2012.

Пахолук О.О. Идеология здорового образа жизни как нормативная база современной культуры здоровья

В статье поднимается вопрос реализации принципов современной культуры здоровья в виде идеологии здорового образа жизни. Автор отмечает, что идеология здорового образа жизни выполняет функцию регулятивной основы для реализации внутреннего локуса контроля здоровья и выступает основой для формирования особой этики – стиля жизни, ориентированного на здоровье. Основы идеологии здорового образа жизни отображаются в важнейших сферах общественной жизни (политика, экономика, образование).

Ключевые слова: *ценность здоровья, стиль жизни, идеология здорового способа жизни, культура здоровья.*

Paholok O. Ideologiya healthy life as a normative basis of modern health culture

The article addresses the question of modern health culture principles realization in frames of healthy lifestyle ideology. The author notes that healthy lifestyle ideology plays the role of the regulatory framework for the implementation of health internal locus-control and advocates the basis for the formation of a special ethics – health-oriented lifestyle. Principles of healthy lifestyle ideology are reflected in the most important areas of public life (politics, economy, education).

Key words: *health value, lifestyle, healthy lifestyle ideology, health culture.*

УДК 378.014.543

К.С. ПІДДУБНА

РОЛЬ ЗНАНЬ У ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ БІЗНЕСОВОЇ ОСВІТИ

У статті висвітлено роль системи управління знаннями в розвитку та трансформації вітчизняної бізнесової освіти. Розкрито напрями впливу інтелектуального капіталу на соціально-економічне реформування українського суспільства. Обґрунтовано суть нової парадигми розвитку національної бізнесової освіти, в основі якої лежать знання як нематеріальні активи соціального прориву.

Ключові слова: *бізнес-освіта, інтелект, управління знаннями, людський потенціал, бізнес-школа, неперервна освіта.*

Постановка проблеми. Нове тлумачення інвестицій у людські ресурси в процесі забезпечення соціально-економічного розвитку сучасного суспільства визнали міжнародні організації, які як інтегральні індикатори таких показників стали застосовувати індекс розвитку людського потенціалу й індекс інтелектуального потенціалу суспільства. Сучасна доба глобалізації та інформаційних технологій принципово змінює статус і силу впливу знання, практично-перетворюючу діяльність у різних сферах суспільного життя. Засобом відтворення цивілізаційних засад суспільства стають у першу чергу знання. Вони водночас уособлюють прагматично-орієнтовану діяльність і глибинні духовно-ціннісні засади національного буття [4]. Завдання підвищення, відтворення та ефективного використання знань й інтелектуального потенціалу актуалізується з огляду на дедалі активнішу участь України в загальноцивілізаційних процесах. А це, у свою чергу, вимагає осмислення власної національної ідентичності в контексті глобалізаційних процесів, щоб знайти своє унікальне місце в ситуації швидкоплинних інновацій сучасного інтелектуального ландшафту [3]. У цьому аспекті саме знання є критеріальним виміром щодо оцінювання спроможності країни та її системи освіти відповідати запитам епохи.

Переосмислення ролі бізнесової освіти і способів забезпечення її відповідності потребам “економіки знань” дає змогу говорити про формування нової парадигми бізнес-організацій і бізнес-освіти, яка покликана сформувати компетенції тих, хто задіяний у функціонуванні та розвитку цих організацій. Затребуваним стає управління знаннями як комплексний управлінський підхід до створення, поширення знань та обміну ними. Для ефективного управління знаннями в системі бізнесової освіти необхідне переосмислення ключових елементів ролі знань у суспільстві та бізнес-освіті безпосередньо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ефективного управління системою бізнес-освіти знайшло висвітлення в працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Теоретичні розробки В. Бочкова, В. Годіна, Л. Євенко, Е. Карпухіної, Л. Клейового, Т. Клячко, Г. Константінова, Н. Новікова, Ю. Рубіна, С. Сергєєва, В. Тіхомірова, С. Філоновича лягли в основу розробки теорії управління знаннями в системі бізнесової освіти. У зарубіжній літературі проблема управління бізнес-організаціями представлена у працях: Д. Даніеля, П. Друкера, П. Лоранжа, Р. Мінцберга, П. Холлану, Д. Філіпса, Р. Стоуна, Д. Тіса та ін. Теоретико-методологічні засади сучасних економічних знань, зокрема ресурсних можливостей національної системи економічної освіти, розкриті у працях В. Боброва, В. Гейця, В. Євтушевського, А. Мазаракі, С. Мочерного, А. Шегди [8]. Окремо необхідно зазначити появу праць, які пропонують на основі сукупності світоглядно-методологічних теорій і практик професійні освітні проекти. Наприклад, О. Романовський узагальнив досвід організації бізнесової освіти в економічно розвинутих країнах світу та шляхи вдосконалення підготовки підприємців в Україні; М. Вачевський визначив основи теоретико-методологічних засад формування у майбутніх маркетологів професійної компетенції в системі безперервної освіти; І. Смолюк розробив основи технології формування економічних та управлінських знань у студентів [10]. Наразі потребує вивчення питання теоретичного обґрунтування моделі бізнесової освіти для соціально-економічної системи, в основу розвитку якої покладено знання та інтелект.

Мета статті – обґрунтувати роль знань у системі організації бізнесової освіти в сучасному українському соціумі.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в суспільстві, зумовлюють зростання ролі інформації та знань у сучасному суспільстві. Це дає підстави говорити про перехід до економіки знань і відповідного управління освітою, що поширює і використовує знання для прискорення зростання й підвищення конкурентоспроможності різних суб'єктів [9]. Саме систематизація вже наявних знань і здобуття нових у процесі навчання є основою майбутнього соціально-економічного зростання. Однак у сучасному українському суспільстві ми спостерігаємо парадокс, який виявляється у слабкому зв'язку між отриманими знаннями, зокрема у сфері економіки та бізнесу, і реальною практикою, що ставить під сумнів подальшу практичну віддачу від самого процесу навчання. Постає необхідність переосмислення сучасної парадигми вітчизняної бізнесової освіти, яка має базуватися, у першу чергу, на знаннях та інтелекті, щоб відповідати сучасним викликам.

Перш за все, доцільно уточнити визначення поняття “бізнесова освіта”, яке є досить вживаним у теорії та на практиці, але трактується неоднозначно і в українській, і в зарубіжній науковій літературі. Найчастіше бізнесова освіта визначається як освіта, що “спрямована на здобуття знань про бізнес і практичних навичок ведення бізнесу” [13]. Бізнесова освіта як явище існує не так уже й давно, при цьому у своєму арсеналі має певну кі-

лькість парадигм, які визначають шлях розвитку цього сегмента освітніх послуг. Перша парадигма – наукова, що виникла в результаті бурхливого розвитку науки і спрямована на переосмислення ролі діяльності менеджера в сучасній економіці. Друга парадигма – системна, що виникла в результаті відриву знань про бізнес від реалій самого бізнесу. Сучасна сітьова парадигма у своїй основі має побудову бізнесу на знаннях та інтелектуальних здобутках. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, а також нестримний потік інформації вимагає перегляду та переосмислення ролі знань у побудові бізнесу, який би можна було назвати соціально відповідальним та активним бізнесом. Саме сітьова парадигма виникла внаслідок досить вагомого розриву між потребами сучасного бізнесу та освітою, яку сьогодні продукують вітчизняні заклади бізнесової освіти [10].

Основний стратегічний актив сьогоденних шкіл бізнесу – це знання, що втілюються кваліфікованими викладачами. Проте в сучасних умовах відбувається зміна ролі викладачів, яка пов'язана не з трансляцією знань, а з допомогою тим, хто навчається, у самостійному освоєнні знань, доступних через новітні інформаційні мережі. В українській традиційній моделі освіти більше уваги приділяється лекціям, розвитку теоретичних знань студентів, а не навичок самостійно здобуття знань. При цьому західні викладачі більшою мірою прагнуть стимулювати студентів отримувати знання самостійно, залучаючи їх до процесу навчання. Їх головна мета – навчити студентів самостійно здобувати знання, розвивати особисті таланти кожного студента, навчити його ставити перед собою завдання і вирішувати їх, формувати особисту думку.

Важливою умовою для вдосконалення навчальних планів є підтримка тісних взаємозв'язків із бізнесовою практикою. Таке партнерство дає змогу викладачам враховувати сучасні проблеми бізнесу та пропонувати студентам практичні поради, шляхи вирішення проблем. Сучасний заклад бізнес-освіти заради відповідності вимогам бізнесу має вирішувати подвійне завдання: по-перше, наділити майбутніх фахівців корисною інформацією в різних сферах бізнесу, економіки та управління; по-друге, навчити майбутніх управлінців бути творчими аналітиками, переконувати, висловлювати думки, співпрацювати та “вести за собою”, знаходити нестандартні шляхи вирішення ділових проблем.

Внаслідок зміни ролі бізнесової освіти в суспільстві виникає потреба до переходу від дискретного в часі та просторі навчання до навчання, яке стане неперервним протягом усього життя людини [1]. Така ситуація зумовлена певним рядом причин, основна з яких – це швидке старіння знань, і таким чином, необхідність постійного їх оновлення.

Формування потреби й здатності до самоосвіти відповідно до інтелектуальних можливостей особистості, оптимізація системи перепідготовки працівників і підвищення їх кваліфікації, створення інтегрованих навчальних планів та програм – ось деякі з можливих шляхів реалізації неперервної освіти. Не випадково П. Друкер рекомендує менеджерам навчитися розвивати самих себе [5].

Рушійним чинником соціального прогресу стає сьогодні інтелект, здатний використовувати накопичені якісні знання. У таких умовах бізнесова освіта потребує створення збалансованої навчальної програми, яка повною мірою відповідає необхідності постійного поновлення отриманих знань. Таким чином, нова парадигма пов'язана з переосмисленням самої бізнесової освіти. Важливо відзначити те, що в основі нової парадигми лежить уявлення про знання як основний нематеріальний ресурс бізнесових організацій.

У процесі формування нової парадигми бізнесової освіти за необхідне постануть перетворення установ бізнес-освіти, що характеризується трьома основними складовими [2]: 1) перехід від пасивного навчання до вирішення реальних проблем бізнесу; 2) перехід від стандартизованого навчання до індивідуально орієнтованого; 3) перехід від дискретного в часі та просторі до неперервного навчання. Традиційні освітні системи не повною мірою здатні відповідати таким вимогам. Це пов'язано, по-перше, з тим, що традиційна освіта базується на безпосередньому контакті викладача і того, хто навчається, що істотно знижує можливості охоплення аудиторії, обмежені не лише технічно-організаційними проблемами, які успішно вирішуються сьогодні за допомогою використання сучасних комунікаційних технологій, але й з природними людськими можливостями взаємодії з обмеженою кількістю тих, хто навчається. Безпосередня передача знань від викладача до учнів, що була основою старої освітньої парадигми, перестає відповідати зростанню потреб підготовки і перепідготовки фахівців сучасного рівня для всіх галузей і сфер суспільного буття.

Таким чином, трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, зумовлюють зростаючу роль інформації і знань у сучасній економіці. Це дало підстави говорити про перехід до економіки знань, яка трактується як економіка, що поширює і використовує знання для прискорення власного зростання і підвищення конкурентоспроможності. Специфічні особливості інформаційних ресурсів, що лежать в основі економіки знань, істотно впливають на економічні закономірності розвитку суспільства і механізми конкуренції в багатьох галузях.

Основними тенденціями, що формують фундамент управління знаннями і дають змогу говорити про нову роль знань, є [11] такі: по-перше, перетворення знання на найважливіший чинник виробництва поряд з природними ресурсами, працею і капіталом; по-друге, зростання значення людського капіталу й інвестицій в освіту та підготовку кадрів; по-третє, розвиток і масштабне використання нових інформаційно-комунікаційних технологій; по-четверте, перетворення інновацій на основне джерело соціально-економічного зростання і конкурентоспроможності підприємств, регіонів і національної економіки.

Управління знаннями як нова сфера сучасного сектора бізнесової освіти охоплює широке коло питань управлінської теорії і практики. При цьому увага акцентується саме на процесах пізнавальної діяльності підприємницьких організацій, а не на конкретному утриманні або запасі знань.

Сенс такого погляду на знання полягає в тому, щоб зробити пізнавальну діяльність ефективнішою, здатною забезпечити стійку конкурентну перевагу підприємцям та їх організаціям.

Вимогою сучасного розвитку суспільства є ефективне використання знань та інтелектуальних здібностей, зокрема інформаційних технологій. Різко зростає значущість інтелектуального потенціалу компаній, що включає нематеріальні активи, компетентність і професіоналізм персоналу, знання і технології. Інтелектуальний потенціал є динамічною характеристикою компанії, що включає її здатність управляти корпоративними знаннями, тобто акумулювати, набувати, створювати, ефективно використовувати знання, перетворюючи їх на інтелектуальний капітал з метою підвищення ефективності (результативності, прибутковості) діяльності [12]. Одним із найважливіших напрямів інтелектуалізації є система поширення знань, оскільки важливе не лише їх накопичення, а, в першу чергу, їх ефективне використання. Це означає необхідність засвоєння знань, постійний розвиток, а також поширення знань у зовнішнє середовище, у т. ч. за допомогою бізнесової освіти, що відповідає потребам ринку праці. Наразі ринок праці позбувається однотипного, безособистісного виробничого характеру та поступово створює умови для формування найбільш впливового фактора економіко-господарського розвитку – людського капіталу. Він уособлює знання та навички, які людина набуває завдяки освіті, професійній підготовці або практичному досвіду, що дає змогу пропонувати іншим людям цінні виробничі послуги.

Промисловий капіталізм, що орієнтується на використання великих обсягів уречевленого постійного капіталу, стрімко змінюється капіталізмом постмодерну, для якого істотним є використання так званого нематеріального капіталу, синонімами якого стають поняття “людський капітал”, “капітал знань” або “інтелектуальний капітал” [6]. К. Маркс вважав, що знання у майбутньому стануть “величезною виробничою силою” та найважливішим джерелом багатства. “Праця в її безпосередній формі”, вимірювана та оцінювана кількісно, має перестати бути мірою створеного багатства. Багатство повинно залежати меншою мірою від “робочого часу та кількості витраченої праці”, а більшою – від “загального стану науки та прогресу технології”. “Безпосередня праця та її кількість зникають як визначальний принцип виробництва”, перетворюючись все більше в “хоча й необхідне, але підпорядковане моментом порівняно з загальною науковою працею [7].

Таким чином, нова стратегія бізнесової освіти в епоху економіки знань має вирішувати основне завдання: підготовка бізнесу нових лідерів, здатних до прийняття рішень на основі стратегічного аналізу економічно й соціально значущих знань, що формують і управляють глобальними трендами, розвивають інтелектуальний капітал працівника, роботодавця, підприємства, галузі, країни.

Висновки. В умовах підвищення ролі знань та інтелекту в бізнесовій освіті, подібно до інших сфер діяльності, відбуваються значні трансформа-

ційні процеси, що вимагає модернізації системи бізнесової освіти. Нова парадигма пов'язана з переосмисленням ролі знань у бізнес-освіті. Знання стають основними нематеріальними активами сучасних підприємницьких організацій. Розбудова вітчизняної системи бізнесової освіти має відповідати сучасним вимогам суспільства знань і економіки знань.

Список використаної літератури

1. Базилевич В.Д. Интеллектуализация та індивідуалізація – основа формування нової парадигми класичної університетської освіти в галузі економіки і управління в контексті Болонського процесу / В.Д. Базилевич // Вища школа. – 2005. – № 6. – С. 28–43.
2. Байе Майкл Р. Управленческая экономика и стратегия бизнеса : учеб. пособ. : [пер. с англ.] / Р. Байле Майкл. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 743 с.
3. Вища освіта в Україні : навч. посіб. / [за ред. В.Г. Кременя, С.М. Ніколаєнка]. – К. : Знання, 2005. – 205 с.
4. Герасимчук А.А. Філософські основи менеджменту і бізнесу. Курс лекцій : навч. посіб. / А.А. Герасимчук, З.І. Тимошенко, С.В. Шейко. – К. : Вид-во Укр.-фін. ін-ту менедж. і бізнесу, 1999. – 111 с.
5. Друкер Питер Ф. Эффективное управление: Экономические задачи и оптимальные решения / Питер Ф. Друкер. – М. : Гранд : ФАИР-ПРЕСС, 1998. – С. 17–18.
6. Интеллектуальный капитал – стратегический потенциал организации / [под ред. А.Л. Гапоненко и Т.М. Орловой]. – М., 2003. – 143 с.
7. Маркс К. Твори : пер. з 2-го рос. вид. / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – К. : ПолітвидавУкраїни, 1967. – Т. 35. – 504 с.
8. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / [авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін.]. – К. : Навчальна книга, 2004. – Кн. 3. Модернізація освіти. – 943 с.
9. Нуреев Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала) / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 9. – С. 136–146.
10. Романовський О.О. Теорія і практика зарубіжного досвіду в підприємницькій освіті України / О.О. Романовський. – К. : Деміур, 2002. – 400 с.
11. Сергеев С.А. Специфика управления инновациями в сфере образовательных услуг / С.А. Сергеев // Экономика и менеджмент: проблемы теории и практики / [науч. ред. Н.В. Сычев]. – Жуковский : МИМ ЛИНК, 2005.
12. Шапиро В.Д. Интеллектуальные системы современного бизнес-образования [Электронный ресурс] / В.Д. Шапиро. – Режим доступа: <http://www.pmconsulting.ru/pub/pub4.php>.
13. Random House Unabridged Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infoplease.com/dictionary/business+educationi>.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2012.

Поддубная К. Роль знаний в трансформации национальной системы бизнес-образования

В статье раскрыта роль системы управления знаниями в развитии и трансформации отечественной системы бизнес-образования. Раскрыто направления влияния интеллектуального капитала на социально-экономическое реформирование украинского общества. Обосновано суть новой парадигмы развития бизнес-образования, в основе которой лежат знания как нематериальные активы социального прорыва.

Ключевые слова: *бизнес-образование, интеллект, управление знаниями, человеческий потенциал, бизнес-школа, непрерывное образование.*

Piddybna K. The role of knowledge in the transformation of the national system of business education

The role of the system of knowledge control in the development and the transformation of national business education is shown in this article. The ways of influences of intellectual achievement on the social economic reformation of the Ukrainian society are described. The point of new theory of the development of national business education on the basis of which there are knowledges which are not the financial activities of the social gap is proved.

Key words: *business is education, intellect, management, human potential, knowledges, business is school, continuous education.*

УДК 364

Т.О. СЕРГА

РОЗРОБКА МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА

Статтю присвячено розробленню методики для діагностики сімейного насильства, яку можна було б використовувати у своїй практичній діяльності фахівцям соціальної сфери, котрі часто стикаються з відповідною проблемою, але не завжди знають, як її оцінити.

Ключові слова: сім'я, діагностика, метод, методика, сімейне насильство, форми сімейного насильства, зовнішня агресія, внутрішня агресія, рольові позиції.

Постановка проблеми. Насильство в сім'ї є актуальною проблемою сьогодення. На жаль, необхідно констатувати, що сім'я як осередок суспільства без підтримки держави та її інституцій не завжди спроможна виконувати свої головні функції, зокрема щодо забезпечення належного добробуту та виховання дітей. Слід відзначити, що в Україні з часу прийняття законодавчих актів, які регулюють відносини в сімейному середовищі, завдяки зусиллям органів державної та місцевої влади, ряду громадських організацій вжито заходів, які посприяли суттєвим змінам у ставленні суспільства до проблеми домашнього насильства, становленню системи реабілітації осіб, які від нього постраждали, посиленню захисту дітей від насильства в сім'ї тощо.

У науковому плані проблематиці насильства в сім'ї як формі деструктивної міжособистісної взаємодії присвячена значна кількість досліджень. Різноманітні аспекти проблематики насильства в сім'ї розглянуті в працях зарубіжних (Л. Берковіца, Н. Блеклока, Е. і П. Добаш, Р. Коллінза, Г. Паттерсона, Е. Саттерленда, М. Страуса та ін.) і вітчизняних (Л. Альперн, А. Антонова, А. Беседіна, О. Кочеміривської, М. Мацковського, В. Тулякова, А. Харчевої, І. Хозраткулової, Т. Шипунової та ін.) дослідників. Така поведінка вивчається в контексті дослідження особливостей "Я-концепції" жертв насильства (І. Грабська, Р. Затона, В. Малолітня, Н. Опухова, О. Шинкаренко), у зв'язку із соціокультурним контекстом, зокрема із застосуванням гендерного аналізу (Ш. Берн, О. Гапова, О. Данилова, І. Жеребкіна, Л. Лук'янова), з дослідженням особливостей сімейних форм міжособистісної взаємодії (Г. Андреева, Б. Паригін, А. Петровський), теоретичних засад та підходів до обґрунтування природи насильства (Р. Берон, Б. Крейхі, Л. Орбан-Лембрик, Н. Пов'якель, Д. Річардсон), його динамічних процесів (Т. Аммерман, Л. Берковіц) та форм (Л. Валкер).

Однак проблемі діагностики цього негативного явища присвячено дуже мало уваги як у вітчизняних, так і в зарубіжних працях. Це, напевно, зумовлено складністю, багаторівністю цього явища, адже будь-яка сім'я являє собою дуже складний динамічний клубок відносин, у якому самі її члени не завжди усвідомлюють увесь трагізм ситуації і потребу в допомозі сторонніх. Крім того, в явищі "домашнє насильство" дуже складно виокремити конкретні показники або критерії, які давали б можливість точно визначити, чи відноситься якийсь випадок до якої-небудь форми насильства або ні. Головними способами визначення факту насильства в сім'ї на сьогодні є або нормативна база тієї чи іншої держави, в якій відображений юридичний аспект цієї проблеми, або суб'єктивні переживання самих жертв, які вони оцінюють як реакцію на насильство відносно себе.

Необхідність розробки діагностичного інструментарію для виявлення цієї сімейної проблеми особливо актуальна для соціальної роботи, тому що саме на цю сферу соціальної практики покладено завдання протистояння такому суспільному злу, як сімейне насильство. Боротися з ним можна, тільки якщо вчасно його розпізнати.

Мета й завдання. Таким чином, метою статті є розробка методики для діагностики сімейного насильства, яку можна було б використовувати в рамках практичної соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності. Причому потрібно уточнити, що ми робимо швидше проект такої методики, тому для остаточного завершення цієї розробки проект потребує процедури тривалої перевірки й верифікації.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

1. Дослідити явище сімейного насильства за допомогою аналізу літератури, яка описує його, і побудувати теоретичний конструкт для розробки діагностичної методики.
2. Сформувані емпіричні індикатори, або показники цього теоретичного конструкта.
3. Описати етапи проведення методики, викласти керівництво для дослідника і способи обробки отриманих даних.

Виклад основного матеріалу. На підставі аналізу існуючих наукових уявлень про природу людської агресії [2] ми побудували теоретичний конструкт цього явища, розподіливши його на внутрішню агресивність і зовнішні її прояви в поведінці людини.

Вимір зовнішньої та внутрішньої агресії, виявлення їх співвідношення у випробуваного дає нам можливість зрозуміти, яку роль він займає в ситуаціях сімейного насилля. Гіпотеза щодо цієї ролі потребує додаткової перевірки. Тому процедура здійснення діагностики буде складатися з трьох етапів, на кожному з яких використовується свій конкретний діагностичний інструментарій: 1) вимір внутрішньої агресії за допомогою тесту; 2) вимір зовнішньої агресії за допомогою анкети; 3) виявлення ролі випробуваного в ситуаціях сімейного насильства за допомогою стандартизованого інтерв'ю.

“Методика для діагностики сімейного насильства”

Мета: діагностування сімейного насильства.

Завдання: 1) виявити наявність факту насильства в сім’ї; 2) визначити форми насильства в сім’ї; 3) виявити рівень насильства в сім’ї; 4) визначити, яку роль кожен з членів сім’ї відіграє в ситуаціях насильства.

Цільова група – всі дорослі члени сім’ї і діти віком від 14 років.

Етапи проведення методики

ЕТАП 1. Проведення тесту С. Дайхоффа [1] на виявлення внутрішньої агресії

Інструкція до заповнення тесту: дослідник пропонує піддослідному прочитати твердження в бланку тесту та в разі згоди з кожним із них – відзначити відповідь “так”, у разі незгоди – “ні” у бланку тесту (див. табл. 1).

Таблиця 1

Бланк тесту

1	Мої стосунки з оточуючими іноді бувають непередбачуваними, нестабільними	Так	Ні
2	Мені здається, що в мене величезне почуття провини, для якого немає підстав	Так	Ні
3	Я не люблю усвідомлювати і приймати той факт, що я гніваюся	Так	Ні
4	Іноді я використовую гумор для того, щоб не стикатися віч-на-віч зі своїми справжніми почуттями	Так	Ні
5	Я часто надмірно критикую себе і оточуючих	Так	Ні
6	Іноді я використовую сарказм як форму гумору	Так	Ні
7	Іноколи я відчуваю, що мені хочеться повернутися і помститися своїм кривдникам	Так	Ні
8	Коли я гніваюся, я виявляю, що роблю те, про що згодом дуже жалкую	Так	Ні
9	Зазвичай я не кажу оточуючим про свою кривду або душевний біль	Так	Ні
10	У мене є біль на тілесному рівні, такий як: головний біль, затиснуті м’язи шиї, проблеми зі шлунком	Так	Ні
11	Мене дуже турбує критика на мою адресу	Так	Ні
12	Іноді я щось вчиняю або спілкуюся таким чином, щоб здаватися краще, вище іншої людини, у чомусь її перевершувати	Так	Ні
13	Я часто відчуваю себе гірше порівняно з іншими людьми	Так	Ні
14	Я б хотів прямо сказати людям те, що я про них думаю	Так	Ні
15	Я відчуваю, що мене не люблять і не цінують	Так	Ні
16	Я розчарувався (-лась) у коханні і більше у нього не вірю	Так	Ні
17	Іноді я відчуваю труднощі в тому, щоб контролювати свою вагу (як набір ваги, так і її втрату)	Так	Ні
18	Часом я відчуваю, що життя дало мені набагато менше, ніж повинно було б	Так	Ні
19	Я вважаю, що в багатьох моїх проблемах винні інші	Так	Ні
20	Багато чого з того гарного, що я роблю, я роблю з почуття боргу	Так	Ні
21	Прокидаючись вранці, я давно не відчуваю почуття бадьорості	Так	Ні
22	Коли мене щось дратує, мені важко заспокоїтися	Так	Ні
23	Мене шалено дратують люди, які роблять по-своєму і не підкоряються мені	Так	Ні

Продовження табл. 1

24	Я пережив (-ла) епізод злочинного посягання на моє життя або насильство (фізичне або сексуальне) в партнерських відносинах або в дитинстві	Так	Ні
25	Я переживаю, якщо все відбувається не так, як я задумав (-ла)	Так	Ні
26	Я вважаю себе залежним у партнерських взаєминах	Так	Ні
27	Люди, які мене добре знають, кажуть, що я впертий (-та)	Так	Ні
28	Іноді про мене говорять, що я схильний (-на) до частих змін настрою	Так	Ні
29	Я часто сперечаюся і не погоджуюся, в основному, з членами своєї родини	Так	Ні
30	У мене не складаються стосунки з людьми	Так	Ні
31	Я не можу забути своє минуле	Так	Ні
32	Я постійно відчуваю себе нещасним (-ою)	Так	Ні
33	Я часто лаю себе	Так	Ні
34	Я відчуваю труднощі в успішному вирішенні конфліктів	Так	Ні
35	Мені важко уникати сварок і бійок	Так	Ні
36	Я часто злюся на себе	Так	Ні
37	Я постійно відчуваю розчарування	Так	Ні
38	Я відчуваю пригніченість, безпорадність, роздратованість	Так	Ні
39	Я відкидаю деяких людей за те, хто вони, ким вони є, чим займаються	Так	Ні
40	Мені здається, я не зможу самостійно впоратися зі своїми проблемами	Так	Ні

Обробка результатів: за кожну позитивну відповідь піддослідний набирає по одному балу. Необхідно підсумувати отримані бали і таким чином оцінити рівень внутрішньої агресії цього випробуваного. Рівні розподіляються таким чином залежно від суми набраних балів:

0–10 балів – низький рівень агресії;

11–20 балів – середній рівень агресивності;

21–30 балів – високий рівень агресивності;

31–40 балів – дуже високий рівень агресивності.

ЕТАП 2. Проведення анкетування на виявлення схильності людини до зовнішньої агресії та форм насилля, які вона найчастіше використовує.

Інструкція до заповнення анкети: дослідник пропонує піддослідному прочитати запитання в бланку анкети та відповісти на них, виділивши “так” або “ні” у бланку анкети (табл. 2).

Таблиця 2

Бланк анкети

1	Чи були у вас такі випадки, коли Ви застосовували фізичну силу до членів Вашої родини?	Так	Ні
2	Чи допускаєте Ви можливість прояву сексуального характеру в Вашій родині?	Так	Ні
3	Чи бували випадки у Вашій сім'ї, коли Ви зверталися до них в словесних образах?	Так	Ні
4	Чи обмежували Ви членів Вашої родини в грошовому обсязі?	Так	Ні
5	Ви коли-небудь погрожували членам Вашої родини?	Так	Ні

Продовження табл. 2

6	Чи примушували Ви до сексуального контакту членів Вашої родини?	Так	Ні
7	Чи соромили Ви когось з членів Вашої родини при сторонніх людях?	Так	Ні
8	Чи позбавляєте Ви членів Вашої родини можливості займатися улюбленою справою?	Так	Ні
9	Чи траплялися випадки, коли Ви могли дати ляпас або вдарити члена Вашої родини?	Так	Ні
10	Чи мали Ви схильність залицятись до членів Вашої родини?	Так	Ні
11	Часто Ви принижуйте та ображаєте членів Вашої родини?	Так	Ні
12	Часто Ви забороняєте членам Вашої родини користуватися коштами без Вашого відома?	Так	Ні
13	Чи траплялися випадки, коли від побиття Вами члени Вашої родини опинялися в лікарні?	Так	Ні
14	Чи є місце у Вашій родині для сексуального насильства?	Так	Ні
15	Часто Ви маніпулюєте членами Вашої родини?	Так	Ні
16	Часто Ви змушуєте членів Вашої родини просити у вас кошти?	Так	Ні

Обробка результатів: запитання в анкеті розташовані в певному порядку за видами насильства. Номери запитань, що стосуються різних видів насильства, відображені в табл. 3.

Таблиця 3

Таблиця для визначення форм насильства

Номери запитання	Фізичне насильство	Сексуальне насильство	Психологічне насильство	Економічне насильство
		1	2	3
	5	6	7	8
	9	10	11	12
	13	14	15	16

За кожну позитивну відповідь досліджуваній набирає по одному балу. Необхідно підсумувати отримані бали щодо кожного виду насильства. Рівні вираженості агресії з кожного виду насильства розподіляються таким чином, залежно від суми набраних балів:

- 1 бал – низький рівень агресії;
- 2 бали – середній рівень агресивності;
- 3 бали – високий рівень агресивності;
- 4 бали – дуже високий рівень агресивності.

Після того, як дослідник виявив вираженість того чи іншого виду насильства в конкретного досліджуваного, він підсумовує всі бали й отримує загальний бал за зовнішніми проявами агресії. Рівні розподіляються таким чином:

- 1–4 балів – низький рівень агресії;
- 5–8 балів – середній рівень агресивності;
- 9–12 балів – високий рівень агресивності;
- 13–16 балів – дуже високий рівень агресивності.

Співвідношення зовнішньої і внутрішньої агресії випробуваного дає змогу гіпотетично визначити роль, яку він має в родині за значенням агре-

сивності. Таким чином, у нас виходять чотири рольові позиції: “стриманий”, “тиран”, “віктим”, “агресор” (табл. 4), окрему позицію займає “норма”.

Таблиця 4

Внутрішня агресія	Зовнішня агресія			
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Дуже високий рівень
Низький рівень	“норма”	“стриманий”	“тиран”	
Середній рівень				
Високий рівень	“віктим”	“агресор”		
Дуже високий рівень				

ЕТАП 3. Проведення стандартизованого інтерв’ю для перевірки ролей членів сім’ї в ситуаціях агресії

Інструкція до проведення інтерв’ю: цей етап дослідження проводить спеціаліст, який ставить запитання досліджуваному та фіксує його відповіді у бланку інтерв’ю (табл. 5).

Таблиця 5

Бланк інтерв’ю

№ з/п	Запитання	Відповіді
1	Згадайте, будь ласка, випадки насилля у відносинах між ким-небудь у Вашій родині. Яку позицію Ви тоді займали?	
2	Хто з членів Вашої родини може першим проявити агресію до іншого її члена?	
3	В кожній родині існують свої правила. Як часто змінюються правила у Вашій родині та хто найбільш схильний до того, щоб їх змінювати?	
4	У чому може проявлятися Ваша агресія і які наслідки вона може мати?	

Обробка результатів: за результатами відповідей дослідник робить висновки про його позицію в ситуаціях насильства і перевіряє гіпотезу щодо його рольової позиції, яка була визначена після другого етапу дослідження.

Висновки. Усі поставлені в статті завдання були виконані. У результаті здійснено першу спробу створити методика діагностики сімейного насильства (його наявності, форм і вираженості, а також тих рольових позицій, які займають члени сім’ї в ситуаціях насильства), яку могли б використовувати фахівці соціальної сфери. Необхідно звернути увагу на те, що методика не є психодіагностичною, вона спрямована швидше на соціологічне виявлення “відносин” у малій соціальній групі. Проблема апробації та верифікації цієї розробки є метою подальших досліджень автора.

Список використаної літератури

1. Дайхофф С. Тест внутренней агрессивности [Электронный ресурс] / С. Дайхофф // Центр делового развития “Профи-карьера”. – Режим доступа: <http://www.seminarna.ru>.
2. Тополов Є.В. Сучасні наукові уявлення щодо чинників агресивної поведінки людини / Є.В. Тополов // Збірник наукових праць (психологічні науки) (Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України). Т. 2. – Вип. 4. – С. 216–221.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2012.

Серга Т.А. Разработка методики диагностики семейного насилия

Статья посвящена разработке методики для диагностики семейного насилия, которую можно было бы использовать в своей практической деятельности специалистам социальной сферы, которые часто сталкиваются с соответствующей проблемой, но не всегда знают, как ее оценить.

Ключевые слова: *семья, диагностика, метод, методика, семейное насилие, формы семейного насилия, внешняя агрессия, внутренняя агрессия, ролевые позиции.*

Serga T. Elaboration procedures of diagnosis of family violence

The article is devoted to trying to develop a method for the diagnosis of domestic violence, which can be used in their practice specialist social workers, who are often faced with the relevant issues, but do not always know how to appreciate it.

Key words: *family, diagnosis, method, technique, domestic violence, forms of family violence, foreign aggression, internal aggression, role positions.*

УДК 316.6

Н.І. СОБОЛЄВА

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано умови та чинники ефективного функціонування соціального капіталу як найважливішого ресурсу розвитку сучасного українського суспільства.

Ключові слова: суспільний розвиток, модернізація, соціальний капітал, довіра, соціальні страхи.

Постановка проблеми. Хоча з початку соціальних реформ, спрямованих на побудову в Україні сучасної високорозвиненої держави, пройшло вже більше 20 років, результати та перспективи модернізації українського суспільства, як і раніше, залишаються великою мірою невизначеними. Модернізація як магістральний напрям суспільного розвитку пов'язується в суспільній свідомості насамперед з економічним прогресом, становленням ринкових відносин у нашому суспільстві. Аналіз соціокультурних та соціально-психологічних детермінант суспільного розвитку тривалий час залишався поза увагою соціології.

Масштабні якісні перетворення, яких зазнало українське суспільство під час свого існування за умов державної незалежності, характеризуються численними проявами в усіх без винятку сферах життя. Ці трансформації мають складний, суперечливий, нелінійний і нерівномірний характер. Як правило, до основних перешкод, які існують на шляху модернізації, відносять матеріально-технічні чинники: сильну зношеність обладнання, низький технічний рівень виробництва, відсутність внутрішнього попиту економіки на інновації, що гальмують зростання продуктивності праці. Однак не менш відчутним бар'єром є нематеріальні чинники, що визначають рівень розвитку самого людського потенціалу та характеризують загальну духовну й моральну атмосферу в країні, якість соціальних відносин. Саме недостатність соціального капіталу¹ – цієї складно обчислюваної, “невідчутної” частини нематеріального багатства нації – в кінцевому підсумку, породжує низку конкретних перешкод; соціальний капітал у його нинішньому стані не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому ско-

---

¹ Поняття соціального капіталу акцентує увагу на можливості отримання ефективної віддачі від високої якості соціальних відносин, що досягається в суспільствах, об'єднаних національною ідеєю, орієнтованих на розширення можливостей розвитку, пом'якшення соціальної несправедливості та інтеграцію вразливих і маргінальних верств у суспільне життя.

ріше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Тому найважливішим і найактуальнішим для України сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати й направляти процеси формування цього необхідного ресурсу.

Метою статті є визначення чинників формування соціального капіталу та умов підвищення його ефективності в процесі модернізації українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Низька якість соціального капіталу сучасного українського суспільства зумовлена рядом негативних обставин і чинників, серед яких найістотнішими вважаємо три.

1. *Відтворення протягом значного часу стану аномії.* Остання являє собою дисфункцію ціннісно-нормативних механізмів соціального регулювання і контролю, яка виникає за обставин, коли легітимізовані й навіть сакралізовані в суспільстві певного типу цінності й норми повністю або частково втрачають свій регулятивний потенціал, перестають сприйматися і визнаватися як загальноприйнятні. Її породжує непевність, невизначеність нових цінностей і норм, які пропонуються суспільству як основні. Жодна з ідеологій – націоналістична, державницька, ліберальна, соціалістична, клерикальна – не зуміла вкоренитися настільки широко, щоб стати підґрунтям для загальноприйнятної національної ідеї, а відтак, характерною для світогляду пересічного українця залишається розмитість і невизначеність ціннісно-нормативних структур. Саме через відсутність узгоджених, прийнятних принаймні для основних суспільних груп норм і цінностей, на базі яких консолідувалося б українське суспільство, у масовій свідомості превалюють оцінки розгубленості й зневіри. Для аргументації цього висновку наведемо дані моніторингу громадської думки, що проводиться Інститутом соціології НАН України протягом 20 років (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів при оціюванні твердження:
“За теперішнього безладдя та невизначеності
важко зрозуміти, у що вірити” (%)**

Варіанти відповідей	Роки						
	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	79	78	68	76	76	74	76
Не згоден	15	14	23	17	17	18	16
Не знаю	6	7	8	7	7	8	8

Практично в усі роки, коли проводилися заміри громадської думки (крім 2005 р. з його особливими настроями революційного піднесення), кількість зневірених помітно перевищувала 70%. Не став винятком і 2012 р., коли понад три чверті респондентів відзначили складність процесу винайдення універсальних для всіх верств населення ціннісних орієнтирів.

Після порівняно короткого періоду нечуваного піднесення й великих сподівань, викликаних проголошенням незалежності України, наступне руйнування або бездіяльність суспільних (насамперед владних) інститутів,

призвели в соціально-психологічному плані до розчарування, деморалізації, посилення соціального песимізму й втрати віри в майбутнє. Ейфорія від почуття свободи, викликана декларуванням демократичного шляху розвитку, поступово зійшла нанівець, проте актуалізувалася нагальна *потреба в наведенні порядку*. Починаючи з 2002 р., коли в анкеті моніторингового опитування з'явилось запитання про те, чи вистачає в суспільстві порядку, респонденти виявили значний інтерес до цієї проблематики. Лише мізерна частка (в інтервалі від 2 до 3%) вказала, що їй це не цікавить; більшість упевнена, що порядку в суспільстві бракує. У 2002 р. так вважали 75%, тоді як задоволеними впорядкованістю суспільного життя були лише 4% (ще 17% не спромоглися на певну відповідь); у 2005 р. – відповідно, 69%, 6% і 22%; у 2006 р. – 74%, 5% і 16%; у 2008 р. – 74%, 9% і 15%; у 2010 р. – 72%, 8% і 18%. Не відрізняються від замірів попередніх років і дані, отримані 2012 р. – лише 6% респондентів порядком у суспільстві задоволені, частка тих, що не визначилися, дорівнює 18%, більшість же, як і раніше, відчуває брак порядку (74%). Тобто за минуле десятиліття помітних змін не відбулося, і як би не розповідала з екранів телевізорів передвиборча рекламна кампанія про подоланий за два роки безлад, результати дослідження доводять, що принаймні в громадській думці щодо порядку в суспільстві істотних змін не відбулося. Тому є підстави стверджувати, що *потреба в порядку* є соціально-психологічною нормативною реакцією на занадто тривале перебування у стані аномії й притаманна всім соціальним групам, хоча й не рівною мірою (наприклад, серед молоді до 30 років вважають, що не вистачає порядку в суспільстві 69%, тоді як середнє (30–54 роки) і старше (понад 54 роки) покоління мають більш виражену потребу в порядку – 74% і 76%, відповідно).

2. *Низький рівень довіри в суспільстві*. Основою соціального капіталу і найважливішим його елементом є довіра, перш за все, довіра громадян України до інститутів влади, яка відіграє дуже важливу роль у формуванні соціального капіталу нації. Щоб оцінити, якою мірою сучасні українці довіряють різним соціальним інститутам, при обробці бази даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАНУ були обчислені середні значення (індекси), що характеризують рівень довіри до ключових соціальних інститутів та інших суб'єктів довіри (табл. 2).

Таблиця 2

**Індекс довіри населення України
(Середній бал: шкала 1–5 балів від 1 – “зовсім не довіряю”
до 5 – “цілком довіряю”)**

Об'єкти довіри	Роки										
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Сім'я та родичі	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6	4,5
Співвітчизники	3,1	3,2	3,2	3,1	–	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4	3,3
Сусіди	3,3	3,3	3,2	3,2	–	–	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3
Колеги	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,4
Церква та духовенство	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,3

Продовження табл. 2

Об'єкти довіри	Роки										
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Астрологи	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,4
ЗМІ (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9	2,9
Податкова інспекція	–	–	–	–	–	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4	2,3
Міліція	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1
Прокуратура	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1
Суди	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1
Президент	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9	2,3
Верховна Рада	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4	2,0
Уряд	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6	2,1
Місцеві органи влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4
Армія	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	2,8
Профспілки	–	–	–	–	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,5
Політичні партії	–	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2	2,0
Комуністична партія	2,3	2,1	2,4	2,2	–	–	2,3	2,2	2,2	2,2	2,1
Керівники державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	–	–	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5
Приватні підприємці	2,4	2,4	2,4	2,5	–	–	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5
Банки	–	–	–	–	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1	2,2
Страхові компанії	–	–	–	–	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0	2,1
Благодійні фонди, громадські асоціації та об'єднання	–	–	–	–	–	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5

У 2012 р. відбулося невелике (у межах сотих) подальше погіршення й без того традиційно невисоких середніх оцінок довіри майже до всіх інститутів. Серед державних та суспільних інститутів найбільше респонденти довіряли церкві, ЗМІ та армії України. Їх рейтинг залишався досить високим та практично незмінним протягом останніх десяти років. З усіх інших інститутів лише профспілки та місцеві органи влади й досі підтримують сталий середній рівень довіри, їх рейтинг є скоріше позитивним. А ось зниження рівня довіри до Президента, Уряду та Верховної Ради в зазначеному році є дуже відчутним.

Якщо брати до уваги ставлення до інститутів державної влади, то найвищий ступінь довіри перейшов від Президента до місцевих органів влади. У цілому динаміка змін у ступені довіри до інститутів державної влади має стійку тенденцію до зниження. До кінця серпня 2011 р. рівень

довіри до Президента був у межах 38%, але його індекс довіри порівняно з іншими інститутами влади залишався найвищим: індекси довіри в Кабінету Міністрів, місцевих органів влади та Верховної Ради – значно нижчі. Хоча слід зазначити, що в Кабінету міністрів у принципі був непоганий показник – близько 27% позитивних оцінок.

Але у 2012 р. індекс довіри до Президента зрівнявся з відповідним індексом довіри до податкової інспекції, індекс довіри до Уряду – з індексом довіри до міліції, прокуратури та судів, які мали в попередні роки найнижчі показники рівня довіри серед інститутів державної влади. Ще менше українці схильні довіряти політичним партіям. З огляду на переважно негативні настрої населення щодо чинних політиків та щодо функціонування всіх основних державних інститутів загалом, стає зрозумілим чому більшість населення не вірить в ефективну боротьбу нової влади із корупцією – на думку більшості респондентів, до позитивних наслідків це не призведе. Тому зміцнення довіри до владних інститутів є найвагомішим резервом підвищення ефективності використання соціального капіталу.

3. Трансформаційні зміни в Україні спричинили *переживання тотальної небезпеки й незахищеності*, що знайшло відображення в масовій свідомості населення України у формі страхів, які стають значним елементом соціальної структури й впливовим чинником соціальної поведінки людей. Існуючий у масовій свідомості страх є показником соціальної аномії, вказує на джерело загрози, дає оцінку стану системи і виступає в найрізноманітніших формах, кожна з яких співвідноситься з певним джерелом небезпеки. Дослідження актуальних страхів як важливої складової соціального самопочуття населення на фоні тих змін, що відбуваються в сучасній Україні, здійснювалося протягом двох десятиліть у рамках соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України.

Як і в попередніх опитуваннях, дані 2010–2012 рр. підтвердили цілковите збереження перших трьох позицій соціальних страхів – стрімкого зростання цін, безробіття, невиплат зарплат, пенсій, інших соціальних виплат. При цьому за останні роки соціологічних спостережень відчутно скоротилась частка респондентів, які виявляли страх перед екологічними катастрофами. Імовірно, останні тьмяніють на тлі економічних негараздів (табл. 3).

Таблиця 3

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (%)*

Джерела страхів	Роки								
	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012
Зростання злочинності	68	71	62	55	43	43	43	42	46
Безробіття	60	86	73	68	65	54	80	72	79
Напад зовнішнього ворога на Україну	14	18	16	11	7	7	7	7	7
Міжнаціональні конфлікти	49	28	18	13	19	19	13	12	11
Міжрелігійні конфлікти	–	–	8	6	8	7	6	8	6
Наплив біженців, переселенців і приїжджих	–	–	11	7	8	10	9	9	10

Продовження табл. 3

Джерела страхів	Роки								
	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012
Зупинка підприємств	13	17	39	35	34	30	43	34	36
Повернення до старих порядків часів застою	13	11	7	5	8	7	10	12	8
Голод	50	72	51	46	34	32	35	34	37
Масові вуличні заворушення	21	21	19	16	13	16	16	19	17
Невиплата зарплат, пенсій тощо	–	–	65	57	56	52	74	57	66
Зростання цін	66	77	71	75	81	86	84	75	81
Встановлення диктатури в країні	12	12	12	10	9	10	10	14	14
Розпад України як держави	17	12	15	11	23	22	17	16	12
Наслідки катастрофи на ЧАЕС	47	40	30	25	22	18	16	16	17
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	–	–	41	43	38	39	37	27	35
Холод у квартирі	17	45	33	31	30	21	18	19	24
Інше (чого ще?)	2	7	3	3	2	3	2	2	2
По-справжньому нічого не бояться	2	1	5	3	3	2	1	2	3

* Респонденти відзначали всі відповіді, що підходять.

Абсолютна більшість українців стабільно негативно оцінює економічну ситуацію в країні, власне матеріальне становище та зміни, які відбулися в цій сфері за останній час. Низька оцінка економічної ситуації позначається на оцінках різних процесів у соціально-економічному житті країни. Загалом більшість населення характеризує зміни, що відбулися за останні роки, як негативні, або ж вказує на відсутність позитивних зрушень. Найбільше негативних оцінок вже традиційно “набирають” зниження рівня життя населення, відсутність гарантій зайнятості та погіршення економіки. Також до “незмінної п’ятірки” знову входять незадоволення свавіллям чиновників та корупцією.

Навіть такий донедавна порівняно позитивний для влади показник із виплатою пенсій останнім часом вкрай погіршився і кількість незадоволених нині перевищує кількість задоволених майже удвічі. Дещо збільшилася і частка незадоволених змінами у сфері демократії, тож нині вони становлять понад третину опитаних. Низькі оцінки змін в економіці та соціальній сфері призводять до негативних оцінок довіри владі і зниження соціального капіталу.

Однією з найважливіших умов ефективного функціонування соціального капіталу є оптимізм людей і впевненість у власному майбутньому. Але і в цій сфері, як свідчать дані моніторингу Інституту соціології НАНУ, все йде далеко не кращим чином (табл. 4).

Таблиця 4

Упевненість громадян у власному майбутньому (%)

Оцінки	Роки					
	2002	2005	2006	2008	2010	2012
Не вистачає	72	67	67	64	64	72
Важко сказати, вистачає чи ні	19	20	23	21	23	19
Вистачає	7	11	8	13	12	7
Не цікавить	2	1	1	1	1	1

Отже, сьогодні доводиться констатувати, що накопичений соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається у найбільш розвинених країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя. І справа – не лише в низькому рівні довіри (особистісної та інституціональної), що характеризує сучасний стан українського суспільства. Причиною труднощів модернізації України є й інші елементи соціального капіталу, не пов'язані виключно з конструктом довіри. Довіра – хоча і провідний, але далеко не єдиний елемент соціального капіталу. Накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не тільки в результаті цілеспрямованих “вкладень у довіру”, а являє собою сукупний ефект різноманітних соціальних взаємодій. У значній частині він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь.

Можливе й інше пояснення: соціальний капітал України досить великий, однак це потенційний капітал, а не реально використовуваний. У цьому випадку практичною проблемою стає не стільки створення соціального капіталу, скільки активізація вже наявного ресурсу.

У сучасних умовах характеристики національного людського потенціалу стають вирішальними факторами економічного успіху тієї чи іншої країни. При їх оцінюванні донедавна основний акцент робився на рівні освіти, кваліфікації, професійної компетентності працівників тощо. Однак внесок цих чинників в економічне зростання відбувається не тільки за рахунок більш високої продуктивності кваліфікованих і освічених працівників. Не менш важливими є такі, безпосередньо не пов'язані з освітою і професійною підготовкою, соціальні характеристики населення, як солідарність і толерантність, відповідальність, здатність приймати виклики сучасності та готовність до змін, почуття національної гідності й відсутність комплексу меншовартості, соціальний оптимізм, упевненість у собі і в майбутньому тощо.

Хороший вихідний запас і високі темпи збільшення запасу накопичених населенням знань і навичок як важлива складова людського капіталу, яким володіє та або інша країна, самі по собі ще не гарантують підвищення ефективності економічних процесів, швидкого економічного зростання та гідного рівня життя людей. Переконливе підтвердження цьому дає, на жаль, і Україна. Що ж заважає людям в Україні реалізувати свої можливості, повноцінно використовувати національний людський капітал?

В економічних дослідженнях у зв'язку з цим часто посиляються на сильну зношеність обладнання, низький технічний рівень виробництва, відсутність внутрішнього попиту економіки на інновації. Весь цей комплекс конкретних матеріальних обставин гальмує зростання продуктивності праці. Однак не менш відчутним бар'єром виступають нематеріальні чинники, що визначають рівень розвитку самого людського потенціалу та характеризують загальну духовну й моральну атмосферу в країні, якість соціальних відносин.

Висновки. Доводиться констатувати, що сьогодні накопичений у рамках ізольованих верств і груп соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому скоріше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Тому найважливішим і найактуальнішим для України сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати й направляти процеси формування цього необхідного ресурсу. Досвід розвинених країн світу свідчить: щоб запустити процес генерування соціального капіталу, необхідно створити умови для розвитку приватної ініціативи, тоді як розширення сфери впливу держави призводить до ослаблення ініціативи знизу й системи горизонтальних зв'язків у суспільстві і тим самим руйнує соціальний капітал. Проте досвід реформ у колишніх соціалістичних країнах переконливо показав, що принаймні у формуванні об'єднувального соціального капіталу, дефіцит якого відчувається в Україні, важлива роль належить саме державі, її здатності проводити ефективну соціально-економічну політику, що враховує інтереси різних верств і груп, пом'якшувати соціальні конфлікти. Активна роль держави не означає повернення до радянських практик патерналізму: нетривкість соціального капіталу, "вигодуваного" на традиціях патерналізму, повною мірою проявилася під час ряду економічних криз, що знизили довіру населення до інститутів влади.

Найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм та взаємна довіра, що формуються в процесі відкритого соціального діалогу. Тому життєздатні ефективні інститути, які "живлять" соціальний капітал, асоціюються не тільки зі здатністю суспільства й держави забезпечити мінімально прийнятний рівень соціальної захищеності населення, а й з демократичними цінностями та механізмами. Саме вони дають змогу сприймати й враховувати думки, уподобання, інтереси різних верств і груп населення при прийнятті соціально відповідальних рішень і забезпечують можливість контролю за діяльністю владних структур.

Узагальнюючи все вищесказане, можна сформулювати деякі рекомендації щодо засобів актуалізації соціального капіталу в сучасному українському суспільстві:

1. Забезпечення максимальної прозорості й обґрунтованості соціальної політики з погляду соціальної справедливості, врахування інтересів різних верств і груп, пом'якшення соціальних конфліктів шляхом широкого соціального діалогу, контролю громадськості над чиновництвом.

2. Сприяння прискоренню нормотворення і закріплення (легітимації) осучаснених соціальних норм у масовій свідомості, зокрема, за рахунок механізмів рутиналізації і ритуалізації, що залучають історико-культурні, релігійні, побутові традиції й звичаї як підґрунтя для сакралізації проголошених новітніх цінностей.

3. Припинення розхитування засад масової свідомості калейдоскопічною переоцінкою цінностей, перейменуваннями тощо, більша повага, об'єктивність і толерантність щодо діяльності політичних попередників і нинішніх супротивників, заміна принципу протистояння конструктивним началом.

4. Пошук і пропагування через засоби ЗМІ позитивних прикладів і подій зі сфер економіки, культури, спорту, сприяння формуванню почуттів національної гордості й патріотизму.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2012.

Соболева Н.И. Пути формирования и проблемы использования социального капитала в процессе модернизации украинского общества

В статье анализируются условия и факторы эффективного функционирования социального капитала как важнейшего ресурса развития современного украинского общества.

Ключевые слова: общественное развитие, модернизация, социальный капитал, доверие, социальные страхи.

Soboleva N. Ways of formation and problems of social capital using in the process of modernization of the Ukrainian society

The article analyzes the conditions and factors of the effective functioning of social capital as a key resource in the development of Ukrainian society.

Key words: social development, modernization, social capital, trust, social fears.

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 330:001.89

Б.М. АНДРУШКІВ, О.Б. ПОГАЙДАК,
Н.Б. КИРИЧ, Л.М. МЕЛЬНИК

СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СОЦІОЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ (НА ПРИКЛАДІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)

Розглянуто соціальні особливості дослідження механізму реалізації державної інноваційної політики для ефективного використання людського капіталу, активізації наукової економічної думки в напрямі мотиваційної складової цього процесу з використанням соціологічних методів дослідження. Розкрито основні теоретико-методичні проблеми мотивації до праці незайнятого населення та вплив соціальних чинників на підвищення питомої ваги витрат на оплату праці в окремих видах економічної діяльності. Визначено чинники, що впливають на розвиток професійного навчання персоналу та напрями вдосконалення державних механізмів мотивації людського капіталу в соціальній та економічній сферах.

Ключові слова: соціологія, мотивація, оплата праці, людський капітал, мотиваційний механізм, державна інноваційна політика, оцінка персоналу, чинники мотивації, система мотивації, соціальна та економічна політика.

Постановка проблеми. В умовах соціально-економічних трансформацій суспільства реалізація будь-якої господарської стратегії вимагає мотиваційного підходу з гнучким урахуванням безперервного впливу на її розвиток численних соціальних, економічних, технічних, екологічних, політичних та інших чинників, серед яких особливе місце займає вдосконалення механізму реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу.

Особливо вразливою до них є мікроекономіка у сфері людського капіталу, яка в умовах економічних реформ піддається їх руйнівній дії найбільше. Спроби політиків у царині організації управління цими процесами внаслідок неврахування соціальних чинників не завжди мають успіх. На сьогодні серед науковців формуються думки, які дають змогу за всіх обставин здійснювати науково обґрунтоване мотивування людського капіталу до продуктивної праці, з урахуванням соціальних чинників та з використанням соціологічних засобів дослідження цих процесів, що є дуже своєчасним і надзвичайно актуальним.

Відзначимо, що проблеми мотивації людського капіталу в умовах становлення ринкових відносин на сучасному етапі розвитку економіки в

певних рамках розглянуто в науковій і публіцистичній літературі. Проте спроби підпорядкувати класичні теорії людського капіталу до сучасних умов розглядаються не комплексно та без урахування вищезазначених чинників і засобів, що не дає можливості використати їх для удосконалення мотивації людського капіталу в системі соціальної й економічної політики держави, яка зазнає становлення.

Аналіз наукових розробок з теми дослідження. Погляди щодо розвитку людських відносин наведено в працях мислителів так званої ранньої політичної економії. Значний внесок у розробку трудової теорії вартості, чинників виробництва, межових величин, неокласицизму зробили такі дослідники, як: Д. Кейнс, Д. Кларк, Т. Мальтус, К. Маркс, Д. Рікардо, Н. Сеніор, Ж. Сея, А. Сміт, Р. Солоу, М. Туган-Барановський, М. Фрідман. Формування сучасного уявлення про людський капітал досліджували такі вітчизняні вчені: В. Адріанова, В. Антонюк, Л. Безтілесна, Б. Генкін, О. Грішнова, А. Добринін, С. Дятлов, Т. Кір'ян, М. Крїтський, Ю. Куліков, Г. Левчунь, Є. Лібанова, С. Мартинюк, Т. Міщук, О. Соколова, В. Чекаловець. У соціально-економічній сфері Д. Ядранський та ін.

Цій актуальній темі присвячено монографію Т. Кір'ян "Мотивація людського капіталу до продуктивної праці", у якій професійно розкрито нові, у багатьох випадках стимулювальні можливості у виробничій сфері зростання продуктивності праці та напрями вдосконалення системи мотивації людського капіталу в соціальній та економічній політиці держави. Запропоновано шляхи та засоби вирішення, які в умовах сучасної перехідної економіки суттєво можуть допомагати в ефективному функціонуванні не лише господарських структур, а й реалізації соціальної та економічної політики держави.

Дослідженню проблем використання трудового потенціалу в системі ринкових перетворень, економічним відносинам у системі аналізу та контролю праці в сучасній економіці й напрямам подолання соціально-економічних проблем у гірничо-металургійної галузі присвячено праці Д. Ядранського [13–15].

Незважаючи на значущість і цінність досліджень, проведених вказаними авторами, необхідно відзначити, що власне соціологічні особливості, теоретичні та методологічні основи людського капіталу в системі соціальної й економічної політики, удосконалення механізму реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу в публікаціях відповідно ще не висвітлено.

Виклад основного матеріалу. Ідея досягнути вищого рівня шляхом розробки механізму реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу, з урахуванням соціальних особливостей та використанням соціологічних засобів формування всесторонньо збалансованої стратегії розвитку господарських формувань у тому числі господарюючих суб'єктів – виробничих підприємств і організацій, закладені в змісті та суті класичної теорії людського капіталу, у якій є достатньо інформації не лише

для господарників, а й політиків, майбутніх бізнесменів, усіх пересічних громадян, що займаються підприємницькою діяльністю, яких турбує подальша доля суспільства, котра залежна у багатьох випадках не лише від стану мікроекономіки, а й від урахування вищезгаданих соціальних особливостей та використання соціологічних засобів формування. Власне ці та інші обставини, окремі дискусійні положення класичної теорії людського капіталу зумовлюють необхідність вирішення зазначеної проблематики.

В умовах тривалої всеохопної кризи нашого суспільства кожна інновація, що стосується вдосконалення господарських механізмів, системи відносин у соціальній сфері та сфері економіки й мотивації людського капіталу є активізувальним чинником.

Аналізуючи соціально-економічну ситуацію недалекого минулого, наукові та газетні статті з цієї тематики, вивчаючи хід перебудовчих процесів, маємо підстави зробити висновок, що без стимулювання праці, без створення механізмів зацікавленості в зростанні її продуктивності у найближчий час очікувати змін у соціальній сфері та економіці не варто. Вивченням проблематики та громадської думки серед пересічних громадян із використанням соціологічних засобів встановлено, що розвиток виробництва на цьому етапі характеризується не лише етапами гальмування, спаду, рецесії та кризи, а й новими термінами, серед яких: регресія, депресія, котрі, як правило, передують колапсу. На сьогодні наукових визначень згаданих понять поки немає, але під ними однозначно слід розуміти погіршення ситуації. Вихід із неї може бути забезпечений упровадженням з урахуванням соціальних особливостей та використанням соціологічних засобів, механізму реалізації державної інноваційної політики, зокрема у сфері людського капіталу.

Теоретичні засади людського капіталу та його методологічні й прикладні аспекти у системі соціальної й економічної політики, проблеми професійної орієнтації та профорієнтаційна робота у формуванні й використанні людського капіталу потребують суттєвих удосконалень відповідно до соціальних умов та обставин, у яких відбувається розвиток. Виявлено сучасні тенденції стимулювання роботодавців та працівників до підвищення професійного рівня і персоналу, основні теоретико-методологічні проблеми мотивації незайнятого населення до праці в умовах українських підприємств, які більшою мірою працюють не ефективно, виглядають не дуже доречними. В умовах реформаційної економіки встановлено вплив, зокрема реалізації соціальної політики, ресурсозбереження та інше, що власне впливає на підвищення питомої ваги витрат на оплату праці в окремих видах економічної діяльності.

Звіряючи тенденції розвитку суспільного виробництва з можливими перспективами подальшого соціально-економічного розвитку суспільства в майбутньому, враховуючи поточний економічний момент, ментальність нашого народу, доцільно впровадити власне нову соціальну систему показників та їх використання як інструменту активізації людського капіталу

через механізм реалізації державної інноваційної політики з урахуванням соціальних особливостей та використанням соціологічних засобів дослідження у сфері людського капіталу й вдосконалення на цій основі управління інформаційних, програмних і телекомунікаційних засобів.

Проектуючи розрахунки та прогнози безпосередньо на об'єкти господарювання, виробничі підприємства й організації в Україні, економічної стабільності без застосування інноваційного чинника, мабуть, очікувати в найближчий час не слід. На фоні цих перспектив вони справді втрачають значною мірою зміст. Тим часом, унаслідок міжнародних політичних обставин вимушені підпорядковуватись глобальним закономірностям розвитку суспільств і виправляти становище, але при тому від усвідомлення своєї безпорадності втрачаємо морально.

Загострення сьогоденного політичного протистояння є об'єктивним явищем процесу державного становлення, що тимчасово заступає наші економічні негаразди, які переносяться на кожного з нас і суспільство в цілому, і є результатом не лише можливої дії деструктивних сил, а більшою мірою некомпетентності та байдужості окремих керівників держави, та без сумніву й впливу різних мотиваційно-суспільнісних чинників, які викликають численні дискусії не лише серед соціологів, економістів, інженерів, а й філософів, політологів, суспільствознавців і звичайних пересічних громадян України. Справді, на стратегію розвитку соціально-економічних систем, благополучність та надійність суспільних відносин, фінансову надійність підприємств, їх конкурентоспроможність, економічну стабільність держави впливає багато чинників, силу дії яких автори намагаються залучати мотиваційними засобами та механізмами.

Теорія людського капіталу сьогодні все більше поширюється на ті сфери економічного життя суспільства, які раніше трактувалися іншими економічними теоріями. Проте, не замінюючи будь-яку з них, а доповнюючи, теорія людського капіталу пояснює і досліджує такі проблеми, як людський розвиток, економічне зростання, розподіл доходів тощо, що впливає на якість життя.

Основним методологічним положенням теорії людського капіталу є використання економічного підходу до аналізу демоекономічних, соціальних, психологічних та інших проблем людини як під час професійного навчання (підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації), так і в процесі самої професійної діяльності. Економічний підхід, що ґрунтується на принципах оптимізуючої поведінки людини, використовується при аналізі теорії економічного зростання, розподілу доходів, інвестицій у людину, теорії міграції тощо.

Таким чином, дослідження соціальних проблем підприємницької діяльності (на промислових підприємствах) з використанням соціологічних засобів у сфері використання людського капіталу виявляється у:

– значному розбалансуванні між структурою, обсягами підготовки робітників і фахівців за професіями, спеціальностями, освітньо-кваліфікаційним складом;

– зростанні чисельності фахівців, які випускаються навчальними закладами, що наявне сьогодні, рівні їх професійної кваліфікації, особливо якості базової підготовки, котра не завжди відповідає вимогам промислових підприємств;

– застарілій структурі управління й матеріально-технічній базі промислових підприємств, котра потребує їх докорінної модернізації з використанням сучасних наукових досягнень, новітньої техніки, технологій, що неможливо здійснити без відповідної якості людського капіталу.

Що стосується особливостей формування людського капіталу на макрорівні, то тут стоять актуальні завдання, які потребують зокрема:

– забезпечення зростання обсягів ВВП та випуску конкурентоспроможної продукції, що сприятиме підвищенню життєвого рівня населення, особливо соціально незахищених категорій;

– створення економічних, соціальних, політичних умов для покращення демографічної ситуації, збереження та зміцнення здоров'я громадян країни;

– створення системи професійної орієнтації з метою сприяння громадянам у своєчасному, свідомому, обґрунтованому виборі відповідної професії, спеціальності, робочого місця;

– сприяння розвитку системи загальноосвітньої підготовки відповідно до міжнародних стандартів;

– вдосконалення системи професійної підготовки робітничих кадрів у професійно-технічних навчальних закладах, фахівців – у навчальних закладах I–IV рівнів акредитації й наближення стандартів у сфері професійної освіти до міжнародних стандартів тощо.

Для розв'язання завдань щодо відтворення якісного людського капіталу шляхом впровадження механізму реалізації державної інноваційної політики, потрібно створити цілісну дієву систему його формування. Об'єктом системи мають бути суспільні явища і процеси, що впливають на трансформацію комплексу властивостей робочої сили та забезпечують формування і використання людського капіталу відповідно як до мотивів окремих індивідів, так і вимог ринкового економічного середовища.

Соціологи зазначають: “Надмірне прагнення адміністративно-розпорядчими методами взяти “в кулак народ”, повести державу попереками, навпрошки до прогресу, мабуть, у найближчому часі знову ж результатів не дасть”. У свою чергу, об'єднати націю зможе не тільки спільна мета, злагода й порозуміння, а і невтомна, самовіддана та результативна праця за умови професійного використання основних соціологічних закономірностей та положень пропонованої концепції мотивації людського капіталу до продуктивної праці.

Управління формуванням, розвитком та використанням людського капіталу потрібно здійснювати комплексно, системно через реалізацію запланованого організаційно-економічного механізму. При цьому слід ураховувати, що на якість формування та ефективність використання людсь-

кого капіталу впливають внутрішні (демографічні, психофізіологічні, інтелектуальні, моральні, професійно-кваліфікаційні) та зовнішні (історичні, соціально-економічні, організаційно-структурні, науково-технічні, естетичні) чинники. Внутрішні (суб'єктивні) чинники детермінуються можливостями самої людини: станом здоров'я, індивідуально-психологічними якостями, здібностями, потребами, інтересами, бажаннями. Зовнішні (об'єктивні) чинники пов'язані з особливостями розвитку країни, території, підприємства. Вони охоплюють: характер матеріальних і моральних стимулів, а також соціально-економічні умови; соціально-психологічний клімат. Тому система має враховувати не лише чинники безпосереднього впливу, а й зовнішні чинники, що визначаються соціально-економічними умовами в країні. Водночас необхідно чітко визначити: мету, принципи, об'єкт, суб'єкт, методи, засоби, процедури.

Управління системою повинно здійснюватись з урахуванням результатів соціального моніторингу щодо визначення якісних і кількісних характеристик персоналу, потреб, мотивів до праці, рівня прагнень працівників, а також обов'язково – роботодавців, суб'єктів господарювання щодо планів, прогнозів розвитку підприємства, виробництва.

На макроекономічному рівні управління системою формування та використання людського капіталу повинне здійснюватись органами державної влади через соціологічні процедури моделювання, прогнозування, планування, організації, ресурсного забезпечення й контролю. Політика держави має забезпечувати розв'язання таких основних завдань, як:

- зростання валового, національного, конкурентоспроможного продукту та доходів домогосподарств;
- покращення демографічної ситуації, зміцнення здоров'я населення країни;
- розвиток людського капіталу, починаючи з початкової школи, шляхом підвищення якості навчання в загальноосвітніх середніх та позашкільних навчальних закладах;
- створення й розвиток системи професійної орієнтації населення для сприяння громадянам у своєчасному обґрунтованому професійному виборі;
- розширення мережі професійно-технічних закладів з урахуванням особливостей регіонів, підвищення якості підготовки, професійно-кваліфікаційного рівня випускників;
- вдосконалення мережі ВНЗ IV рівня акредитації, надання громадянам професійних освітніх послуг стандартів відповідно до вимог Болонської декларації;
- вдосконалення системи внутрішньовиробничого професійного навчання (підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації) тощо.

Метою вдосконалення механізму реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу, у сфері створення системи формування, розвитку та використання людського капіталу на макрорівні мають бути:

- створення нормативно-правового підґрунтя, а також умов для реалізації громадянами рівних прав на охорону здоров'я та здобуття професійної освіти у професійно-технічних і вищих навчальних закладах;
- розроблення програм щодо охорони праці, навколишнього середовища та професійної освіти в Україні для формування людського капіталу відповідно до потреб суспільства в кадрах за професійно-кваліфікаційним складом;
- організація професійного навчання (підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації) дорослих громадян для перерозподілу робочої сили між різними видами економічної діяльності, територіями, підприємствами, структурними підрозділами;
- сприяння саморозвитку, самовдосконаленню, професійній, трудовій активності громадян тощо. Їх реалізація можлива за умови створення, передусім, відповідного нормативно-правового підґрунтя, яке забезпечувало б належний рівень фінансового, кадрового, матеріально-технічного, науково-методичного забезпечення;
- розвиток системи професійного навчання у відповідних закладах, а також системи внутрішньовиробничого професійного навчання персоналу (підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації), використання вітчизняного й зарубіжного досвіду;
- розроблення механізму реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу, регіональних, базових програм формування та використання людського капіталу.

Соціологічними засобами дослідження встановлено, що основними чинниками формування людського капіталу суспільства є: час, інвестиції з різних джерел, а також організація й управління (на макро-, мезо-, мікрорівні) у сфері охорони здоров'я, навколишнього середовища, освіти, професійної освіти, професійної орієнтації, професійного навчання (первинної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації), сприяння працевлаштуванню та зайнятості економічно активного населення, створення належних умов праці, розвитку професійної кар'єри тощо.

Сьогоднішнє відродження української економіки загалом, а особливо економік підприємств та організацій, відбувається в складних обставинах. Господарський досвід, народжений шляхом проб і помилок, підтверджує концептуальні положення побудови стратегії розвитку економічних систем на основі зацікавленої праці, котрі викладено в численних монографіях, і яка, допускаємо, ґрунтується у багатьох випадках власне на негативному досвіді становлення нашого суспільства, за яким, якщо не вживатимемо заходів, можливі непередбачувані економічні наслідки, включаючи колапс. Власне цей негативний досвід і спричинив написання статті, адже держава розвивається якщо не директивними методами, то йде спотворено ринковими шляхами.

Мабуть тому автори, використавши соціологічні методи дослідження, пропонують: враховуючи регіональні особливості та вплив на процеси

соціальних чинників і можливості, управління формуванням та використанням людського капіталу має передбачати:

- формування територіальних (галузевих) органів, які включали б представників органів влади, роботодавців, управлінь освіти, охорони здоров'я, загальної середньої, позашкільної освіти, професійної орієнтації населення, професійної освіти, особливо професійно-технічної, визначити джерела та належний рівень їхнього фінансування й контролювати виконання;
- створення спеціалізованих методичних центрів для запровадження інноваційних технологій професійного навчання (підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації) дорослих громадян та раціонального розподілу на підприємствах;
- створення обласних центрів сертифікації для оцінювання робочої сили відповідно до державних стандартів; розробка й затвердження професійних стандартів з урахуванням вимог ринку праці.

На нашу думку, удосконалення механізму реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу системи формування та використання людського капіталу на макро- й мезорівнях повинне ґрунтуватись на принципах:

- цілеспрямованості – чітке формулювання переліку вимог до якості людського капіталу;
- плановості – визначення сукупності заходів і термінів для вдосконалення якостей робочої сили;
- комплексності – врахування низки різноманітних чинників, від яких залежать результати;
- інтенсивності – обґрунтування перспектив економічного розвитку територій, галузей за рахунок використання сформованого якісного людського капіталу;
- оптимальності – спрямованість на досягнення відповідності якості людського капіталу вимогам і потребам суб'єктів господарювання;
- стабільності – сприяння підвищенню ефективності використання людського капіталу.

На мікроекономічному рівні (рівні підприємств, установ, організацій) удосконалення механізму реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу має ґрунтуватись на принципах:

- 1) обов'язковості – підвищення кваліфікації, повна реалізація здобутих знань, умінь, навичок з метою підвищення продуктивності, якості праці вважається обов'язком кожного працівника;
- 2) безперервності – підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кожного працівника потрібно розглядати як безперервний процес, що спрямований на підвищення майстерності;
- 3) загальності – вдосконалення якісних характеристик повинно охоплювати всі рівні персоналу від вищого керівництва до робітника;
- 4) ієрархічності – необхідно дотримуватись послідовності в процесі професійного навчання, що передбачає навчання наступного рівня лише після підготовки попереднього.

Висновки. Таким чином, узагальнення проблеми ефективного використання людського капіталу в нинішніх умовах має як соціально-економічне, теоретичне, так і прикладне значення. Воно дає можливість виробити ефективну соціально-економічну політику щодо розвитку виробничих відносин на перспективу.

Загалом механізм реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу в інтегрованому вигляді, комплексно і в певному обсязі та обширі не лише вивчає, а й визначає, як теоретично та практично вибудувувати стратегію стимулювання праці й на цій основі забезпечити активізацію розвитку підприємств, організацій, соціально-економічних систем, а від того й суспільства в цілому.

Труднощі, неспроможність розв'язання всіх згаданих проблем і вдосконалення теорії людського капіталу традиційними для цивілізованих держав методами пояснюються невідповідністю кадрів до роботи в нових умовах господарювання. У результаті відбувається загострення політичної боротьби, соціальної проблематики й гальмування відтворення в політичній думці проблем удосконалення економічних механізмів, прогнозування розвитку мотиваційних систем на перспективу.

Характерно, що у цьому процесі окремо виділяється питання мотивації праці як основи організації ефективного виробництва, розвитку й вдосконалення матеріальних та суспільних систем, у взаємозв'язку стратегії розвитку держави з урахуванням можливих перешкод і бар'єрів на цьому шляху. При всіх плюсах у формуванні системи показників зацікавленості у продуктивній праці, розвитку підприємств та організацій, на нашу думку, пропозиції можуть бути ефективним лише на перехідний період. У ринкових умовах себе виправдовують більш гнучкі ринкові механізми.

Виходячи із цих обставин лише за наукових підходів, можна знайти пояснення причин виникнення тотальної економічної та політичної кризи, які є актуальними в період глобалізації суспільства та становлення незалежної України, доцільно здійснити вдосконалення механізму реалізації державної інноваційної політики у сфері людського капіталу, сформувати систему зацікавлення в продуктивній праці, стабільній економіці, суспільному благополуччі, сформувані підходи до вирішення всіх соціальних, економічних, технічних, політичних та інших проблем на своїй території. Лише за таких умов можливо визначити основні напрями забезпечення ефективного використання людського капіталу, реалізації стратегії розвитку підприємств та організацій.

Список використаної літератури

1. Андрушків Б.М. Проблеми теорії та практики менеджменту / Б.М. Андрушків, О.І. Вівчар, В.Л. Гевко, Н.Б. Кирич, Л.М. Мельник. – Тернопіль : Терно-Граф, 2009. – 312 с.
2. Андрушків Б.М. Основи менеджменту: методологічні положення та прикладні механізми / Б.М. Андрушків, О.Р. Кузьмін. – Тернопіль : Лілея, 1997. – 292 с.
3. Бойчик І.М. Економіка підприємства : навч. посіб. / І.М. Бойчик. – К. : Атіка, 2002. – 480 с.

4. Безтілесна Л. Удосконалення механізму продуктивності найманих працівників. Україна – аспекти праці / Л. Безтілесна, Т. Міщук, С. Мартинюк. – 2006. – № 1. – С. 42–48.
5. Василенко В.А. Теорія і практика управлінських рішень : навч. посіб. / В.А. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2002. – 420 с.
6. Василенко В.О. Виробничий (операційний) менеджмент : навч. посіб. / В.О. Василенко, Т.І. Ткаченко ; [за ред. В.О. Василенка]. – К. : ЦУЛ, 2003. – 532 с.
7. Гевко І.Б. Операційний менеджмент : навч. посіб. / І.Б. Гевко. – К. : Кондор, 2005. – 228 с.
8. Гевко І.Б. Організація виробництва: теорія і практика : підручник / І.Б. Гевко, А.О. Оксентюк, М.П. Галушак. – К. : Кондор, 2008. – 178 с.
9. Кір'ян Т.М. Мотивація людського капіталу до продуктивної праці / Т.М. Кір'ян. – Тернопіль : Тернограф, 2008. – 416 с.
10. Лібанова І.Є. Кому вигідна дешева робоча сила / І.Є. Лібанова // Зеркало тижня. – 2007. – 20 квітня. – С. 10.
11. Левчунь Г. Мотивація праці в умовах трансформації економіки України / Г. Левчунь // Галицький вісник. – 2008. – № 3 (18). – С. 49–54.
12. Менеджмент організацій : підручник / [за заг. ред. Л.І. Федулової]. – К. : Либідь, 2003. – 448 с.
13. Ядранський Д.М. Трудовий потенціал в системі ринкових перетворень : монографія / Д.М. Ядранський. – Дніпропетровськ : Моноліт, 2007. – 196 с.
14. Ядранський Д.М. Економічні відносини в системі аналізу та контролю праці в сучасній економіці : монографія / Д.М. Ядранський. – Кривий Ріг : Видавець Чернявський Д.О. Моноліт, 2012. – 397 с.
15. Ядранський Д.М. Напрями подолання соціально-економічних проблем гірничо-металургійної галузі : монографія / Д.М. Ядранський. – Дніпропетровськ : Біла К.О., 2012. – С. 60–71.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2012.

Андрушків Б., Погайдак О., Кирич Н., Мельник Л. Социальные особенности исследования механизма реализации государственной инновационной политики в сфере человеческого капитала социологическими средствами (на примере предпринимательской деятельности)

Рассмотрены социальные особенности исследования механизма реализации государственной инновационной политики для эффективного использования человеческого капитала, активизации научной экономической мысли в направлении мотивационной составляющей этого процесса с использованием социологических методов. Раскрыты основные теоретико-методические проблемы мотивации к труду незанятого населения и влияние социальных факторов на повышение удельного веса расходов на оплату труда в отдельных видах экономической деятельности. Определены факторы, влияющие на развитие профессионального обучения персонала и направления совершенствования государственных механизмов мотивации человеческого капитала в социальной и экономической сферах.

Ключевые слова: *социология, мотивация, оплата труда, человеческий капитал, мотивационный механизм, государственная инновационная политика, оценка персонала, факторы мотивации, система мотивации, социальная и экономическая политика.*

Andrushko B. Pogaydak O. Kirich N. Miller L. Social features study the mechanism of realization of state policy in the field of innovative human capital sociological means (for example of business)

The social features of the study of the mechanism of the state innovation policy for the effective use of human capital, enhance scientific economic thought in the direction of the motivational component of this process using sociological methods. The basic theoretical and methodological problems of motivation to work of the unemployed and the impact of social factors on increasing the proportion of labor costs in certain sectors of economic activity. Factors affecting the development of professional training and directions for improvement of state mechanisms of motivation of human capital in the social and economic spheres.

Key words: *sociology, motivation, remuneration, human capital, motivational mechanism, state innovation policy, personnel evaluation, factors of motivation, motivation system, social and economic policies.*

УДК 303.448

Т.Ю. ЗАГОРОДНЮК

МЕТОДОЛОГІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕСТОВИХ МЕТОДИК У МОНІТОРИНГОВИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПРАЦЯХ Н. ПАНІНОЇ

Стаття присвячена аналізу методології залучення тестових методик у моніторингових соціологічних опитуваннях, яку розробила Н. Паніна для вивчення соціально-психологічного та психічного стану населення України в умовах пострадянської трансформації.

Ключові слова: *тестові методики, соціально-психологічний стан населення, моніторинг, Н. Паніна.*

В Україні однією із перших над розвитком теорії пострадянської трансформації суспільства почала працювати Н. Паніна. Вона розробила нормативно-особистісний підхід до вивчення й обґрунтування основних механізмів пострадянської трансформації українського суспільства. Н. Паніна для апробації своєї концепції на основі вивчення досвіду проведення трендових досліджень у світі, зокрема в Росії, розробила методологічні основи та методіку національного моніторингового соціологічного дослідження з урахуванням специфіки декларованих новоутвореною державою цілей пострадянських перетворень і специфіки проведення масових опитувань у нестабільному суспільстві. Саме завдяки Н. Паніній та її колегам уже багато років “візитною карткою” Інституту соціології НАН України є його моніторинг.

Мета статті – проаналізувати методології застосування тестових методик у соціологічних моніторингових опитуваннях, розроблені Н. Паніною для вивчення соціально-психологічного та психічного стану населення України в умовах трансформації українського суспільства.

Актуальність обраного предмета аналізу зумовлена унікальністю розробленої Н. Паніною методології дослідження аномійних реакцій населення в умовах нестабільного українського суспільства.

Анкета моніторингу, крім прямих індикаторів, містить ряд стандартизованих тестових методик, а саме такі: шкала аномії, авторитаризму, цинізму, життєвої задоволеності, національної дистанції, соціального самопочуття, соціальної напруженості та тривожності, “які дають можливість проведення більш точного вимірювання деяких особливостей масової свідомості, що мають серйозне значення в період соціальних трансформацій” [1, с. 455–456].

Н. Паніна вважала, що відмінності в психологічних і соціологічних тестах зумовлені самим предметом аналізу. У психології – це людина, у

соціології – суспільство. Відмінності виявляються в межах теоретичного аналізу й постановки проблем дослідження. Методи вимірювання близькі й, на думку Н. Паніної, визначаються “порівнянними проблемами і труднощами (досить абстрактний, частково експлікований характер об’єктів дослідження вимагає такого схожого підходу, що майже не потрібно штучно “виділяти” технічні прийоми вимірювання в окрему проблему” [2, с. 63]. За визначенням А. Анастасі, “психологічний тест – це об’єктивне й стандартизоване вимірювання вибірки поведінок” [3, с. 31]. Він дає можливість не тільки діагностувати особистісні якості індивіда, а й прогнозувати варіанти його поведінки. У межах нормативно-особистісної концепції можна стверджувати, що оскільки “поведінка індивідів як соціальних суб’єктів є реалізацією соціокультурних норм і вимог, цінностей” [2, с. 63], правомірно використовувати тести в моніторинговому соціологічному дослідженні, однією з основних цілей якого є прогноз соціальної поведінки індивідів.

Переваги тестів виявляються при суворому дотриманні таких принципів:

- “формалізація всіх етапів процедури тестування;
- стандартизація завдань та умов їх виконання;
- квантифікація отриманих результатів та їх структурування за певною програмою;
- інтерпретація результатів на основі нормативів, отриманих шляхом стандартизації методик та обґрунтованої вибірки стандартизації (попередньо отриманий розподіл значень за досліджуваною ознакою)” [2, с. 64].

Н. Паніна вважала, що кожен тест, який відповідає критеріям надійності та валідності, повинен містити не тільки набір певних завдань, а й такі обов’язкові компоненти:

- 1) стандартну інструкцію для респондента, що містить мету й правила виконання завдань;
- 2) ключ шкалювання, який відображає співвідношення пунктів завдання зі шкалами вимірюваних якостей. Він показує, який саме пункт завдання до якої характеристики особистості (шкали) належить;
- 3) ключ кодування, який дає змогу підрахувати, скільки балів у шкалу додає той чи інший варіант відповіді;
- 4) ключ інтерпретації отриманого індексу, що репрезентує саме ті норми, з якими співвідносять отриманий результат.

В умовах стабільного суспільства, на думку Н. Паніної, можна використовувати тести, які відображають відносно стійкі якості особистості. Вивчення суспільства, що трансформується, за допомогою тестових методик посилює інтерес дослідників до методик, які чутливі до змін результату під впливом контрольованих факторів і дають змогу діагностувати стани індивідів у динаміці: тривожність, готовність до протесту, соціальне самопочуття тощо.

При розробці принципів конструювання соціологічних тестів Н. Паніна зацентувала увагу на значенні категорій “тест”, “шкала”, “індекс”. За її визначенням, «шкала – це єдиний числовий ряд вимірювання будь-якої характеристики. Оскільки тест націлений на всебічне вимірювання виділеної дослідником сукупності характеристик, кожна з яких вимірюють за певною шкалою, то узагальнювальний результат вимірювання обчислюють як результат відомих математичних маніпуляцій з вимірюваннями за ланцюгом шкал (сума, середнє арифметичне тощо), тому кінцевому показнику континууму значень найкраще привласнити іншу уніфіковану назву, наприклад “індекс”» [2, с. 65].

Тобто кожен тест повинен складатися з набору характеристик вимірюваного явища й шкал, за якими вимірюється кожна характеристика. Сукупність цих вимірів, що інтегрована в єдиний числовий показник, є кінцевим результатом вимірювання – індексом досліджуваного явища.

Уперше в українській соціології Н. Паніна сформулювала методологію та принципи побудови якісної тестової методики, застосовуваної в масовому соціологічному опитуванні. Для її побудови необхідні такі операції:

1) відбір максимальної кількості характеристик (індикаторів), що описують досліджуване явище;

2) визначення шкали вимірювання для кожного виділеного індикатора. Систематизація індикаторів за типом шкали (уніфікація різновидів та точності шкали) – виділення блоків (субтестів);

3) інтеграція індикаторів: побудова загального індексу (або типу) у межах кожного блоку. Кінцева мета – побудова інтегрального індексу досліджуваного показника;

4) стандартизація шкали на основі попереднього тестування групи респондентів: зведення отриманих даних до нормального розподілу (за потреби – штучна нормалізація шкали);

5) оцінювання внутрішньої узгодженості;

6) оптимізація методики на підставі аналізу кореляцій між індикаторами: виключення найменш інформативних, ранжування індикаторів за валідністю щодо кінцевого результату;

7) вторинна оптимізація: конструювання варіантів методики (модифікацій), які відрізняються за обсягом. Оптимальний за надійністю варіант модифікують у більш стислий, надійність якого нижче, зате обсяг менший;

8) оцінка надійності та валідності всіх модифікованих варіантів [2, с. 66].

Аналіз особливостей застосування тестів вимірювальних методик у соціологічному дослідженні дав Н. Паніній можливість сформулювати основні принципи вибору з уже існуючих або конструювання нових тестів для застосування їх у масових опитуваннях під час проведення емпіричного соціологічного дослідження:

- універсальність;
- інтегральність;
- якісність;

- стандартизованість;
- “чутливість”;
- компактність;
- об’єктивність.

Таким чином, Н. Паніна обґрунтувала можливість і необхідність застосування тестових методик в українському соціологічному моніторингу.

Вищезазначені тестові методики були включені Н. Паніною в анкету моніторингу для емпіричного оцінювання тенденцій розвитку українського суспільства на базі аналізу динаміки соціально-психологічного стану населення як основи формування ціннісно-нормативної системи.

Як концептуальну основу побудови показників вона взяла визначення цінностей як “значущості явищ і предметів конкретної соціальної дійсності з погляду їх відповідності (або невідповідності) потребам особистості” [4, с. 8].

Вивчаючи аномійні реакції населення на соціальні зміни, що відбувалися в Україні, Н. Паніна розробила цілісну систему показників морального, психічного та психологічного здоров’я:

- *аномійна деморалізованість*, яка безпосередньо пов’язана зі стабільністю ціннісно-нормативної системи суспільства;
- *авторитаризм*, тобто демократичні/авторитарні орієнтації;
- *соціальний цинізм*, що характеризує ставлення людини до прийнятих у суспільстві соціально-етичних норм поведінки;
- *життєва задоволеність* (інтегральна оцінка людьми свого життя в минулому, сьогоденні й майбутньому);
- *тривожність*, що дає змогу судити про психофізіологічну основу морально-психологічного стану;
- *національно-ізоляціоністські установки*, що дають можливість визначити спрямованість ціннісних орієнтацій на відкритість/закритість суспільства;
- *соціальне самопочуття*, що дає змогу аналізувати рівень благополуччя людей, уникаючи впливу ситуативних емоційних станів [5, с. 111].

Для вимірювання цих показників Н. Паніна адаптувала й апробувала в умовах українського суспільства, що трансформується, уже відомі в соціологічній науці шкали.

Уперше рівень аномійної деморалізованості населення України було досліджено Н. Паніною в 1992 р. Для цього було використано *шкалу аномії*, що є модифікованим варіантом Anomy Scale Маккроскі – Сроула. Середнє значення за дев’ятьма пунктами шкали дає змогу побудувати Індекс аномійної деморалізованості й вимірювати “психологічну реакцію людей на соціальну ситуацію, коли одна система норм і цінностей, яка об’єднує людей у співтовариство, зруйнована, а інша ще не сформувалася” [6, с. 5].

Рівень поширеності в українському суспільстві авторитарних установок, зміна ціннісних орієнтацій населення в напрямі демократичного/недемократичного вибору дає змогу оцінити *шкалу авторитаризму*. Н. Па-

ніна адаптувала до українських умов 7-пунктний варіант модифікованої California F Scales.

Для визначення рівня *соціального цинізму* в системі тестових методик українського моніторингу було застосовано адаптовану семипунктну Scale Cynicism з Міннесотського багатоаспектного особистісного опитувальника (MMPI), який був розроблений С. Хаттуейем і Дж. Маккінлі в кінці 30-х – на початку 40-х рр. (США).

Загальний емоційний фон життя людини, її *життєву задоволеність*, переважання особистісного песимізму чи оптимізму в системі тестових методик Н. Паніна запропонувала вимірювати за допомогою скороченого нею до восьми пунктів тесту Хавігхарста – Тобіна Index Life Satisfaction. Ця методика за допомогою самооцінки особистісних якостей респондента дає змогу провести вимірювання загального психологічного стану. Н. Паніна довела, що цей тест доцільно “застосовувати при вивченні соціально-психологічних феноменів, так чи інакше пов’язаних з аналізом психологічної адаптованості людей” [7, с. 114]. Ця методика була вперше застосована Н. Паніною для дослідження життєвої задоволеності людей похилого віку.

Для вимірювання реактивної (ситуативної) тривожності Н. Паніна апробувала В-форму шкали тривожності Спілберга (State-Trait Anxiety Inventory), адаптовану Ю. Ханіним для оцінювання рівня тривожності як реакції на стресові ситуації.

У 1990 р. Н. Паніна здійснила апробацію й модифікацію методики Е. Богардуса – шкали соціальної дистанції. В українському моніторингу вона дістала назву *шкала національної дистанції*. Для того, щоб українські респонденти адекватно сприймали питання опитувальника, були уточнені або пом’якшені запропоновані Е. Богардусом формулювання. Н. Паніна сконструювала семибальну шкалу соціальної дистанції, яка дає змогу встановити значення дистанції для представників різних національностей від максимальної національної толерантності до крайньої національної нетерпимості.

За цією шкалою розраховується Індекс національної дистанційованості – середній бал за семибальною шкалою соціальної дистанції стосовно представників кожної національності (ІНД). Інтегральний індекс національного дистанціювання (ІНД) розраховують як усереднене значення щодо всіх національностей за винятком українців, росіян та української діаспори [8, с. 4]. Цей індекс дає змогу судити про ступінь національної відчуженості, національного ізоляціонізму та поширеності ксенофобії в українському суспільстві.

Н. Паніна надавала особливого значення цьому показнику. Він дає можливість оцінити ступінь формування нових ідентичностей, ступінь укоріненості нової для пострадянського простору системи цінностей, що сприяє розвитку ціннісно-нормативної основи демократичних перетворень у суспільстві, що трансформується.

Для вивчення суспільної атмосфери й особливостей сприйняття людьми свого становища в суспільстві нею були створені авторські методики, якими широко користуються соціологи України та близького зарубіжжя: “Інтегральний індекс соціального самопочуття” та “Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу”.

Н. Паніна в системі показників моніторингу ключову роль відводила індексу соціального самопочуття – його динаміці й соціально-груповій диференціації. Вона вважала, що “соціальне самопочуття населення в період глобальної соціальної трансформації є найбільш узагальненим індикатором реакції населення на соціальні перетворення, з одного боку, а з іншого – передумовою (основою) трансформації ціннісно-нормативної системи, яка визначає тип суспільства, що формується” [9, с. 20].

Підхід до вивчення соціального самопочуття, розроблений Н. Паніною, дає змогу вимірювати один із найважливіших показників благополуччя людей, уникаючи впливу ситуативних емоційних станів. Перелік емпіричних індикаторів охоплює одинадцять основних сфер соціальної життєдіяльності індивіда:

- соціальних відносин;
- соціальної безпеки;
- національних відносин;
- соціально-політична;
- професійно-трудова;
- інформаційно-культурна;
- рекреаційно-культурна;
- матеріально-побутова (1 рівня);
- матеріально-побутова (2 рівня);
- міжособистісних відносин;
- особистісна (якості особистості) [10].

Блага кожної з одинадцяти сфер описують чотири індикатори, що дає можливість сформувати 44-пунктний опитувальний лист. Було обґрунтовано достатність застосування 20-пунктного опитувального листа в моніторингових опитуваннях.

Для вимірювання компонентів соціального самопочуття автори методики сконструювали шкалу достатності соціальних благ, яка раніше не була застосована ні в психологічних, ні в соціологічних тестах. Застосування математико-статистичних процедур, передбачених загальними правилами обробки тестів, дало змогу побудувати Інтегральний індекс соціального самопочуття. Н. Паніна провела статистичну оцінку надійності та валідності цієї тестової методики й обґрунтувала її застосовність у моніторингових опитуваннях. Починаючи з 1995 р., методика вимірювання соціального самопочуття населення України була включена в інструментарій моніторингу.

Вимірювати рівень стабільності системи влади, чинної на момент вимірювання, тобто під час проведення моніторингового дослідження,

Н. Паніна запропонувала за розробленою нею в 1998 р. шкалою соціальної напруженості. Шкала дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). Шкала включає перелік акцій соціального протесту, серед яких людина відзначає тільки ті, в яких вона готова брати особисту участь. Кожна з акцій протесту має свій коефіцієнт дестабілізаційності, розрахований на підставі експертних оцінок. Сукупність акцій протесту, в яких людина готова взяти участь з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, робить можливим визначення ІДПП конкретної людини. “Поширеність у суспільстві індивідів з його високим рівнем є показником соціальної напруженості. Цей показник дає змогу судити про рівень стабільності системи влади, чинної на момент вимірювання” [6, с. 6].

Висновки. Досвід застосування тестових методик в українському моніторингу свідчить про те, що вони дають змогу оцінити індивіда відповідно до мети дослідження, тобто забезпечують можливість отримання кількісної оцінки на основі квантифікації якісних параметрів особистості. Перевагою застосування тестів у соціології є й те, що за їх допомогою можна відносно оперативно та об’єктивно, незалежно від установок інтерв’юера, оцінити велику кількість людей. Крім того, вони дають можливість порівнювати інформаційні масиви різних досліджень. Отже, розроблена методика є унікальною в українській соціології й не має аналогів.

Список використаної літератури

1. Паніна Н.В. Вступ / Н.В. Паніна // Українське суспільство 1994–2005: динаміка соціальних змін : додаток. – К. : Інститут соціології НАН України, 2005. – 653 с.
2. Паніна Н. Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. – С. 53–68.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование : в 2 кн. / А. Анастаси / [пер. с англ., под ред. К.И. Гуревича, В.И. Лубовского]. – М. : Педагогика, 1982. – Кн. 1. – 318 с.
4. Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной анонимии / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
5. Загороднюк Т. Нормативно-личностный подход к изучению трансформационных процессов в социологии Н. Паниной / Т. Загороднюк // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. – Вип. 2 (13). – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – С. 103–112.
6. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.
7. Панина Н.В. Индекс жизненной удовлетворенности / Н.В. Панина // “Life line” и другие новые методы психологи жизненного пути / [сост. и общ. ред. А.А. Кроника]. – М. : Прогресс, 1993. – С. 107–114.
8. Головаха Е.И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Е.И. Головаха, Н.В. Панина // Социологический журнал. – 2006. – № 3–4. – С. 102–126.
9. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К. : Інститут соціології НАН України : СтилоС, 1997. – 63 с.

10. Панина Н.В. Проблемы национальной толерантности в Украине / Н.В. Панина // Украинский вестник агентства Postfaktum. – 1993. – № 4. – С. 13–16.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2012.

Загороднюк Т.Ю. Методология применения тестовых методик в мониторинговых социологических исследованиях трансформационных процессов в трудах Н. Паниной

Статья посвящена анализу методологии применения тестовых методик в мониторинговых социологических опросах, которую разработала Н. Панина для изучения социально-психологического и психического состояния населения Украины в условиях постсоветской трансформации.

Ключевые слова: *тестовые методики, социально-психологическое состояние населения, мониторинг, Н. Панина.*

Zagorodnyuk T. The methodology of testing methods in sociological research of transformation processes in the N. Panina's academic writings

The article analyzes the methodology involving testing techniques in monitoring opinion polls, which was developed by N. Panina to explore socio-psychological and mental state of Ukraine's population in post-Soviet transformation.

Key words: *test methods, social and psychological health of the population, monitoring, N. Panina.*

УДК 316.645.2

Т.О. СТЕЦЕНКО

ПРОБЛЕМИ ВИМІРЮВАННЯ ДОВІРИ В СОЦІОЛОГІЇ

У статті розкрито проблеми вимірювання довіри в соціології. Розглянуто основні індикатори довіри та шкали вимірювання, які застосовуються у зарубіжних і вітчизняних моніторингових дослідженнях. Викладено практичні рекомендації автора щодо шляхів удосконалення індикаторів та шкал для більш змістовного й предметного вимірювання довіри.

Ключові слова: довіра, рівень довіри, шкали вимірювання, індикатори.

Постановка проблеми. Довіра суб'єкта, що значною мірою відображає його ставлення до інших індивідів, інститутів, тих чи інших об'єктів, все активніше входить у поле дослідницького інтересу емпіричної соціології. У зв'язку з цим міжнародні соціологічні моніторинги, серед яких найбільш масштабним є "World Values Survey" та вітчизняний моніторинг "Українське суспільство", використовують ряд запитань, за допомогою яких вимірюється довіра респондентів до тих чи інших суб'єктів/інститутів. Традиційно пряме вимірювання довіри здійснюється шляхом виявлення рівня довіри респондентів до певних суб'єктів/об'єктів. У ході тривалих практик застосування такого підходу, з одного боку, є можливість простежити динаміку рівня довіри та пов'язати її з певними соціально-політичними контекстами, а з іншого – визначити основні помилки, недоліки та проблеми її вимірювання. Досвід емпіричних досліджень довіри в українській соціології, представлений в основному моніторингом "Українське суспільство", дає змогу стверджувати, що головними методичними проблемами виступають: 1) суперечності у розумінні респондентами довіри; 2) вплив формулювання альтернатив у шкалах на точність вимірювання; 3) вузький набір індикаторів довіри. Наявність вищезазначених проблем ускладнює отримання об'єктивних, точних та валідних даних. У зв'язку з цим перспектива емпіричних досліджень довіри великою мірою залежить від рефлексії існуючих індикаторів та шкал і формулювання практичних рекомендацій щодо їх удосконалення. Вирішення таких проблем в емпіричному вимірюванні довіри дасть можливість зрушити з місця й розробити певні теоретичні проблеми в дослідженні феномену довіри в соціології та інших суспільствознавчих науках.

Мета статті – здійснити рефлексію основних використовуваних індикаторів довіри та шкал вимірювання, на основі чого запропонувати способи їхнього вдосконалення.

Основний зміст роботи. Питання щодо вимірювання довіри є одночасно методологічною та методичною проблемою, оскільки традиційні індикатори не вичерпують проблему її змістового визначення. Проблему вимірювання довіри до соціальних інститутів загалом та у сфері політики зокрема

неодноразово порушував український соціолог О. Вишняк у своїх публікаціях стосовно особливостей вимірювання довіри. Він визначив коло теоретико-методологічних проблем, основні з яких охоплюються такими запитаннями:

1. Що таке довіра в соціологічному розумінні та довіра до державних і політичних інститутів зокрема?

2. Що розуміють і чи розуміють взагалі під довірою до політичних інститутів та діячів респонденти в масових соціологічних опитуваннях?

3. Чи одні й ті самі значення вкладають респонденти, відповідаючи на запитання про довіру до політичних інститутів? [1, с. 24–25].

Вищезазначені запитання щодо проблематики вимірювання довіри до державних/політичних інститутів та діячів, сформульовані О. Вишняком, є актуальними і для виявлення довіри до інших соціальних суб'єктів.

Відповідь на запитання, що таке довіра, у соціологічному розумінні свого часу надавали такі науковці, як: А. Алексєєва, Г. Андрущенко, Д. Гамбетта, Г. Гарфінкель, Е.Гідденс, Є.Головаха, П. Грос, Ш. Ейзенштадт, М. Ендрес, Т. Заславська, А. Зелінгман, Е. Капусткіна, П. Козирєва, Дж.Коулмен, Р. Крамер, М. Лагершпец, Н. Луман, Т. Мишляєва, Р. Патнем, Л. Рорінджер, Е. Усланер, Ф. Фукуяма, Р. Хардін, Х. Шрадер, П. Штомпка, В. Ядов.

Поняття “довіра” має потужний евристичний потенціал у соціологічному тезаурусі, який на сьогодні розкрито досить фрагментарно, оскільки, з одного боку, немає загальноприйнятого визначення цього поняття, з іншого – відсутні емпіричні дослідження, які б цілеспрямовано та безпосередньо вивчали це явище. На думку фундатора соціологічної теорії довіри П. Штомпки, цей феномен варто розуміти як “виражене у дії, здійсненій відносно партнера, очікування, що його реакції будуть для нас вигідними, іншими словами, здійснена в умовах невпевненості ставка на партнера у розрахунку на його благоприємні для нас відповідні дії” [2, с. 342]. На думку автора, довіра – це позитивна морально-етична, прагматична або емоційна оцінка соціальним суб'єктом деякого об'єкта з позицій його надійності й відповідності очікуванням суб'єкта, яка виступає орієнтацією на дію, імпульсом до взаємодії та характеризує готовність суб'єкта до кооперації. Наведене визначення довіри вказує на її функціональний аспект у практиках взаємодії соціальних суб'єктів, що необхідно враховувати і в емпіричному вимірюванні. Певні суперечності у визначенні змісту довіри залежать як від кута зору дослідника, під яким він її розглядає, так і певного аспекту довіри, на якому він зосереджує увагу. Емпіричне дослідження потребує точного визначення змісту довіри, оскільки однією з основоположних проблем на шляху її вимірювання є багатоманіття сенсів, які респонденти вкладають у це поняття. Тому перед тим, як визначити, кому і якою мірою довіряють респонденти, необхідно визначити, що є предметами їхньої довіри у міжіндивідуальній взаємодії. У процесі спілкування та взаємодії індивідів відбувається обмін моральними й матеріальними цінностями, які власне і виступають предметами довіри (емпіричними референтами). До нематеріальних цінностей належить різнопланова інформація, що включає деякі загальні відомості, особисті дані та професійні питання, до матеріальних – речі та гроші, які необхідно врахувати при постановці питання

щодо предметного змісту довіри. У зв'язку з цим пропонується таке формулювання запитання в опитувальнику: “Скажіть, будь ласка, що саме ви довіряєте іншим людям?” Відповідно, шкала повинна містити альтернативи, які відобразатимуть предмети довіри до кожного із суб'єктів окремо (наприклад, сім'ї та родичам, друзям та близьким, приятелям, сусідам, співробітникам, друзям друзів, заочним знайомим, далеким родичам):

- 1) відомості загального характеру, розголошення яких не може зашкодити мені або моїй репутації;
- 2) особисті відомості, розголошення яких може зашкодити мені або моїй репутації;
- 3) інформацію, що стосується моєї професії, розголошення якої може зашкодити мені або моїй репутації;
- 4) користуватися моїми особистими речами, які я не вважаю цінними/дорогими;
- 5) користуватися моїми особистими речами, які я вважаю цінними/дорогими;
- 6) позичати невеликі суми грошей;
- 7) позичати великі суми грошей.

Запропоноване запитання та відповідна шкала надає можливість зафіксувати предмети довіри у міжіндивідуальній взаємодії. Незважаючи на те, що предмети довіри щодо соціальних інститутів є іншими, порівняно з індивідуальними суб'єктами, і їх формулювання є завданням значно складнішим, логіка їх визначення є загальною щодо будь-яких суб'єктів/об'єктів довіри.

Наступна проблема полягає у тому, що міра виявлення довіри також складно піддається визначенню. В українських дослідженнях переважно використовуються два різновиди вербалізованих шкал з альтернативами, які відображають рівень довіри респондента (табл. 1).

Таблиця 1

Шкали вимірювання рівня довіри

Інститут соціології НАНУ (моніторинг 1994–2012 рр.)	IFES та соціологічна служба “Соціс” (1997–2003 рр.), Фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (2005–2010 рр.)
1. Зовсім не довіряю	1. Повністю довіряю
2. Переважно не довіряю	2. Скоріше довіряю
3. Важко сказати, довіряю чи ні	3. Скоріше не довіряю
4. Переважно довіряю	4. Зовсім не довіряю
5. Цілком довіряю	5. Важко сказати

О. Вишняк прокоментував відмінності між цими двома типами шкал таким чином: “Ці шкали відрізняються за трьома ознаками. По-перше, у дослідженні Інституту соціології НАНУ порядок альтернатив йде від повністю негативних до повністю позитивних, а в інших моніторингах – навпаки. По-друге, невизначена альтернатива в опитуваннях ІС НАНУ “важко сказати” має додаток “довіряю чи ні”, а в інших моніторингах такого додатку немає. По-третє, невизначена альтернатива в моніторингу ІС

НАНУ знаходиться посередині шкали (на третій позиції), а в інших моніторингах – на останній п'ятій” [1, с. 27–28] .

На думку О. Вишняка, найважливіша відмінність у сприйнятті респондентами лежить в альтернативах “важко сказати, довіряю чи ні” та “важко сказати”. Також послідовність цих альтернатив у загальному перебігу може потенційно підштовхувати респондента до вибору варіанта “важко сказати, довіряю чи ні”, оскільки він розташований посередині. На підтвердження своїх припущень О. Вишняк наводить дані з моніторингів Інституту соціології НАНУ, IFES та соціологічної служби “Соціс”, “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонду “Демократичні ініціативи” (табл. 2).

Таблиця 2

**Частка невизначених щодо довіри до державних інститутів
за рівних шкал вимірювання, %**

Частка невизначених щодо довіри	Роки								
	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2008
1. Президентів України									
1.1. Інститут соціології НАНУ	38,1	32,1	33,9	31,7	27,4	28,1	30,9	29,4	26,8
1.2. IFES та соціологічна служба "Соціс"	–	22	11	7	10	12	–	–	–
1.3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	6,4	14,6	9,3
2. Верховній Раді України									
2.1. Інститут соціології НАНУ	28,3	29,7	30,3	29,1	27,4	31,3	42,5	35,3	28,7
2.2. IFES та соціологічна служба "Соціс"	5	8	11	10	13	10	–	–	–
2.3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	8,5	16,6	10,6
3. Урядові (Кабінетові Міністрів України)									
3.1. Інститут соціології НАНУ	31,8	27,9	36,2	31,8	31,4	33,7	37,8	30,4	27,7
3.2. IFES та соціологічна служба "Соціс"	5	11	13	13	14	12	–	–	–
3.3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	10,2	15,7	12,2

Відповідно до цих даних, частка невизначених щодо довіри до державних інститутів у моніторингу НАНУ в декілька разів більша, ніж у даних інших моніторингів. Можливо, у розумінні респондентів альтернатива

“важко сказати, довіряю чи ні” є середньою ланкою між довірою та недовірою, хоча насправді така позиція призначена фіксувати те, що респондентіві важко визначитися. Тому О. Вишняк пропонує альтернативу: “важко сказати, довіряю чи ні” не зачитувати респондентіві, а відзначати її тоді, коли респондент заявляє про це сам. Гадаємо, що запропонований О. Вишняком підхід дасть змогу суттєво зменшити відсоток “тих, хто не визначився”, а поки що дані соціологічних досліджень повсякчас вказують на те, що серед респондентів, які оцінюють рівень довіри до того чи іншого соціального об’єкта, великий відсоток тих, кому важко визначитися з тим, довіряє він чи ні. Особливо відсоток тих, хто не визначився з відповіддю, зростає при вимірюванні рівня довіри до соціальних інститутів суспільства (табл. 3).

Таблиця 3

Відсоток тих, кому важко визначитися з тим, довіряє він чи ні

Об’єкти	Роки											
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	
Сім’ї та родичам	6,9	5,1	5,9	4,3	5,3	4,6	4,2	4,2	2,5	3,2	3,1	
Співвітчизникам	46,5	48,1	44,8	48,6	–	42,3	38,7	41,9	37,4	40,6	41,2	
Сусідам	35,9	35,2	34,9	38,9	–	–	27,9	26,9	25,1	27,1	28,8	
Колегам	40,3	42,4	39,8	42,7	33,7	36,3	32,1	34,9	31,5	36,5	36,2	
Церкві та духовенству	32,8	33,3	32,7	30,9	33	32,7	28,8	30,6	26,3	26,7	26,1	
Астрологам	34,3	33,7	32,3	32,6	32	32,3	30,6	32,3	28,4	28,4	29,7	
ЗМІ (телебачення, радіо, газети)	39,7	39,2	40,7	39,4	39,2	37	33,6	35,8	30,3	35,9	35,4	
Податковій інспекції	–	–	–	–	–	35,6	40,9	39	41,6	41,2	32,5	
Міліції	26,3	26,7	26,2	30,2	28,6	27,7	32,9	32,4	30,6	27,7	24,6	
Прокуратурі	–	–	–	–	33,3	32,7	36,6	37,4	35,3	32,5	27,1	
Судам	–	–	–	–	33	32,8	35,2	36,3	33,2	31,6	24,8	
Президентіві	27,1	30,7	28,7	29,6	27,4	26,7	30,9	29,4	26,8	36,3	22,5	
Верховній Раді	35,2	29,3	26,8	30,3	27,4	27,7	42,5	35,3	28,7	35,3	21,4	
Уряду	33,8	32,8	29,9	36,2	31,4	30,9	37,8	36,4	27,7	36,7	22,4	
Місцевим органам влади	–	–	–	–	30,6	32,1	38,3	34,2	28,2	33,7	28,2	
Армії	33,9	35,7	36,5	39,1	36,1	39	39,8	41,5	38,1	36,8	39,7	
Профспілкам	–	–	–	–	40	40,8	43,7	43,9	39,9	40,5	37,7	
Політичним партіям	–	33,3	34	32,7	30,6	31,2	42,2	36,6	29,4	31,8	24,2	
Комуністичній партії	26,1	26,3	26,1	23,6	–	–	30,7	27,8	26	27,5	21,8	
Керівникам державних підприємств	39,8	36,9	37,6	40,2	–	–	44	44,6	41,5	43,6	40,2	
Приватним підприємцям	36,6	39,4	36,3	36,7	–	–	42,6	41,9	39,8	42,7	39,6	
Банкам	–	–	–	–	28,4	28,5	32,3	33,3	31,7	22,6	25,2	
Страховим компаніям	–	–	–	–	24,6	26,1	27,1	29,7	31,9	24,1	26,5	
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об’єднанням	–	–	–	–	–	–	34,9	37,8	37,8	40,6	36,9	42,4

Можливо, серед респондентів є певний відсоток тих, хто не розуміє як можна довіряти чи недовіряти чомусь, що не є реальною людиною; або тих, хто дотримується позиції: “Як я можу довіряти чомусь, з чим я мало-знайомий?”. Однак дослідники не в змозі врахувати відчуття, ментальні установки та особливості сприйняття всіх респондентів, оскільки будь-який соціологічний інструментарій має бути стандартизованим, максимально зрозумілим для всіх респондентів, незалежно від віку, освіти, роду зайнятості.

Так, у “Європейському соціальному дослідженні” використовується невербалізована метрична шкала від 0 до 10, де 0 – зовсім не довіряю, а 10 – повністю довіряю. Застосування такої шкали усуває проблему перекосу даних через респондентів, які не визначилися з відповіддю. З одного боку, респондент сам визначає міру довіри, з іншого – його позиція не вербалізована, тому не зрозуміло як він співвідносить відмітки шкали з мірою довіри, яку він виражає до того чи іншого об’єкта. Тому і такий тип шкали не вирішує проблему розуміння респондентом питання.

Один зі способів вирішення проблеми визначення рівня довіри до певного об’єкта видається можливим через фіксацію того, як кожна з цих позицій впливає на прийняття індивідом рішень та його подальші дії. Подібної думки дотримується О. Вишняк: “А якщо однозначного розуміння сенсу довіри немає, то й запитання “Якою мірою Ви довіряєте?” не є методично коректним у соціологічних дослідженнях. Більш коректними є запитання вивчення ставлення громадян до сутнісних характеристик довіри громадян до державних інститутів, а не до багатозначного питання “довіра” [1, с. 26]. Таке зауваження є слушним, але не достатнім для того, щоб виключати з досліджень пряме вимірювання рівня довіри принаймні тому, що дані щодо рішень та дій респондентів можна зіставити з рівнем їхньої довіри, і тим самим перевірити зв’язок між суб’єктивними оцінками рівня довіри й подальшими діями суб’єкта. Натомість удосконалення потребує постановка запитання стосовно рівня довіри, точніше самі альтернативи, які пропонується обрати респондентові. Побудувати універсальні формулювання цих альтернатив, які б були однаково зрозумілими для всіх респондентів, є надзвичайно важким завданням, оскільки саме поняття довіри респонденти розуміють по-різному. Тому міру виявлення довіри також необхідно визначати предметно, щоб нівелювати проблему абстрактності та невизначеності у виявленні міри довіри суб’єкта до тих чи інших об’єктів. У зв’язку з чим пропонується замінити традиційну рядкову шкалу, яка включає альтернативи “повністю не довіряю”, “переважно не довіряю”, “важко сказати довіряю, чи ні”, “переважно довіряю”, “повністю довіряю” на змістовнішу номінальну шкалу з альтернативами, що дають змогу фіксувати рівень довіри предметно:

1. Спілкуюсь на загальні теми, намагаюсь не порушувати особистих і професійних питань.

2. Спілкуюсь на загальні теми й обговорюю деякі професійні питання”.

3. Спілкуюсь на загальні теми й обговорюю всі професійні питання.
4. Обговорюю всі професійні й особисті питання.
5. Обговорюю всі професійні й особисті питання. Позичаю невеликі суми грошей. Надаю у користування особисті речі, які я не вважаю цінними/дорогими.
6. Обговорюю всі професійні й особисті питання. Позичаю великі суми грошей. Надаю у користування особисті речі, які я вважаю цінними/дорогими.

Запропонована шкала дає змогу визначати рівень довіри більш предметно, з урахуванням моральних і матеріальних цінностей, які соціальний суб'єкт довіряє іншим, підтримуючи з ними довірчі стосунки. Довіра суб'єкта до інших супроводжується явними або латентними ризиками. Чим вищий рівень довіри, тим вищими є потенційні ризики, що також відображено у запропонованій шкалі.

Ще один спосіб визначення рівня довіри у більш конкретних величинах полягає у пропозиції оцінити рівень довіри у відсотках, сформульованої таким чином: “Якщо Ваша абсолютна довіра становить 100%, наскільки відсотків Ви довіряєте іншим людям (наприклад: сім'ї та родичам, друзям і близьким, приятелям, сусідам, співробітникам, друзям друзів, заочним знайомим, далеким родичам)?”. На відміну від вибору однієї із заданих відміток на метричній шкалі, такий підхід дає змогу респондентові надати свою суб'єктивну оцінку, що виражатиметься у певному відсотку. Незважаючи на універсальність та простоту формулювань, альтернативи “зовсім не довіряю”, “переважно не довіряю”, “важко сказати, довіряю чи ні”, “переважно довіряю”, “повністю довіряю” є дуже абстрактними. Навіть оцінки респондентами рівня довіри у конкретніших величинах, як-то відсотки, дають змогу в цьому випадку отримати більш значущі дані.

Висновки. Отже, основні використовувані індикатори довіри та шкали, що вимірюють її рівень, потребують переосмислення й удосконалення, оскільки отримані за їх допомогою дані є досить абстрактними, невизначеними та незмістовними. Усвідомлення цієї проблеми вимагає пошуку нових способів формулювання запитань та альтернатив шкал, які б вимірювали довіру більш предметно. Запропоновані автором формулювання запитань та шкал з альтернативами, які розроблені з урахуванням недоліків попередніх емпіричних спроб і теоретичних здобутків, відкривають нові перспективи як в емпіричному, так і в теоретичному дослідженні феномену довіри в соціології.

Список використаної літератури

1. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники, та тенденції змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2010: соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010 – С. 24–39.
2. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка ; пер. с польск. С.М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2012.

Стеценко Т.А. Проблемы измерения доверия в социологии

В статье раскрыты проблемы измерения доверия в социологии. Рассмотрены основные индикаторы доверия и шкалы измерения, которые используются в зарубежных и отечественных мониторинговых исследованиях. Изложено практические рекомендации автора касательно путей усовершенствования широко используемых индикаторов и шкал для более содержательного и предметного измерения доверия.

Ключевые слова: доверие, уровень доверия, шкалы измерения, индикаторы.

Stetsenko T. Problems of measuring trust in sociology

The article deals with problems of measuring trust in sociology. Main indicators of trust and measurement scales that are used in foreign and national monitoring researches were analyzed. Author presents the practical recommendations for improving these indicators and scales to measure trust in more meaningful and substantively way.

Key words: trust, level of trust, measurement scales, indicators.

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.752

Н.М. МЕТУЛИНСЬКА

МОТИВАЦІЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ УСПІХ У НАУЦІ

У статті йде мова про успіх як важливу складову процесу професійної самореалізації та ідентичності особистості, а також про значення цінностей, характерних для наукового співтовариства, та їх вплив на оцінку успіхів і невдач науковця. Запропоновано огляд основних чинників, які підвищують мотивацію до наукової діяльності, та зв'язок мотивації із орієнтацією вченого на успіх у соціальному й особистісному розрізах.

Ключові слова: науковий етос, концепт “життєвий успіх”, соціальний і особистісний успіх, мотивація, ціннісно-нормативна система.

Актуальність. Питання професійного успіху завжди було і є актуальним для представників будь-якої соціальної групи. Професійний успіх – це не лише результат, а й процес, під час якого завдяки самоактуалізації та мотивації відбувається реалізація особистісного потенціалу, втіленого у певному матеріальному чи нематеріальному об'єкті, на який була спрямована діяльність індивіда. Ключовим мірилом успіху виступає момент визнання наших досягнень “значущим іншим” для нас. Уявлення про успіх – це важлива особистісна складова, що визначає пріоритети поведінкової активності.

Успіх є однією із фундаментальних культурних системотвірних категорій, навколо яких формується певний соціальний порядок. Коли мова йде про успіх, то потрібно пам'ятати про поділ успіху на соціальний та особистісний, що спрямовує нас до різних площин розгляду цього поняття. Тобто успіх завжди має об'єктивну й суб'єктивну складові. Суб'єктивно успішна людина (власна оцінка досягнень) у сприйнятті інших може бути цілком неуспішною, і навпаки. Тоді як оцінка “значущого іншого” об'єктивується, спираючись на спільні для певної спільноти показники успіху в межах визначеного соціокультурного простору. Проте про успішність можна говорити і з точки зору актуального та потенційного підходів. У першому випадку оцінці підлягає вже досягнуте індивідом (але це суб'єктивна оцінка), а потенційне – це цілі, плани, потенційні можливості самореалізації [1]. Серед іншого критерії успіху характеризуються динамічністю й адаптивністю, залежно від типу суспільства, культури, певних соціокультурних умов тощо, проте категорія успіху відображає різноманітність можливих групових та особистісних ціннісних пріоритетів у межах конкрет-

ного суспільства [2]. Таким чином, ступінь професійної успішності може бути розглянутий крізь призму існуючих об'єктивних зовнішніх критеріїв або з точки зору суб'єктивного внутрішнього самовідчуття. Зрештою кар'єра як явище може бути вивчена у вигляді динамічного процесу або розглянута в статичному стані. Крім того, сьогодні набуває іншого звучання розрізнення дефініції поняття професійного успіху в гендерному зрізі. Тобто множинність критеріїв та підходів щодо детермінації поняття успішності актуалізує дослідження впливу цінностей на його визначення в певному соціокультурному середовищі та в межах визначеної соціальної групи. Але актуальність цієї проблематики, перш за все, пояснюється зміною розуміння успіху на різних етапах розвитку наукового співтовариства. На початку XXI ст. мотивація наукової діяльності стає іншою, ніж, скажімо, у часи кодифікації Р. Мертоном ціннісно-нормативних засад функціонування наукової спільноти.

Мета статті полягає у виявленні особливостей мотивації наукової діяльності, а також конструювання цінностей у науковому співтоваристві та уявлень про успіх у науці.

Виклад основного матеріалу. Установка на життєвий успіх вписана в загальну стратегію життєвого шляху особистості і є продуктом її само-рефлексії, роздумів над головними цілями й сенсом свого життя, ключовими життєвими завданнями та здійсненням, відповідно, певного життєвого вибору. Відсутність такої стратегії, розмитість життєвих цілей і орієнтирів, як правило, негативно позначаються на самому життєвому процесі та його результатах. Підвищується рівень ризику, соціальна й індивідуально-особистісна поведінка людини набуває ситуативного характеру [3]. Розглядаючи поняття успіху, можна вибрати різну (або ж навпаки, інтегративну) систему координат для його характеристики. Скажімо, системний підхід дає змогу розкрити цілісність феномену успіху, виявити взаємозв'язки між його структурними компонентами. Порівняльно-історичний та філософський підходи спрямовані на виявлення змін уявлень про успіх у ході розвитку суспільства, аксіологічний – визначення ціннісної основи цього поняття в умовах соціокультурної динаміки суспільства. У соціологічній традиції існують різні концепції та підходи, присвячені поняттю соціального успіху. Однак спільним для них є те, що соціальний успіх особистості детермінований як соціальним середовищем, так і природними схильностями індивіда. Тому поняття “соціальний успіх” доцільно розглядається як атрибутивне для будь-якого суб'єкта, у якому (в понятті) зосереджений набір інваріантних моделей і критеріїв успішності у певній сфері, що дає змогу оцінювати діяльність і напрям еволюції суб'єктів діяльності. При цьому успіх має соціальний характер, не тільки виступаючи як “збування” індивідуального соціального життя, але за рахунок наявності переліку соціально зумовлених імперативів, які задають стандарти успішної діяльності. Життєвий успіх тісно пов'язаний із професійною діяльністю індивіда, оскільки, обираючи певну професію, індивід задає координати власного самозбування, розкриває та реалізує свій особистісний потенціал.

Цінності виступають фіксованим на певному етапі елементом, тим необхідним орієнтиром, що вказує на належність індивіда до визначеної групи. Цінності та норми виступають важливим елементом у досягненні професійного успіху, адже вони створюють матрицю, забезпечуючи її певним набором елементів, “фігур”, за допомогою яких індивід і конструює поле професійної реальності. Якщо користуватися механізмами, запропонованими П. Бергером та Т. Лукманом, то остання, оскільки є складовою соціальної реальності, також проходить під впливом хабітуалізації (оповсякденювання), рутинізації, інституалізації та легітимації [4]. Власне процес професійної соціалізації, включаючи попередньо названі механізми, робить можливим для індивіда інтеріоризацію цінностей колективу та узгодження їх із власними ціннісними орієнтаціями й мотивацією дій.

Проте, говорячи про поняття професійного успіху, слід відрізнити його від поняття кар’єри у значенні “кар’єризму”. Оскільки самореалізація індивіда у певній кар’єрній ніші вивільняє особистісний потенціал, що в термінах юнгіанського аналізу є проявом “самості” – цілісності, глибинного регулюючого центру особистості. Тобто індивід зосереджений на змістовній, а не на “зовнішній” стороні професії. Кар’єра – це певний процес (або) і результат накопичення об’єктивних показників, які суб’єктивно задовольняють особистість у плані досягнень у професійному та (або) посадовому розвитку. Кар’єризм, навпаки, може призводити до деструктивних наслідків, зокрема, “блокування” можливостей інших задля лише власного блага. Один із дослідників психології кар’єри, Я. Хаммер, пропонує поставити в центр наукового розгляду не “кар’єру”, а поняття *професійного успіху* – “сукупності позитивних результатів, накопичених протягом усієї кар’єри в психологічному плані і в плані об’єктивних професійних досягнень” [5]. Російський соціолог О. Согомонов, аналізуючи сучасний стан професійного етосу, підкреслює: “Проходження стандарту (певного професійного співтовариства) вже не гарантує професіоналові успішної кар’єри і навіть, скоріше, навпаки. А звідси, зрозуміло, що сам професійний стандарт розчинюється в середовищі множинних зразків успішності” [6]. Проте зазначене “середовище” в ширшому контексті є соціальним простором з певною системою координат, де хоча й спостерігається множинність зразків успішності, стає можливою інтегральна оцінка успіху з позиції існуючої системи цінностей суспільства. Тобто, на скільки б не відрізнялися уявлення щодо успішності індивіда чи то в особистісному, чи то в суспільному розрізах, вони завжди тісно корелюють із цінностями певного суспільства. Тому етос кожної соціальної групи конструюється тим чи іншим ціннісним набором і вплетений у ціннісно-нормативну матрицю суспільства. Етос пропонує не лише кодифіковані норми та цінності, він встановлює зразки поведінки, а також комунікації, взаєморозуміння всередині групи. Згідно з О. Огурцовим, зазначений зразок поведінки формується як універсалізація прецеденту, що приймається певною групою, спільнотою як стандарт, правило, регулятор [7].

Щодо наукової сфери, то її “скелет”, етос, за Р. Мертоном, формують такі норми, як: communism (communalism); universalism; disinterestedness; organized skepticism, які вперше були описані у праці “Нормативна структура науки” (1942). Р. Мертон вважав їх незмінними, але постійно доповнюваними новими змістами відповідно до соціокультурного середовища, у якому вони функціонують. Р. Мертон вказав також на значення професійного визнання як нагороди за наукові досягнення. Оскільки вчений вкладає в наукову діяльність свій розум, талант, працю, у відповідь очікуючи визнання колег, то це є його головним мотивом [8]. Р. Мертон також описує імператив “публікуйся чи помирай” із офіційними нормами науки, де “гонку” публікацій він представив як прояв норм комуналізму/комунізму (communism, communalism), який приписує вченому якомога швидше публікуватися та ділитися отриманим знанням. Однак при більш детальному розгляді стає зрозуміло, що в основі таких “перегонів наввипередки” – мотиви визнання, досягнення авторитету, підвищення престижу, отримання коштів на реалізацію майбутніх проектів та досліджень, підвищення заробітної плати тощо. Хоча Р. Мертон також підкреслював, що вектор діяльності вченого має бути спрямований на отримання достовірного знання – головної цінності науки, а не на прославлення себе. Як бачимо, на прикладі наукової сфери Р. Мертон відтворює один із парадоксів людської діяльності, що полягає в реалізації різних потреб, а також він вказує на дисонанс між тим, що є “бажаним” і “реальним”. Тому важко не погодитися, що головним мотивом наукової діяльності має стати отримання достовірного знання, проте практика повсякдення демонструє інші мотиви, які підвищують мотивацію. Хоча отримання достовірного знання може існувати як науковий ідеал, до якого науковець прагне, то символи статусного (кар’єра), професійного (майстерність, постійне підвищення професійного рівня), економічного (багатство), морального (чисте сумління, чесність), соціального (авторитет, визнання) успіху виступають своєрідним “пальним” для підтримки цього прагнення, а інколи самі стають лжемотивом, кінцевою метою наукової діяльності. Згідно з П. Фейерабендом, якби вчений без частки сумніву дотримувався правил методу, то жодна фундаментальна теорія не існувала б. Схоже говорить і Р. Мертон, який вводить поняття амбівалентності вченого, а також наголошує на функціональній ролі анти-норм, а не лише норм.

Загалом етос творить “колективне Я”, яке розділяють члени певного професійного середовища. Він наповнює смислами професійну діяльність та є способом ідентифікації індивіда, оскільки допомагає дати відповідь на запитання “Хто Я?”. Етос зміцнює соціальний статус групи, що влучно підкріплюється тезою П. Сорокіна: “Падіння соціального статусу будь-якої групи подібне до корабля, який потопає”. Важливою складовою етосу є понятійно-термінологічний апарат, “глосарій термінів та значень”, що “цементує” належність індивідів до однієї професійної групи.

Проте дослідники Дж. Гілберт та М. Малкей у своєму аналізі висловлювань учених особливої наукової мови продемонстрували суперечливість контекстів того, що пишуть та говорять вчені “на публіку”. Згідно з

ними, у науковому середовищі співіснують два різні способи опису і, відповідно, сприйняття одних і тих самих ситуацій – “емпіристського й умовного репертуарів”. “Емпіристський репертуар” передбачає, що професійні дії й професійні уявлення вчених послідовно описуються як такі, що жорстко зумовлені реальними властивостями досліджуваних явищ. У межах “умовного репертуару” дії вчених постають не як однозначні об’єктивні реакції на характеристики суспільства, а як суб’єктивні судження окремих осіб, що діють під впливом власних індивідуальних схильностей і свого специфічного місця в системі соціальних зв’язків” [9]. Дж. Гілберт і М. Малкей ілюструють зазначені “репертуари” на прикладі наукових текстів, які пишуться в межах “емпіристського репертуару”, що відображає офіційні норми науки, а читаються – розшифровуються – у межах “умовного репертуару”, характерного для неформальних ситуацій. Дж. Гілберт і М. Малкей навіть склали щось на кшталт словника деяких типових фраз щодо того, “як говорять й пишуть” і “що саме мають на увазі” вчені у своїх виступах та публікаціях. Наведемо деякі приклади такої “подвійної інтерпретації”. Скажімо, якщо в статті зустрічається така типова фраза, як “Давно відомо, що...” то насправді, зазначають дослідники, це висловлювання може мати дещо інший зміст: “Я не надав належного значення, щоб знайти точні посилання та джерела”. Або: “Хоча не виявилось можливим знайти точні відповіді на поставлені запитання...”, тоді як реальна інтерпретація є такою: “Експеримент був невдалим, проте я вважаю, що в будь-якому випадку можу “витиснути” з нього публікацію”. Також дослідники підкреслюють, що “прекрасною роботою” вчені схильні характеризувати здобутки членів “їхньої групи” (у всіх розуміннях поняття), а “сумнівною” – “роботу когось іншого” тощо [9]. Цими та іншими прикладами Дж. Гілберт і М. Малкей ілюструють різні форми інтерпретації, що використовують вчені, залежно від зміни соціальних контекстів, виявити які допомагають “умовний” та “емпіристський репертуари”. Останній, на думку дослідників, призводить до суперечливості розуміння текстів, вводить в оману. Таким чином, дані репертуари використовуються як ресурс для членів наукового товариства при побудові пояснень причин “наукової помилки” та “правильних поглядів”.

Аналіз контекстів висловлювань вчених має важливе значення, адже демонструє взаємопроникнення та перехід від об’єктивного до суб’єктивного, і навпаки. Більшість дій учених породжується в контексті неформального наукового спілкування, де вони, наповнені унікальними особистісними смислами, виражають психологічні особливості науковців й особливості взаємовідносини між ними. А вже потім, у процесі переорієнтації на формальні ситуації, ці дії “форматуються” відповідно до норм науки: очищаються від усього суб’єктивного, наповнюються об’єктивованими когнітивними смислами, відокремлюються від первинних соціопсихологічних коренів і лише в такому вигляді описуються в наукових текстах і декламуються під час публічних виступів учених.

Суспільство також стигматизує, формує певний набір стереотипів щодо уявлень про те, яким має бути вчений, науковець. Для прикладу, розглянемо дослідження, проведене у ВНЗ та НДІ Дніпропетровської області, метою якого було виокремити чинники, що впливають на мотивацію наукової діяльності вчених, створити соціальний портрет вченого. Загальна кількість респондентів становила 1118 осіб, з яких молоді вчені – 556 [10] (рис. 1).

Рис. 1. Соціальні стереотипи стосовно образу вченого в сучасному українському суспільстві (у % до кількості опитаних)

Як можна помітити, науковець постає у масовій свідомості перш за все як інтелектуал і водночас представник незахищеної верстви населення. Цілком типовими є уявлення щодо портрету вченого як людини енциклопедичних знань, що проводить значну кількість часу в бібліотеці, займається різноманітними дослідженнями. Характерним атрибутом “обличчя” вченого є окуляри, які хоча й асоціюються із освіченістю того, хто їх має, але все ж характеристика “ботанік” надає дещо негативного забарвлення. Елітою нації вчених вважає 7,7% опитаних, а гордістю – 4,6% респондентів. Це дає змогу представити науковця як своєрідного “провідника” до бажаного життя українців.

Щодо питання про мотиви заняття науковою діяльністю, то розподіл відповідей був таким (рис. 2).

Отже, можна відзначити, що більше чверті респондентів все життя мріяли займатися наукою (27,6%), приблизно однаковий показник припадає на “бажання втілити свої розробки та проекти в життя” (27,2%). Майже кожен десятий опитаний вирішив займатися наукою після довгих років практичної діяльності (8,9%). Таким чином, бачимо відтворення на прикладі реального дослідження нормативного принципу комуналізму/комунізму Р. Мертона. “Традиційність”, “спадкоємність” приходу в науку молодих вчених залишається на високому рівні. Так, кожен сьомий став

продовжувачем сімейної традиції (14,4%). І лише незначна частка респондентів – 6,1% – зазначила, що після закінчення ВНЗ складно було знайти гідну роботу. Це дає змогу говорити про цілком свідомий вибір до заняття науковою діяльністю більшості респондентів.

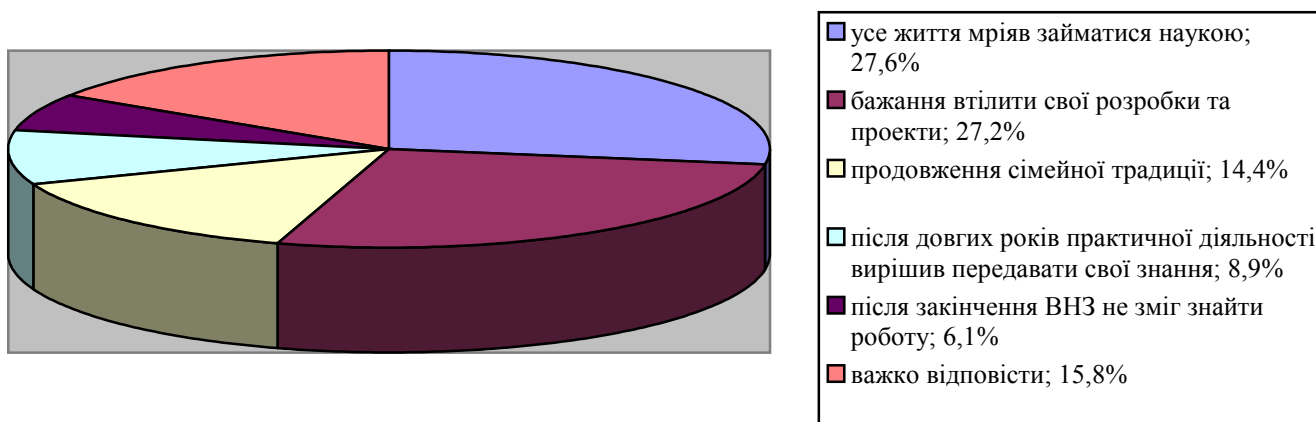

Рис. 2. Розподіл відповідей “Чому Ви обрали шлях науковця?”
(у % до кількості опитаних)

Інші дані вище вказаного дослідження демонструють актуалізацію можливості самостійного прийняття рішень, зокрема, 64,9% респондентів цього не вистачає. Можна припустити, що при збільшенні самостійності зростатиме професійна, особистісна та соціальна відповідальність вченого, підвищиться роль креативності наукового мислення, а отже, вироблення якісного нового знання та розвитку науки. Варіант “вистачає” обрали лише 2,3%. Значний відсоток і тих, кого така самостійність чи автономність взагалі не цікавить – 30,3%. Щодо креативності наукового мислення, то дослідження теж фіксує його нестачу: 35,2% респондентів його не вистачає, хоча 54,7% оцінюють його наявність на високому рівні. Порівняно із питанням “Можливість самостійно приймати рішення” (де 30,3% взагалі цим не переймаються), частка байдужих до питання “Можливість і наявність креативного мислення” незначна – лише 6,9% відповіли “Мене це не цікавить”. Ми провели паралель між цим питанням, оскільки креативність мислення, а в результаті креативність і самотність наукового проекту, безпосередньо пов’язані із можливістю самостійного прийняття рішень. Проте ця діалектика потребує подальшої дослідницької роботи, із залученням інших показників.

Висновки. Дослідження свідчать, що в суб’єктивній картині світу існують зв’язки між ознаками успіху та необхідними умовами його досягнення. Хоча зрозуміло, ситуація успішності-неуспішності в соціальному, у соціокультурному аспектах є сьогодні досить дихотомічною та суперечливою. Щоб досягти професійного успіху, науковцю потрібно демонструвати активні поведінкові стратегії, креативно мислити, проте завжди мати “в полі зору” загальнонаукові цінності, які творять “професійне Я” науковця та допомагають утвердитися його статусу в соціальній структурі суспільства.

Список використаної літератури

1. Сохань Л.В. Психология жизненного успеха: опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций / [Л.В. Сохань, Е.И. Головаха, Р.А. Ануфриева и др.]. – К. : ИС НАНУ, 1995. – С. 17.
2. Злобіна О.Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О.Г. Злобіна – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 315.
3. Согомонов А.Ю. Успех в “картине мира” постсоветских профессионалов / А.Ю. Согомонов // Россия: трансформирующееся общество. – М., 2001. – С. 398–414.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
5. Хаммер Я.С. Профессиональный успех и его детерминанты / Я.С. Хаммер // Вопросы психологии. – 2008. – № 4. – С. 147–153.
6. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер – М. : Экономика, 2004. – 620 с.
7. Огурцов А.П. Этнос науки и риторика (от нормативного разума к коммуникативной рациональности) / А.П. Огурцов // Личность, культура, общество. – М., 2005. – № 3 (27). – С. 134.
8. Merton R.K. The Institutional Imperatives of Science / R.K. Merton // Sociology of Science / ed. V. Barnes. – L. : Penguin Books, 1972. – P. 65–79.
9. Гилберт Дж. Открывая ящик Пандоры: социологический анализ высказываний ученых / Дж. Гилберт, М. Малкей – М. : Прогресс, 1987. – С. 223–224.
10. Власов С.Ф. Вивчення факторів що впливають на мотивацію наукової діяльності вчених у ВНЗ та НДІ Дніпропетровської області. Інформаційний збірник / С.Ф. Власов, А.А. Солнишкіна, Л.О. Колісник, Р.М. Безус. – Дніпропетровськ, 2011. – 42 с.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2012.

Метулинская Н.Н. Мотивация научной деятельности и профессиональный успех в науке

В статье идет речь об успехе как важнейшей составляющей процесса профессиональной самореализации и идентичности личности, а также о значении ценностей, характерных для научного сообщества, и их влиянии на оценку успехов и неудач ученого. Предлагается обзор основных факторов, повышающих мотивацию занятий научной деятельностью, и анализ связи мотивации с ориентацией ученого на успех в социальном и личностных разрезах.

Ключевые слова: *научный этос, концепт “жизненный успех”, социальный и личностный успех, мотивация, ценностно-нормативная система.*

Metulynska N. The motivation for science and professional success in science

The article deals with success as an important component of professional self-identity, as well as the values which are specific to the scientific community and make an affect assessment of scientist's “success-failure”. The article reviews the main factors that motivate the scientific activity, motivation and communication with a focus on academic success in social and personal sections.

Key words: *scientific ethos, concept of “successful life”, social and personal success, motivation, normative value system.*

УДК 331.108.5

С.М. РУДЧЕНКО

СТИМУЛЮВАННЯ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Статтю присвячено дослідженню проблеми мотивації та стимулювання праці науково-педагогічних працівників вищої школи. Проаналізовано мотиви трудової діяльності викладачів ВНЗ. Розглянуто методи нематеріального стимулювання їх праці.

Ключові слова: мотивація, стимулювання праці, потреби, мотиви, стимули, матеріальне стимулювання, нематеріальне стимулювання.

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах ефективно управління навчальними закладами неможливе без розуміння мотивів і потреб його працівників, а також ефективного використання стимулів до праці. Діяльність науково-педагогічного працівника вищої школи має високу соціальну значущість і посідає одне з центральних місць у державотворенні, формуванні національної свідомості й духовної культури українського суспільства [1]. Викладачі вищої школи – особлива соціально-професійна група, від рівня компетенції, інтелектуальних здібностей, ціннісних орієнтирів якої залежить професійне й соціальне становлення студентів. Однак на сьогодні намітилась якісна дифузія викладачів у галузі вищої освіти, пов'язана із тим, що багато працівників, не маючи належного стимулювання, втрачає мотивацію саме до педагогічної складової науково-педагогічного процесу у вищій школі. Про це, зокрема свідчить значне зростання останнім часом частки докторських дисертацій.

Аналіз попередніх досліджень. Проблеми стимулювання трудової діяльності висвітлено в працях багатьох вчених, зокрема: А.О. Азарової, С.Л. Іванової, Г.В. Іванченка, О.А. Ковальчука, М.Р. Мурашова, О.В. Тужилкіна, В.В. Юкіша та ін.

Однак зазначені праці спрямовані переважно на дослідження мотивації та розробку програм стимулювання працівників виробничої сфери. Натомість проблеми мотивації та стимулювання праці науково-педагогічного працівника вищої школи є досить специфічними з огляду на творчу та інтелектуальну специфіку праці, неможливість у конкретному періоді кількісно визначити результат та якість їх роботи. Особливості мотивації викладачів ВНЗ визначаються змістом їх професійної діяльності, а специфіка управління науково-педагогічним колективом зумовлена творчим характером роботи, підвищеними емоційними навантаженнями, інтенсивними комунікаціями, невеликою кількістю первинних груп.

Поряд із цим викладач ВНЗ, як показують дослідження, часто не розглядає свою діяльність у ньому як основну, має низьку мотивацію до роботи в науковій і викладацькій сферах, виявляє незначний інтерес до останніх досягнень у науці, не прагне підвищувати свою кваліфікацію. При цьому, найменша наукова активність спостерігається у молодій групі співробітників до 30 років, які в принципі повинні проявляти особливі зусилля в нагромадженні професійного досвіду [2].

Це свідчить про актуальність проблеми стимулювання праці викладача в умовах сучасної вищої школи.

Метою статті є аналіз сучасних форм та методів стимулювання праці науково-педагогічних працівників.

Викладення основного матеріалу дослідження. Поняття “стимулювання праці” охоплює всі використовувані в управлінні методи мотивації, впливу, винагороди. Стимулами виступають будь-які блага (потреби людини), отримання яких забезпечує трудову діяльність. Однак благо стає стимулом праці, якщо воно відповідає мотивам індивіда. Іншими словами, говорячи про мотиви праці, маємо на увазі внутрішні цінності працівника, який прагне отримати благо у вигляді винагороди за трудову діяльність (мотив). Стимул у цьому разі виступає інструментом управлінської діяльності, що забезпечує отримання особисто значущих винагород (мотивів), необхідних працівникові в обмін на результати ефективної праці.

Творчий характер праці науково-педагогічних працівників зумовлює різноманіття їх особистісно значущих потреб (і відповідно, мотивів), а відсутність об'єктивних критеріїв оцінки результатів праці практично унеможливорює винагороду саме за ефективну працю. Зазначена теза є основною прикладною проблемою в процесі мотивування працівників вищої школи.

Розглядаючи механізм об'єктивізації діади “мотив – стимул” можна констатувати, що стимули, за умов їх відповідності психічному та ціннісно-нормативному стану індивіда, перетворюються у свідомості та стають внутрішніми спонукальними причинами або мотивами поведінки працівника. Стимули – це усвідомлені мотиви. При цьому таке усвідомлення має відбуватися як на рівні індивіда (при оцінці особистісного значення конкретного стимулу), так і на рівні керуючого суб'єкта (системи), який має забезпечувати процес стимулювання. Стимул і мотив – це дві сторони, дві системи впливу на працівника, спонукання його до певних дій. Тому стимулювальний вплив на персонал має бути спрямований переважно на активізацію функціонування працівників закладів вищої освіти, а мотивувальна дія – на активізацію їх професійно-особистісного розвитку. На практиці необхідне застосування механізмів, що мають забезпечувати адекватність впливу стимулів на мотиви до праці.

Як показують соціологічні дослідження, сьогодні провідними мотивами трудової діяльності є матеріальні стимули (стабільність і підвищення грошової винагороди). Однак отримання матеріальних вигід не може розглядатися для працівників вищої школи (як і для інших працівників галузі освіти) як найвища цінність, виключно заради досягнення якої вони займаються професійною діяльністю.

Крім того, професія викладача передбачає переважання потреб вищого рівня, таких як потреба в повазі, визнанні контактною групою, причетності до загальної справи, досягненнях, самовираженні через творчість, самореалізацію. Їх задоволення здійснюється шляхом досягнення особистих цілей, пов'язаних як з професійними інтересами, так і через досягнення студентів. Слід також зазначити, що отримання наукових результатів (досягнення інтересів) науково-педагогічних працівників може відбуватися і поза роботою (навчальним закладом). Щоправда матеріальну складову за будь-яких умов не можна виключати із загального переліку мотивів, при цьому не розглядаючи її як єдину та домінуючу.

Серед провідних мотивів трудової діяльності викладачів ВНЗ дослідники виділяють:

- самореалізацію – престиж спеціальності, імідж і престиж закладу, можливість кар'єрного зростання;
- пізнавальний процес, пошук істини, інтерес до обраної спеціальності, бажання вести науково-дослідну діяльність, творчий характер і зміст роботи;
- соціальні мотиви – бажання передати знання та досвід молодому поколінню, інтерес до виховної роботи, бажання принести користь суспільству;
- самоствердження і саморозвиток – можливість підвищення кваліфікації, визнання у вигляді вчених ступенів і звань, можливість розвитку інтелектуального потенціалу, належність до сімейної династії;
- інші мотиви – зручний графік роботи, тривала відпустка в літній період, робота в державній установі, сприятливе інтелектуальне та культурне середовище тощо [3].

У цілому, погоджуючись із запропонованою класифікацією, варто відзначити, що очевидним у ній є ігнорування матеріальних стимулів. Однак таке ігнорування в умовах українських реалій є неможливим. На сьогодні більша частка наукових досліджень є аматорськими та фінансується за рахунок самих науково-педагогічних працівників (зокрема публікації наукових результатів досліджень). У таких умовах відсутність уваги до матеріальної складової унеможливує досягнення всіх інших (соціально орієнтованих) мотивів.

Щоправда, як справедливо відзначено Є. Хавричевою, “грошова мотивація досить швидко згасає: людина швидко звикає до нового, вищого рівня оплати. Той рівень оплати, який ще вчора мотивував її на високу роботу віддачу, незабаром стає звичним і втрачає спонукальну силу” [4]. Таким чином, постійне використання грошових виплат як єдиного інструмента стимулювання трудової діяльності може справити суперечливий вплив на діяльність науково-педагогічного персоналу вищої школи.

Отже, мотивація трудової діяльності не може бути дієвою без комплексного поєднання матеріальних стимулів та застосування методів нематеріального стимулювання.

Нематеріальне стимулювання персоналу у ВНЗ, насамперед, має бути спрямоване на задоволення мотиву підвищення (збереження) соціального статусу працівника в трудовому колективі. Саме ця складова є особливо

важливою для науково-педагогічних працівників, які в більшості орієнтовані на творчість і саморозвиток. Підвищення соціального статусу працівника в трудовому колективі можливе як у результаті одержання ним більш високої відповідальної посади, так і шляхом визнання наукових, науково-методичних та інших заслуг, пов'язаних із професійною діяльністю. Відповідний мотив викликатиме посилення зацікавленості працівника самим процесом опанування новими знаннями, вміннями та практичними навичками; поглиблення інтересу щодо професійного спілкування з професіоналами як в організації, так і поза її межами.

Далі зупинимося на деяких способах задоволення нематеріальних мотивів працівників, зокрема викладачів ВНЗ.

Справедлива оцінка трудового внеску працівника вищої школи і визнання досягнень – на наш погляд, є одним із найбільш сильних засобів, який можна використовувати для впливу на нематеріальну мотивацію працівників вищої школи. Здобуття наукового ступеня, вченого звання працівником, участь і перемога в грантах, призове місце на конференціях, упровадження в навчальний процес інноваційних продуктів, проходження процедури ліцензування спеціальності тощо – все це далеко не повний перелік трудового внеску викладачів у спільну справу ВНЗ. Щоправда, ініціація формальних наукових статусів (здобуття наукового ступеня) вимагає матеріальних витрат з боку працівника та не може розглядатися як цілком нематеріальний мотив. Однак всі наведені приклади дають змогу задовольнити потреби науково-педагогічних працівників у повазі, визнанні, причетності до загальної справи, досягненнях, самовираженні та самореалізації.

Ще одним важливим мотивом може бути вільний час (зокрема для проведення самостійних наукових досліджень). Відповідно, практичне значення може мати стимулювання вільним часом. Таке стимулювання покликане регулювати поведінку працівника на основі зміни часу його зайнятості. Розрізняють стимулювання вільним часом: загальне – для всіх працівників; еталонне – для працівників, які досягли певних результатів; змагальне – для кращих працівників [5].

До мотиву вільного часу стимулом може бути також робота за вільним графіком. Суть цього варіанта стимулювання полягає в тому, що науково-педагогічному персоналу надається право самому визначати режим роботи (час початку, закінчення та тривалості робочого дня), за винятком навчального процесу (графік встановлюється ВНЗ). Частина виховної, навчально-методичної та наукової діяльності працівників не вимагає обов'язкової присутності на робочому місці. Наприклад, підготовка документів для відкриття нової спеціальності або пакета документів для акредитації спеціальності, підготовка заявки на участь у гранті, перевірка студентських статей, наукових робіт тощо. Працівникам надається можливість виконувати таку роботу в домашніх умовах, використовуючи для оперативного обміну даними з робочим офісом Інтернет тощо.

Методи нематеріального стимулювання розвитку персоналу, що пов'язані із залученням працівників до управління організацією, дають мо-

жливність більш повно задовольнити потреби людини вищого рівня й таким чином забезпечити її подальший розвиток. З точки зору розвитку персоналу участь працівників в управлінні організацією вигідна як працівникам, так і їх роботодавцям. Так, залучення персоналу до управління сприяє задоволенню потреби працівника у визнанні й самоствердженні, а в ряді випадків і підвищенню його соціального статусу в трудовому колективі. Участь працівника в управлінні спонукає його до постійного підвищення рівня своєї професійної майстерності, оскільки прийняття обґрунтованих управлінських рішень вимагає високого рівня компетентності [6]. Викладачі ВНЗ можуть брати участь в управлінні через представництво у вченій раді навчального закладу. Вони мають можливість приймати колегіальні рішення щодо обрання на посаду завідуючих кафедрами, ухвалення навчальних програм та навчальних планів, основних напрямів наукових досліджень, прийняття рішень з питань організації навчально-виховного процесу тощо.

Беручи участь в управлінні організацією, працівники ВНЗ мають більше можливості для розширення свого професійного кругозору шляхом опанування новими знаннями, вміннями й навичками. Участь в управлінні дає змогу повніше використати трудовий та освітній потенціал персоналу і тим самим підвищити рівень ефективності організації.

Наступний спосіб нематеріального стимулювання працівників – залучення працівників до програм навчання і підвищення кваліфікації. Для науково-педагогічного персоналу важливі участь у наукових форумах (зокрема і зарубіжних), періодичні курси підвищення кваліфікації, навчання щодо вдосконалення іноземної мови, можливість стажування за кордоном, участь у програмах обміну.

Висновок. Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що підвищити ефективність діяльності персоналу ВНЗ можна за рахунок максимально повної реалізації трудового потенціалу його співробітників. У цьому випадку необхідно враховувати як об'єктивні характеристики – зміст, специфіку та умови праці, так і особливості працівників – цінності, установки, інтереси, потреби, мотиви.

Мотивація трудової діяльності не може бути дієвою без застосування сучасних форм і методів нематеріального стимулювання персоналу. Система нематеріального стимулювання трудової діяльності професорсько-викладацького складу вищої школи повинна бути гнучкою і відповідати концепції розвитку ВНЗ. Настроєність на роботу, зацікавленість у кінцевих результатах, готовність працювати з високою віддачею, тобто основні прояви робочої поведінки, відображають високий рівень трудової мотивації.

Актуальними напрямками подальшого дослідження мотивації і стимулювання праці викладачів вищих навчальних закладів є:

- виявлення залежності між існуючою у ВНЗ системою стимулювання праці персоналу та фактичними внутрішніми мотивами діяльності викладачів;
- розробка системи стимулювання праці викладачів ВНЗ, що відповідає умовам функціонування певного ВНЗ у сучасному середовищі.

Список використаної літератури

1. Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / В.Л. Ортинський. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
2. Стриханов М. Анализ и прогноз изменений научно-педагогического потенциала высшей школы / М. Стриханов, Д. Трубецков, А. Короновский, А. Храмов // Высшее образование в России. – 2008. – № 3. – С. 3–17.
3. Телегина И.П. Подходы к оценке мотивации профессиональной деятельности работников высшей школы на основе инноваций / И.П. Телегина, И.В. Краковецкая // Вестник Томского Государственного Университета. – 2010. – № 3. – С. 59–63.
4. Хавричева Е. Заряженность на хорошую работу. Нематериальное стимулирование персонала предприятий малого предпринимательства / Е. Хавричева // Кадровик. Кадровый менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 27–31.
5. Ходенкова О.П. Особенности немонетарного стимулирования трудовой деятельности в высшей школе / О.П. Ходенкова // Кадровик. Трудовое право для кадровика. – 2010. – № 8. – С. 43–46.
6. Данюк В.М. Менеджмент персоналу : навч. посіб. / В.М. Данюк, В.М. Петюх, С.О. Цимбалюк та ін. – К. : КНЕУ, 2004. – 398 с.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2012.

Рудченко С.М. Стимулирование трудовой деятельности научно-педагогических работников

Статья посвящена исследованию проблемы мотивации и стимулирования труда научно-педагогических работников высшей школы. Проанализированы мотивы трудовой деятельности преподавателей вузов. Рассмотрены методы нематериального стимулирования их труда.

Ключевые слова: *мотивация, стимулирование труда, потребности, мотивы, стимулы, материальное стимулирование, нематериальное стимулирование.*

Rudchenko S. Workfare researchers and teachers

This article is devoted to the problem of motivation and incentives of scientific and pedagogical workers of high school. There were analyzed the motives of labor activity lecturers. There were considered methods intangible stimulate their work.

Key words: *motivation, incentives, needs, motives, financial incentives, intangible incentives.*

УДК 316

О.А. ХОМЕРІКІ

ЕКОНОМІЗМ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ТА “ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ” – ЗАКОНОМІРНА НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ СОЦІАЛЬНА НЕБЕЗПЕКА

Сучасні університети поєднують у собі три абсолютно різних компоненти – культуру, політику і ринок. Взаємовпливаючи один на одного, вони роблять вищу освіту одним із основних культуроформуєчих факторів сучасності, визначають новий вигляд університету, який складається під впливом внутрішніх і зовнішніх змін. У сучасних умовах потрібно, не забуваючи про вітчизняні освітні традиції, також активніше звертатися до світового, зокрема європейського досвіду у сфері модернізації системи освіти.

Ключові слова: академічний капіталізм, маркетингізація освіти, модернізація.

Актуальність теми. Останнім часом у виступах і наукових працях експертів і педагогів особливо часто звучить теза про необхідність модернізації національної вищої освіти – пропонується її осучаснення, розширення, підвищення якості дипломів, узгодження зі стандартами європейської освіти. Хоча відбуваються певні зміни в термінології (на початку 1990-х рр. найчастіше звучало слово “реформа”, а в наші дні – “модернізація”), незмінною залишається загальна мета керованих процесів у вищій освіті – досягти європейського й світового рівня українських дипломів. Однією з найбільш спірних інституційних змін у системі вищої освіти, привнесених глобалізацією, є “академічний капіталізм”.

Мета статті – проаналізувати проблему економізму у вищій школі.

Термін “академічний капіталізм”, запроваджений у науковий обіг Ш. Слотер і Л. Леслі у праці “Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University” у 1997 р., означає зміну традиційної моделі університетської професійної діяльності під впливом глобалізації політичної економіки в кінці ХХ – напочатку ХХІ ст. Університети все більше функціонують як елементи ринкової структури. Ринок наполегливо проникає в академічні стіни, викликаючи такі явища, як приватизація, поділ витрат і тимчасова зайнятість, поставивши під загрозу гарантії права на працю, академічні свободи і місцеву культуру [12, с. 34]. Вузи змушені домагатися збільшення своїх доходів за рахунок комерційної діяльності, залучення приватних пожертвувань, укладання контрактів з фірмами на проведення досліджень і підготовку кадрів тощо.

Дослідники Гарвардського університету Дж. Енджелл і Е. Денджерфілда для позначення навчального закладу, головним пріоритетом для яко-

го виступає здобування грошей, запропонували використовувати термін “університет ринкового типу”, що певною мірою виступає розвитком ідей “академічного капіталізму” [13, с. 4].

Модель реформування вищої освіти, яка після розпаду СРСР була реалізована в Україні, можна справедливо назвати “міністерською”. У ній є дуже багато спільного з тим, що відбувалося в радянські часи, локалізація групи ініціаторів реформи (столиця, центральні адміністративні органи); відмова від громадського обговорення багатьох варіантів можливих дій і застосування кулуарно створеного проекту, який і пропонується “для обговорення” освітянам шляхом його розміщення в офіційних друкованих виданнях (“Освіта України”, “Освіта” тощо). Як і в СРСР, в Україні у додатку до урядового рішення “про реформи” можна знайти перелік державних інституцій із вказівками, що саме вони мають зробити. Все це ознаки саме “міністерської” моделі освітніх реформ, яка була значно поширена не лише в СРСР, а й у всіх централізованих державах в індустріальний період [4, с. 36].

Серед внутрішніх суперечностей і чинників впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті вітчизняний дослідник П.В. Кряжев вказує на постійний конфлікт між наміром університетів зміцнити свою автономію і бажанням вищих керівних структур якщо й не посилити залежність ВНЗ від цих структур, то принаймні отримати більше коштів на роботу інспекторату та інших місць зайнятості для багатьох осіб. Наслідком цього часто є існування розбіжностей між урядовими деклараціями про “демократичні засади діяльності системи вищої освіти й громадсько-державне управління і забезпечення якості” та збільшенням кількості контрольних інстанцій, перевірок та інших засобів відволікання частини персоналу ВНЗ від виконання статутних функцій тощо [4, с. 37].

Серед важливих для модернізації сектора вищої освіти чинників потрібно вказати проблему фінансового й матеріального забезпечення в умовах стагнації чи навіть скорочення бюджетів, коли на додачу суспільство вимагає навчати всю молодь і навчати обов’язково якісно. Прихильники соціального захисту і профспілки вимагають підвищення заробітної плати професорсько-викладацького складу ВНЗ, а студенти, зі свого боку, – розширення своїх привілеїв – безкоштовного проїзду, дешевих гуртожитків і їдалень, високих стипендій тощо.

У складних фінансових умовах, як це було в Україні в середині 1990-х рр., завжди і в усіх країнах для збереження спроможності системи вищої освіти виконувати свої функції доводилося відмовлятися від принципу безкоштовності й приймати закони, які б так чи інакше давали можливість залучати кошти студентів, використовувати платне навчання за рахунок довгострокових банківських кредитів чи подібні до вказаних інші заходи.

Одночасно вітчизняні тенденції модернізації мають і свої особливості. На відміну від Заходу, сучасний розвиток вітчизняної вищої школи від-

бувається на загальному тлі соціально-економічних, політичних і соціокультурних трансформацій всього українського суспільства, що ставить його модернізацію в біфуркаційні точки змін усієї світової системи вищої освіти. Більшість досліджень української системи освіти сфокусовано якраз навколо проблем, пов'язаних із внутрішніми політичними, соціально-економічними та соціокультурними процесами [4, с. 37]. Така ситуація суперечить всім сучасним процесам розвитку вищої освіти, коли жодну національну систему освіти, на думку І.В. Налетової, практично неможливо проаналізувати без відриву від загальносвітових проблем [9, с. 94].

Тому потрібно зважати на зовнішні чинники, зокрема глобалізаційні та інтеграційні впливи. Глобалізацію у спрощеному вигляді сприймають як формування світового простору вільної торгівлі і майже вільного руху не лише товарів, а й кваліфікованої робочої сили. Інтеграція відрізняється лише тим, що об'єднані різноманітні простори – політичні, освітні, економічні чи культурні – утворюються на більш локальних теренах одного континенту чи його частини. Прикладом може слугувати сучасний Європейський Союз. В обох випадках на початковій стадії об'єднання країни-учасники більше переймалися політичними й економічними питаннями, а в освіті задовольнялися деклараціями про позитивні наміри, обміном інформацією про власні системи освіти й фінансуванням тих програм, що орієнтувалися на стажування з метою вивчення мов [4, с. 37]. Лише на сьогодні інтеграція зумовила той факт, що у сфері освіти виникла потреба певного узгодження систем вищої освіти для полегшення руху кваліфікованої робочої сили і залучення до себе студентів бажаних профілів і з необхідними здібностями. Одним із елементів подібного освітнього об'єднання став Болонський процес як феномен добровільного приєднання держав до положень Болонської декларації 1999 р., яка закликає до уніфікації структури дипломів із вищої освіти і побудови єдиного європейського простору вищої освіти.

Аналізуючи основні зовнішні чинники впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті, слід виділити також такі позиції: науково-технологічний прогрес, скорочення державних витрат на вищу освіту й пов'язані з цим умови фінансового і матеріального забезпечення, зміна ринків праці, процеси демократизації, “маркетизації” вищої освіти, сукупна дія світових конвенцій із прав людини й захисту дітей, розвитку та підтримки толерантності, національного самовизначення і самоповаги. Особливу увагу слід звернути на перехід до високих технологій – ці технології є суттєво неklasичними і немеханічними й передбачають формування нової (нелінійної та синергетичної) філософії розвитку. Значно стримує процес модернізації вищої освіти явище її “маркетизації”. Слід зазначити, що країни Західної Європи виважено ставляться до “маркетизації” і не поспішають перетворювати державну вищу освіту у приватну, вважаючи припустимою не комерціалізацію вищої освіти, а її більш активну участь у виконанні завдань виробництва та замовлень різноманітних роботодавців. Реалізуючи модер-

нізаційні процеси, слід особливу увагу звертати на європейський досвід, зокрема впровадження Болонського процесу.

На сучасному етапі результат реформування системи освіти не повною мірою задовольнив очікування як споживачів освітніх послуг, так і всіх інших зацікавлених сторін. Соціальна напруженість у суспільстві, вичерпаність значною мірою адаптаційних можливостей населення до різноманітних реформ, фінансова криза, дестабілізація у всій соціальній сфері виступають фоном, підсилюють негативне ставлення громадян до змін. Процесу реалізації реформ завадила відсутність розроблених організаційно-економічних механізмів, адекватних змістовним змінам. Це особливо виявилось із загостренням економічної і бюджетної кризи, яка позначилась на всій соціальній сфері, зокрема й на освіті. Однак ці процеси потрібно продовжувати, оскільки тільки їх повна і системна реалізація дасть змогу вітчизняній системі освіти відповідати високим міжнародним стандартам.

Однак звернемось до найбільш спірних інституційних змін у системах вищої освіти, привнесених глобалізацією, однією з яких є “академічний капіталізм”. Так, сучасні університети перетворюються в економічно неоднорідні організації, у яких відділи поділяються на багаті та бідні, а викладачі – на суперзірок і нижчий клас. Прихильники подібної організаційної схеми можуть навести довгий перелік доказів на користь стирання кордонів між університетами та ринком.

Подальше збільшення ринкової орієнтації університетів породжує абсолютно нову культуру дослідження, яка зміщує традиційні академічні цінності та “етос науки”, сформульований ще Р.К. Мертоном. Універсалізм підмінюється вирішенням проблем у рамках локального контексту; спільність перетворюється на мультидисциплінарність; безкорисність трансформується в суміш комерційних, політичних і соціальних інтересів; організований скептицизм – у прагнення до конкуренції; індивідуальність поступається місцем роботи в команді. Питання співвідношення традиційних академічних цінностей і сучасної постакадемічної культури в сучасних дослідженнях академічного капіталізму вирішують по-різному. Дж. Зіман вважає, що нова постакадемічна культура повністю замінює традиційні способи університетських досліджень, стверджуючи, що традиційні фундаментальні, дисциплінарні академічні дослідження поступаються місцем зовні фінансованим, проблемно орієнтованим трансдисциплінарним науково-дослідним розробкам [15, с. 307]. Виходячи з цих положень, при вступі у відносини академічного капіталізму виникає радикальна відмінність між традиційною і новою моделлю виробництва знань. П. Скотт також вважає, що тенденції академічного капіталізму містять не тільки пріоритети фундаментальних, але й прикладних досліджень, створивши абсолютно нові провідні цінності університетів [14, с. 110]. У зв’язку з цим внутрішнє розмаїття університетської культури, дисциплінарні відмінності, місія університету як центру розвитку “чистого знання” поступаються своїм місцем цінностям, моралі, звичаям академічного капіталізму, зміни-

вши при цьому соціокультурне середовище університету, зробивши його більш гомогенним і вузьким.

Ш. Слотер і Л. Леслі демонструють більш ліберальний підхід до питань співвідношення традиційних і нових цінностей університетської культури дослідження. Вони вважають, що на процеси адаптації до академічного капіталізму дуже впливають дисциплінарні відмінності. Деякі дисципліни (найчастіше технічні, природничо-наукові) більш близькі до ринку й виробляють продукт (знання), який може бути швидко проданий з метою отримання миттєвих вигод. Тому комерціалізація освіти зумовлює перерозподіл ресурсів на користь стратегічних дисциплін. У свою чергу, скорочується викладання педагогічних, соціальних і гуманітарних наук, у рамках яких напрями наукових досліджень досить далекі від ринкових відносин, мають труднощі в комерціалізації своєї діяльності, у виявленні клієнтів, що замовляють і оплачують наукові дослідження [12, с. 289; 16, с. 308–309].

З іншого боку, коли в сучасному бізнесі говорять про необхідність формування в університетах навичок менеджменту, таких як критичне мислення, прийняття рішень, оцінювання інформації, робота в команді, дисципліна, технічна компетенція, то це не відповідає потребам нової організаційної культури. Результати останніх досліджень свідчать про те, що найкраще оволодіти цими навичками можна при вивченні гуманітарних наук [16, с. 308]. Тому університети мають бути готові запропонувати додаткові консультативні послуги та безперервну освіту замість спеціалізованого навчання, надмірно жорсткого й у багатьох випадках такого, що не відповідає потребам завтрашнього дня.

Згідно з цим, академічний капіталізм не може бути просто механічним процесом, що автоматично проникає в усі галузі вищої освіти. Прагнення адаптуватися до існуючих реалій економічного ринкового детермінізму в сучасному глобальному світі по-різному виявляється в різних академічних середовищах, сприяє виникненню безлічі правил цієї адаптації, забезпечуючи тим самим необхідну різноманітність в університетських дослідженнях. “Академічний капіталізм” не випадково виник у рамках американської макрорегіональної традиції вищої освіти. Як показав аналіз розвитку університетів США, розвиток приватної вищої освіти, ринкових тенденцій тут відбувався паралельно з пріоритетністю розвитку емпіричного знання над теоретичним. Відсутність аналогічних традицій в європейській освіті породжує і множинне неприйняття капіталістичних тенденцій на рівні академічного простору [9, с. 94].

Зростання шкіл бізнесу сьогодні спостерігається і в європейських університетах. За даними британського дослідника Б. Кларка, який проаналізував шляхи й способи інституційно-організаційних змін п'яти європейських університетів (англійського, голландського, шотландського, шведського і фінляндського), у період останніх двох десятиліть ХХ ст. підприємницькі програми в основному реалізовувалися в університетах Північної Європи, хоча в країнах Центральної і Південної Європи й існували окремі

курси з підприємництва. Наприклад, у Нідерландах з 441 тис. студентів у кінці 1990-х рр. 85 тис. (кожен п'ятий) навчалися на бізнес-факультетах [13, с. 281–282].

Оскільки європейські університети не мали досвіду розвитку шкіл бізнесу при університетах, перед ними постали проблеми методологічного опису стратегій формування підприємницького “духу”. Створення нових інфраструктур та освітніх програм вимагає від університету великих організаційних, фізичних і творчих зусиль.

Визнаючи, що підприємництву можна до певної міри навчити і навчитися, європейці задаються питанням про те, які моделі і підходи до навчання можна використовувати у навчальному процесі. Викладання такого динамічного предмета, як “Підприємництво” та здійснення підприємницької стратегії всього університету тягне за собою складні проблеми. Навчальні програми мають охоплювати специфічні предмети, зокрема, такі як методика ведення переговорів, планування часу, управління процесом, креативні технології. Важливою складовою має стати підприємницький менеджмент і на рівні викладання, і на рівні управління університету [9, с. 37].

У сучасних дослідженнях існують протилежні точки зору на те, чи може освіта виступати у вигляді послуги. Представники філософії, культурології говорять про вищу освіту як про цілком соціальний феномен, маючи на увазі всю сукупність виконуваних ним функцій, тому вона не може виступати предметом “купівлі-продажу”, а між студентом і вищим навчальним закладом складаються освітні відносини [1–4; 7]. Представники соціально-економічного знання вважають, що освітня послуга реалізує одну функцію – трансляцію знань [5; 6].

Освітні послуги – це послуги, що надаються вузом як їх виробником і продавцем одночасно. Сюди входить створення умов з отримання необхідного для цієї спеціалізації мінімуму знань і вмінь, організація навчального процесу й отримання відповідного документа. Перетворення освітніх послуг у товар створює передумови формування ринку освітніх послуг.

У загальному вигляді ринок освітніх послуг – сфера обігу або система економічних відносин з приводу купівлі-продажу таких послуг. Із самого поняття випливає, що це ринок не матеріально-речових цінностей, а послуг, виробництво яких виходить на перший план у сучасній культурі. Пропоновані освітні послуги являють собою систему знань, вмінь, навичок, інформації, які використовуються з метою задоволення різноманітних освітніх потреб особистості, суспільства й держави. Освітня послуга – це не матеріальна, а соціальна цінність, що й визначає її особливості.

Поява феномену освітніх послуг зумовила необхідність перебудови всієї роботи університету, створивши умови для виникнення в його стінах організації. Використовуючи організаційну структуру управління в університеті, необхідно мати на увазі, що розвиток університету й сьогодні відбувається завдяки різноманітності професорсько-викладацького складу, дослідної та громадської діяльності, різноманітних публікацій, а не завдя-

ки збільшенню доходів за рахунок виробничої діяльності або замовних, добре оплачуваних прикладних досліджень. Останні стали відповіддю на зміну економічної ситуації, скорочення державного фінансування вищої освіти в усьому світі і допомагають у сучасній соціокультурній ситуації зберегти традиційну культуротворчу місію університету [10, с. 54].

На думку І. Налетової, “для збереження університету як культурного інституту нового століття необхідно інтегрувати в його структурі два види цінностей – класичних і “академічного капіталізму” [10, с. 144]. Можливість співіснування традиційних та інноваційних цінностей в академічному культурному середовищі підкреслюється багатьма дослідниками (Б. Кларк, Ш. Слотер, Л. Леслі, Дж. Деланті, П. Скотт, О.-Х. Іоліокі). Вони відзначають, що у відповідь на зміни в суспільстві, культурі та знанні сучасний університет повинен знайти себе в новій соціально-політичній реальності, щоб гарантувати свою “конвертованість”, але при цьому не можна говорити про повну заміну традиційної університетської культури постакадемічною. Класичні цінності, інтелектуальний “дух” університету досі існують та виступають базою і вищої освіти в цілому, і університетських досліджень, підприємництва в стінах вищих навчальних закладів зокрема [10, с. 54].

Розглядаючи традиційні цінності й культуру університету як серце сучасної вищої освіти, ми повинні визнати, стверджує дослідниця, що нові цінності та розвиток принципів “академічного капіталізму” допомагають університетам адаптуватися до нових умов розвитку суспільства і культури, забезпечують роботу факультетів і кафедр, наукових центрів і лабораторій, професорсько-викладацького складу і студентів. Серед цінностей “академічного капіталізму” – важливість залучення нових фінансових джерел в університети, формування бренда для суспільства та фінансових фондів і корпорацій, гарної репутації серед них і на ринку праці та освіти, для чого необхідно створити величезну інфраструктуру як усередині університету, так і за його межами. При цьому важливу роль відіграє сама опора на традиційні, релевантні й на сьогодні цінності: свободу й автономію, репутацію серед колег, популярність у науковому співтоваристві, публікації у фундаментальних наукових журналах, інтелектуальний внесок у розвиток факультетів тощо [10, с. 54].

Збереження між традиційними й постакадемічними цінностями певного балансу вимагає багато додаткових сил і витрат з боку самих університетів. Багато дослідників бояться, що академічний капіталізм розвиватиметься все більше, залишаючи менше можливостей для розвитку академічних інтересів і духовності, внеску у функціонування громадянського суспільства, занять фундаментальними дослідженнями й публікаціями. У зв'язку з цим страхом виникає негативна реакція й опір “академічному капіталізму” та “університетові ринкового типу”, що пов'язано з ностальгією за “золотим” віком університету, коли професори й студенти мали можливість насолоджуватися свободою і робити свій внесок у традиційні академічні цінності.

У таких умовах “дослідницько-підприємницький університет”, що інтегрує культурні традиції європейської та американського вищої освіти, виступає одним із можливих рішень проблеми збереження балансу між університетом ринкового типу й кастовістю вищої освіти як культуроформуючого фактора. Він не є комерційною організацією, яка торгує освітніми послугами та результатами досліджень, а стає головним постачальником кваліфікованого людського капіталу, наукових, інноваційних, технологічних рішень, тим самим трансформує знання з елемента виключно духовного життя у феномен сучасного суспільства, джерела інновацій нової наукоємної економіки.

Висновки. Аналіз розвитку сучасної університетської освіти дає змогу зробити висновок про те, що університети зберігають свою класичну роль завдяки унікальним властивостям університетської культури – одночасно підтримувати інновації й адаптуватися до навколишнього середовища. Ці особливості університетської освіти дали йому можливість знайти оптимальні моделі взаємодії з державою, культурою та ринком, які трансформувалися під впливом сучасних тенденцій, у результаті чого кордони між ними виявилися розмитими й вони все частіше розглядаються як інтегрований феномен. У свою чергу, тенденції розвитку університету свідчать про його розвиток не лише як феномену духовного життя, але й як економічних і державних інституцій. Сучасні університети поєднують у собі три абсолютно різних компоненти – культуру, політику і ринок. Взаємовпливаючи один на одного, вони роблять вищу освіту одним із основних культуроформуючих факторів сучасності, визначають новий вигляд університету, який складається під впливом внутрішніх і зовнішніх змін. У сучасних умовах потрібно, не забуваючи про вітчизняні освітні традиції, також активніше звертатися до світового, зокрема європейського досвіду у сфері модернізації системи освіти. Проаналізувавши основні напрями модернізації вищої освіти в сучасній Україні, слід констатувати, що вони здійснюються в руслі основних напрямів Болонського процесу: обраний курс на масовий розвиток вищої освіти; співіснують університетський і неуніверситетський сектори; розвиваються тенденції децентралізації та регіоналізації, автономії університетів; в умовах формування ринкових відносин поряд з державною системою вищої освіти розвивається мережа комерційних вузів; скорочення бюджетного фінансування змушує навчальні заклади шукати додаткові джерела доходів і розвивати підприємницьку культуру; створена система атестації й акредитації закладів вищої освіти; розвиваються програми безперервного, дистанційного навчання. Таким чином, слід відзначити, що в процесах модернізації вітчизняної системи вищої освіти активно виявляються три напрями модернізації: диверсифікація та створення відкритого інформаційного простору вищої освіти; проведення заходів, спрямованих на підвищення системи якості і креативності вищої школи; тенденції інтернаціоналізації.

Список використаної літератури.

1. Долженко О.В. Социокультурные проблемы становления и развития высшего образования : автореф. дис. ... д-ра филос. наук / О.В. Довженко. – М. : МГУ, 1995. – 54 с.
2. Запесоцкий А.С. Образование: Философия, культурология, политика / А.С. Запесоцкий. – М. : Наука, 2003. – 456 с.
3. Ильинский И.М. Образовательная революция / И.М. Ильинский. – М. : Изд-во Моск. гуманит.-социальн. академии, 2002. – 592 с.
4. Кряжев П.В. Глобальні процеси і зміна умов для освітніх інновацій / П.В. Кряжев // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені М. Гоголя. Серія “Психолого-педагогічні науки”. – 2004. – № 1. – С. 34–38.
5. Лукашенко М.А. Высшее учебное заведение на рынке образовательных услуг: Актуальные проблемы управления / М.А. Лукашенко. – М. : Маркет ДС, 2003. – 358 с.
6. Менеджмент, маркетинг и экономика образования / под ред. А.П. Егоршина. – Н. Новгород : НИМБ, 2001. – 624 с.
7. Навроцький О.І. Деякі аспекти обґрунтування засад інноватики у вищій школі / О.І. Навроцький // Мультиверсум: Філософ. альманах. – 2004. – Вип. 43. – С. 183–190.
8. Навроцький О.І. Інноваційний шлях розвитку вищої школи України / О.І. Навроцький // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Київ ; Запоріжжя ; Одеса. – 2000. – Вип. 9. – С. 107–113.
9. Налетова И.В. Региональный университет в глобальной среде / И.В. Налетова // Высшее образование в России. – 2004. – № 12. – С. 93–96.
10. Налетова И.В. Социология образования / И.В. Налетова. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. – 154 с.
11. Наринский М.М. Европейская культурная традиция / М.М. Наринский, В.М. Карев // Культурология. XX век. Энциклопедия : в 2 т. – СПб., 1998. – Т. 2. – С. 194–199.
12. Brock-Utne B. The Global Forces Affecting the Education Sector Today – The Universities in Europe as an Example / Birgit Brock-Utne // Higher Education in Europe. – 2002. – XXVII. – № 3. – P. 283–299.
13. Schellekens A. Flexibility in the Higher Professional Education: A Survey in Business Administration Programmers in the Netherlands / A. Schellekens, F. Paas & J.G. van Merriënboer // Higher Education. – Vol. 45. – № 3. – P. 281–305.
14. Scott P. Massification, Internationalization and Globalization / P. Scott // The Globalization of Higher Education. – Buckingham : Open University Press and SRHE, 1998. – P. 108–129.
15. Ylijoki O.-H. Entangled in Academic Capitalism? A Case-study on Changing Ideals and Practices of University Research / O.-H. Ylijoki // Higher Education. – 2003. – Vol. 45. – № 3. – P. 30–335.
16. Verri G. Challenges to Academia in a Time of Globalization / G. Verri // Higher Education in Europe. – 2003. – Vol. 28. – № 3. – P. 307–310.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2012.

Хомерики О.А. Экономизм в высшей школе и “предпринимательский университет” – закономерная необходимость или социальная опасность

Современные университеты объединяют в себе три совершенно разных компонента – культуру, политику и рынок. Взаимовлияющие друг на друга, они делают высшее образование одним из основных культуроформирующих факторов современности, определяют новый облик университета,

который складывается под влиянием внутренних и внешних изменений. В современных условиях требуется, не забывая об отечественных образовательных традициях, также активнее обращаться к мировому, в частности европейскому опыту в сфере модернизации системы образования.

Ключевые слова: академический капитализм, маркетизация образования, модернизация.

Khomeriki O. Economism in high school and “entrepreneurial university” – a natural necessity or social danger

Modern universities combine three absolutely different components: culture, politics and market. Influencing one another they make the higher education to be one of the main modern culture forming factors, define the new view of the university, taking into account internal and external factors. Under modern circumstances, should one consider world and European traditions in educational sphere modernization, but not forget about the national ones.

Key words: academic capitalism, marketization of education, modernization.

УДК 316.334.2

Д.М. ЯДРАНСЬКИЙ

СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

У статті розглянуто розуміння соціально-трудової справедливості через встановлення принципів виміру ефективності та результату інформаційної праці. Визначено засадничі принципи та встановлено критерії, відповідно до яких можлива оцінка соціальних результатів трудової діяльності (у першу чергу, інформаційної) з метою забезпечення їх справедливого розподілу. Зроблено спробу визначення трудової поведінки як соціально корисної діяльності. Визначено авторське бачення справедливості в соціально-трудої сфері та наголошено на необхідності встановлення об'єктивованих показників соціально-трудої корисності інформаційної праці, відповідно до якого стає можливим характеризувати суспільну адекватність результату праці.

Ключові слова: соціально-трудова справедливість, праця, розподіл, принципи, еквівалент, результат.

Актуальність вибору теми. Сучасне Українське суспільство все більше підходить до необхідності суспільної уваги до питання соціальної справедливості. Свідченням цього є святкування в Україні Всесвітнього дня соціальної справедливості тощо. Не втрачає актуальності питання соціальної справедливості в умовах суспільних трансформацій останніх років, однак сучасна наукова та науково-методична література до цього питання підходить здебільшого фрагментарно. Така ситуація пояснюється відсутністю єдності в розумінні самої категорії “соціальна справедливість”. Використовувана в більшості країн логіка розуміння соціальної справедливості як зближення соціального розриву (у першу чергу, між можливими та бідними) також не набула поширення у вітчизняних реаліях. Однак у цьому контексті проблемою є встановлення прийнятних меж суспільного розподілу, які на сьогодні також практично відсутні. У літературі не отримано відповіді навіть на запитання, що саме має бути критерієм (еквівалентом) для суспільного розподілу: трудова поведінка, економічний чи соціальний результат праці або час, витрачений на неї.

Розглядаючи категорії ефективності та справедливості, варто також встановити логічний зв'язок між ними. На наш погляд, основна особливість співвідношення між зазначеними категоріями полягає через введення розуміння соціальності. Так, економічний ефект може розглядатися за умов збереження справедливості суспільного розподілу, (адже в протилежному випадку мова може йти лише про ситуативну економічну ефективність для однієї зі сторін обміну). Відповідно, суспільно-справедливими можуть бути процеси, які є ефективними для суспільного (соціального) розвитку.

Проблема встановлення результату є тісно пов'язаною із поняттям справедливості, що особливо актуально в соціально-трудої сфері, адже по-перше, трудова сфера є однією з основних сфер людського буття, а по-друге, справедливість виступає оцінним судженням про результат. При цьому необхідно відзначити логічний взаємозв'язок між оцінкою та результатом, адже, відповідно до тлумачного словника С.І. Ожегова, результат – кінцевий підсумок, що завершує собою будь-що [1, с. 587]. Справедливість – поняття провинне, що відповідає певним уявленням щодо сутності людини та її невід'ємним правам [2]. Тобто справедливість – оцінка підсумку певної дії через суб'єктивні людські уявлення, які залежать від умов життя, праці тощо.

При цьому використання поведінкового підходу не може розглядатися цілком адекватним, адже трудова поведінка не є кінцевим результатом праці, а економічний ефект часто не пов'язаний безпосередньо з результатами більшості видів трудових процесів. Відповідно, на увагу заслуговує показник соціальної корисності, який має отримати базовий статус в оцінці результатів праці та бути закладений в основу принципів соціальної справедливості розподілу.

Мета дослідження – вивчення показника справедливості в соціально-трудої сфері, що бачиться нам принципово важливим завданням для розуміння ряду соціальних процесів, які відбуваються на промислових підприємствах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізувати справедливість як соціологічну категорію в цілому та справедливість відчуження зокрема доцільно з генези цих категорій у філософській рецепції. Зокрема, давньогрецький філософ Анаксимандр трактував поняття справедливості, як правило “не переступати встановлених від віку меж (кордонів)”. Сократ пояснював справедливість як дотримання мудрості, дійсного знання, порядку речей, законів. Відповідно до думок Платона, справедливість виступає майже синонімом права. Епікур говорив: “Справедливість – деякий договір про те, аби не шкодити один одному і не терпіти шкоди”. Давньокитайський мислитель Конфуцій вважав, що справедливість диктується традицією, втілюється в ритуалі та етиці і є проявом волі “Піднебесної”. Мо Цзи вважав справедливим те, що корисно людям [3, с. 99–100].

Узагальнюючи теоретичні підходи щодо соціальної справедливості, можна констатувати, що мова йде про встановлення інтеракцій (соціального взаємообміну). У такому тлумаченні справедливість є показником нормативної соціальної корисності, яку індивід приносить групі (оточуючим).

Не вдаючись в історичний розвиток філософування на тему соціальної справедливості, доцільним бачиться перехід до більш сучасних праць соціально-економічного змісту. Зокрема, К. Маркс відзначає, що згідно з дійсною природою праці й обміну, сувора справедливість вимагає, “аби всі, що вступають в обмін, мали не лише взаємні, але й рівні вигоди... Якби здійснювалася справедлива система обміну, то вартість усіх товарів визначалася б сукупністю витрат їх виробництва, і рівні вартості завжди обмінювалися б на рівні вартості...” [4, с. 332]. При цьому можна констату-

вати, що в тлумаченні К. Маркса також можна знайти внутрішні характеристики процедури обміну. Більше того, сучасне ускладнення процесу розподілу доданої вартості (що є наслідком трансформації форм власності) зумовлює необхідність збільшення уваги до механізмів суспільного перерозподілу та місця й ролі категорії “справедливість” у ньому. Ще ускладнюється ситуація в умовах інформаційного суспільства, а особливо в умовах інформаційного трудового процесу (та, відповідно, розподілу його результатів). Відсутність матеріалізованих артефактів праці додатково ускладнює встановлення справедливого еквіваленту обміну. У найзагальнішому трактуванні справедливість у категоріях оцінки інформаційної праці може розглядатися через логіку стародавніх філософів, тобто встановлення норми соціальної корисності. У цьому сенсі мова може йти про еквівалентність обміну.

Сучасними соціологами, зокрема Г. Соколовою, наголос робиться на важливості реалізації принципу соціальної справедливості заробітної плати [5, с. 81]. Проте зводити соціальну справедливість в оцінці сучасної праці до соціальної справедливості обміну – передчасно. У цьому сенсі мова має йти про обмін результатом та наслідками праці (причому для обох учасників соціально-трудова взаємність).

Ще Арістотель розрізняв два “види” справедливості. По-перше, “розподільна”, коли в центрі уваги опиняється питання “кому що належить?”; по-друге, “коригувальна (перетворююча)”, коли мова йде про стосунки з індивідами в процесі соціальних трансакцій... [6]. Думку про подвійний підхід до соціальної справедливості висловлюють і сучасні науковці. Зокрема А. Шохін зазначає, що соціальна справедливість одночасно зрівнює і диференціює. Одні й ті самі відносини можуть розцінюватися як справедливі чи несправедливі тими чи іншими соціальними групами, класами [7, с. 248].

Розглядаючи інформаційний трудовий процес як процес створення віртуальної вартості, виникає проблема не тільки із розподілом, але і власне із оцінкою справедливої вартості такої праці. Проблема визначення вартості пов’язана з тим, що передумовою інформаційного результату є інформаційний трудовий процес (читай роздуми), які, з одного боку, є невичерпним суспільним ресурсом, а з іншого – принципово дефіцитним (стосовно конструювання інформації конкретного типу). Більше того, враховуючи стрімке знецінення інформаційного продукту в часі та відсутність реальної собівартості, мова йде по суті про ситуативну цінність праці. Відповідно, осяжними стають тільки її наслідки (адже результат інформаційної праці не завжди може бути об’єктивно оцінений у конкретний проміжок часу, так само, як і сама праця).

Мірилом може виступати тільки суспільна ефективність, яка може бути виражена тезою “чим більше користі суспільству від індивіда, тим більшу кількість благ такий індивід має отримати”. При цьому у випадку наявності об’єктивних створених артефактів благ суспільна ефективність має бути еквівалентною кількості спожитих артефактів. Відповідна теза може бути поширена й на інформаційні результати (артефакти), адже в цьому обміні невизначеними є як продукти праці, так і блага, що споживатимуться.

Однак за будь-яких умов виникає потреба в оцінюванні таких благ. На наш погляд, в основу такого оцінювання можуть бути покладені принципи правової допустимості та економічної доцільності. Ґрунтуючись на зазначених засадах, можна підійти до визначення моделі соціальної корисності (а відтак, і справедливості). На сьогодні основними еквівалентами результатів інформаційної праці нам бачаться: робочий час (норма часу); кількість оброблених документів, виконаних робіт, підлеглих, якими здійснюється управління (норма обслуговування); кількість помилок, допущених у ході трудового процесу (норма якості); додана вартість, отримана внаслідок реалізації продукції (норма виробітку грошова). Однак проблемою є приведення запропонованих принципово неоднорідних за структурою та характером норм до певного спільного знаменника, що зумовлює необхідність розробки критерію їх приведення. Так, німецький інженер Талауликар Тиль пропонує для конкретизації принципів соціальної й етичної справедливості використовувати три принципи – доповнюваності, ціннісної орієнтації та людського достоїнства [8]. Очевидним є факт нематеріальності підходів до розуміння соціальної справедливості.

Однак при цьому все розуміння запропонованих еквівалентів результатів праці зосереджено навколо витратного оцінного підходу. Ми пропонуємо не розглядати витратний підхід як єдиний у системі оцінювання еквівалентів праці і поряд з ним використовувати й інші підходи. Разом із витратами (часу, фізичних зусиль тощо), здійсненими індивідом на створення певного результату праці, на нашу думку, можуть бути використані інші еквіваленти, зокрема:

- встановлення еквівалентного часу у випадку заміни конкретної праці уречевленою, яку необхідно витратити з метою уникнення конкретних витрат живої праці. Відповідно, соціальна корисність визначається тим часом, який вивільняється для соціального життя (реалізації поза межами безпосереднього трудового процесу);

- встановлення альтернативної вартості дефіцитних ресурсів, які було зекономлено в наслідок використання безпосередньої живої праці індивіда;

- встановлення потенційної користі певного працівника в майбутньому, виходячи з того, що цінність конкретного працівника на поточний момент може бути зумовлена розміром соціальної корисності, яку власник сподівається отримати від його використання (співробітництва) у майбутньому;

- встановлення набору ринкових переваг, які забезпечені використанням безпосередньої праці певного працівника (зокрема й порівняно з іншими, що можуть бути зайняті відповідною діяльністю);

- встановлення порівняльного аналізу корисності конкретного індивіда для трудової групи (виробничого колективу), що здійснюють певну діяльність у межах власних соціально-професійних груп методом виключення (припущення про вилучення працівника із виробничого процесу).

Безперечно, одним із засадничих принципів соціальної корисності має виступати принцип економічної ефективності (як на рівні суспільства, так і на рівні підприємства), адже без її забезпечення будь-яка соціальна система

в сучасному світі виявляється не життєздатною, а відтак, порушення цього принципу автоматично порушуватиме інші засадничі принципи.

Висновки. Запропоновані підходи ми пропонуємо вважати спробою наблизити наукові пошуки, пов'язані із кількісним виміром інформаційної праці та розробкою подальших підходів до розподілу її результатів. До того ж принципово важливим є визначення еквівалента корисності, який має розглядатися як мірило соціально-економічного результату в процесі розподілу. На підставі запропонованих теоретизувань стає можливим продовжити пошуки в напрямі встановлення міри винагороди за умов розподілу результатів в інформаційному суспільстві тощо.

Відсутність кількісних результатів у межах статті пов'язана із необхідністю емпіричного підтвердження висловлених припущень, однак при цьому ми вважаємо доведеним факт того, що використання або витратних підходів (використовуваних економістами), або ціннісних (використовуваних психологами) у системі розподілу недостатньо. Доцільним у цьому контексті бачиться використання соціологічних підходів як певної системи, заснованої на інструментальному базисі, – забезпеченні соціальної справедливості (як гармонізації інтересів) учасників розподілу результатів суспільної праці.

Узагальнюючи отримані результати, можна констатувати, що використовувані в сучасних управлінських практиках оцінні підходи, які ґрунтуються на використанні як еквівалентів таких класичних показників, як обсяг часу, кількість об'єктів обслуговування тощо, на сьогодні не повною мірою відображають властивості сучасного процесу спільного виробництва, що зумовлює пошук нових еквівалентів, якими можуть виступати певні показники виразу суспільної корисності, зокрема такі: еквівалентний час заміни конкретної праці уречевленою; альтернативна вартість дефіцитних ресурсів, які було зекономлено; встановлення потенційної користі певного працівника в майбутньому; встановлення набору ринкових переваг від певної праці індивіда; встановлення порівняльного аналізу корисності конкретного індивіда для групи (трудової групи).

Основним напрямом подальших досліджень у цьому контексті ми бачимо проведення емпіричних досліджень щодо визначення соціологічної мети “справедливого приросту корисності” як результатів розподілу новоствореної вартості.

Список використаної літератури

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка : около 53 000 слов / С.И. Ожегов. – [6-е изд., стереотип.]. – М. : Советская энциклопедия, 1964. – 900 с.
2. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс] / полный текст третьего издания “Большой советской энциклопедии”, выпущенной издательством “Советская энциклопедия” в 1969–1978 гг. : в 30 т. – Режим доступа: <http://www.rubricon.com>.
3. Филатов А.С. Гражданское общество и местное самоуправление : учеб.-метод. пособ. / А.С. Филатов. – Симферополь, 2002. – 148 с. – С. 99–100.
4. Маркс К. Теории прибавочной стоимости (IV том “капитала”). Часть третья (главы XIX—XXIV) / К. Маркс и Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Издательство политической литературы, 1964. – Т. 26. – Ч. III.

5. Соколова Г.Н. Тенденции развития социологии труда в 1980–1990 годах (по материалам всемирных социологических конгрессов) / Г.Н. Соколова // Социологические исследования. – 1991. – № 3. – С. 32–38.

6. Калашников Б.Н. Концепция общей справедливости Аристотеля: Опыт реконструкции [Электронный ресурс] / Б.Н. Калашников // Этическая мысль. – 2001. – М. : ИФ РАН, 2001. – Вып. 2. – Режим доступа : <http://ethics.iph.ras.ru/em/em2/em2.html>.

7. Социальные ориентиры обновления: общество и человек / [под общ. ред. Т.И. Заславской]. – М. : Политиздат, 1990. – 448 с.

8. Талауликар Тиль. Принцип социальной и этической полезности в управлении предприятием [Электронный ресурс] / Талауликар Тиль // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 3. – Режим доступа: http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/13_3_99.htm.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2012.

Ядранский Д.Н. Социологическая интерпритация социально-трудовой справедливости

В статье рассматривается понимание социально-трудовой справедливости путем установления принципов измерения эффективности и результата информационного труда. Определяются базовые принципы и устанавливаются критерии, в соответствии с которыми возможна оценка социальных результатов трудовой деятельности (в первую очередь, информационной) с целью обеспечения их справедливого распределения. Делается попытка определения трудового поведения как социально полезной деятельности. Определяется авторское видение справедливости в социально-трудовой сфере и отмечается необходимость установления объективных показателей социально-трудовой полезности информационного труда, в соответствии с которым становится возможным охарактеризовать общественную адекватность результата труда.

Ключевые слова: *социально-трудовая справедливость, труд, распределение, принципы, эквивалент, результат.*

Yadransky D. Sociological Interpretation of social and labor justice

The article deals with an understanding of the social and labor justice by establishing the principles of performance measurement is the result of information work. Defined the basic principles and criteria are established in accordance with the possible evaluation of social impact of labor (first information) in order to ensure their equitable distribution. Seeks to identify work behavior as a socially useful activity. Determined by the author's vision of justice in social and labor issues, and noted the need for objective measures of social and labor usefulness of labor, according to which it is possible to characterize the social adequacy of the study results.

Key words: *social and labor justice, labor, distribution, principles, equivalent result.*

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

УДК 316.614.4:624.2

О.В. БУТИЛІНА

АДАПТАЦІЯ ДО НАВЧАННЯ ТА ПРОФЕСІЙНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ВНЗ

У статті розглянуто питання соціальної адаптації студентів до навчання у ВНЗ та розвитку феномену професійної маргінальності. Проаналізовано їх взаємозв'язок. Визначено поняття первинної та вторинної професійної маргінальності студентів. Обґрунтовано думку про необхідність розвитку адаптивних можливостей випускників. Охарактеризовано роль ВНЗ у формуванні установки на професію й усвідомленні студентами шляху власного професійного просування.

Ключові слова: адаптація, професійна маргінальність студентів, первинна маргінальність, вторинна маргінальність, установка.

Вступ. Студенти на сучасному етапі розвитку держави є великою за кількістю і швидко зростаючою суспільною групою. Кількість студентів у ВНЗ за останні роки помітно збільшилась. На студентський вік припадає процес активного формування соціальної зрілості. Основними рисами цього процесу є завершення освіти, трудова активність, суспільна робота, відповідальність перед законом, можливість створити родину і виховувати дітей.

Однією з важливих та актуальних проблем студентської молоді є проблема адаптації до навчання у ВНЗ і формування професійно значущих якостей та особистісних властивостей, які б сприяли підвищенню конкурентоспроможності молодих фахівців на ринку праці. Особливої уваги студентство привертає нині, коли згідно з Болонською конвенцією, здійснюється перехід на новітні моделі навчання, істотно змінюються навчальні плани, форми організації занять, критерії оцінювання знань, упроваджуються нові педагогічні технології та стандарти освіти [11, с. 87].

Природним є те, що в кожному навчальному закладі існує певна частка студентів, яким важко звикати до нових умов навчання, складно опанувати деякі навчальні дисципліни, пристосовуватись до вимог оточення. Найчастіше це зумовлюється тим, що відбувається різкий перехід від однієї діяльності до іншої: від шкільного навчання, яке вимагає наявності у школяра одних умінь, до здобуття вищої освіти і професії з іншими вимогами (нові вміння й навички, необхідні для ефективного навчання; засвоєння нових соціальних ролей; відповідальність за процес і результати навчання).

Перехід до нової соціальної ролі – ролі студента, зміна звичної шкільної обстановки на незнайому вимагає часу для адаптації, навіть якщо у стінах вишу студент зустрічає дружелюбність і розуміння з боку викладацького складу і співробітників. Це пов'язано з тим, що відтепер життя студента будується за іншими нормами і правилами: зростає почуття відповідальності за те, як складеться подальше життя в цілому та професійна кар'єра зокрема.

У деяких студентів, за певних умов, цей перехід може викликати різні труднощі й спричинити деформацію соціальної ролі “студента”, що супроводжується: заміною реального почуття дорослості такими поведінковими діями, як вільність відвідування занять, зовнішні форми реалізації свого Я (паління, манера спілкування). А для певної частини молодих людей такі зміни стають передумовою розчарування в обраній професії чи ВНЗ. З часом це може призвести до небажання вчитися, відставання в навчанні, “віддалення від професії”, ускладнення взаємовідносин в академічній групі та небажання відвідувати навчальний заклад взагалі.

Ми виходимо з того, що проблеми адаптації студентів до навчання у ВНЗ та формування установки на професію й самореалізацію в ній мають не тільки суб'єктивну зумовленість, а й об'єктивне обґрунтування. За складних макро- та мікроекономічних умов об'єктивно з'являється частка студентської молоді, що не бажає працювати за фахом після закінчення ВНЗ, далеко не всі молоді спеціалісти знаходять роботу, яка відповідає їх рівню та спеціалізації професійної підготовки, дехто відмовляється від навчання або змінює профіль підготовки, оскільки усвідомлює власну “непотрібність у професії”. На ринку праці збільшується кількість випускників ВНЗ, які не знаходять роботу за фахом. За таких умов загострюється проблема професійного самовизначення та самореалізації студентської молоді. Невпевненість у професійному майбутньому стає основою появи й поширення феномену професійної маргінальності студентства. Це призводить до того, що певна частка студентської молоді відсторонюється від майбутньої професії, не просувається в напрямі до відповідної професійної групи, маргіналізується. На наш погляд, проблеми адаптації до навчання, що мають більш чітку зовнішню детермінацію, та професійна маргіналізація, яка розкриває внутрішні чинники формування професіонала можуть розглядатися як феномени, котрі пояснюють деякі особливості професійного самовизначення та самореалізації сучасної молоді.

У дослідженнях таких учених, як О. Борисенко, А. Захарова, В. Казміренко, М. Левченко, О. Мороз, Т. Резнік, В. Штифурак вивчаються питання адаптації молоді до навчання у ВНЗ. Увага дослідників в основному зосереджується на вивченні різноманітних факторів, зокрема й особистісних властивостей, які спричиняють процес дезадаптації першокурсників [6; 9]. Аналізу соціального становища і професійних орієнтацій молоді присвячено чимало розробок. Окремим об'єктом дослідження виступає студентство в працях А. Лантух [7], С. Оксамитної [10], Л. Сокурянської [12–13], С. Щуд-

ло [15] та ін. Дослідження феномену професійної маргінальності студентів здійснено авторкою в ряді останніх публікацій, зокрема [1–3].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз взаємозв'язку феноменів професійної маргінальності студентства та соціальної адаптації до навчання й майбутньої професії.

Результати. У соціологічному словнику під редакцією В. Воловича зазначено, що соціальна адаптація – це вид взаємодії окремої особи чи соціальної спільності із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та очікування її учасників. Це також результат процесу їх пристосування до нового соціального оточення [14, с. 8–9].

Завдяки спільному виду діяльності – навчанню, спільному характеру праці – студенти утворюють певну соціально-професійну групу, провідною функцією якої є набуття відповідних знань та вмінь у галузі обраної професії, навичок самостійної творчої діяльності.

У цей період відбувається не тільки становлення фахівця завдяки накопиченню професійних знань і необхідних навичок, а й формується його світогляд, особистісні ідеали та переконання.

Вступ до навчального закладу в значній частині молоді супроводжується дезадаптацією, що спричинена новизною студентського статусу, відсутністю референтної групи, підвищеними вимогами з боку професорсько-викладацького складу, напруженістю та жорстким режимом навчання, збільшенням обсягу самостійної роботи й самовідповідальності загалом. Усе це вимагає від першокурсника великої мобілізації своїх можливостей для успішного входження в нове оточення та якісно інший ритм життєдіяльності.

Серед головних труднощів, з якими стикаються першокурсники, виділяють такі [5, с. 66]:

- негативні переживання, зумовлені виходом зі шкільного колективу;
- невизначена мотивація вибору професії, недостатня психологічна готовність до неї;
- відсутність навичок самостійної роботи, невміння конспектувати, працювати з науковою літературою, словниками, каталогами тощо;
- невміння здійснювати саморегуляцію поведінки і діяльності, що посилюється відсутністю щоденного контролю з боку викладачів;
- пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах, налагодження побуту та самообслуговування, особливо при переході з домашніх умов до гуртожитку.

Наразі ці проблеми розкривають два аспекти процесу соціальної адаптації особи до навчання й майбутньої професії: поведінковий, який можна спостерігати в діях та вчинках молодої людини, зокрема у відвідуванні навчальних занять, бібліотеки, виконанні поставлених завдань, активному спілкуванні із викладачами й одногрупниками; аксіологічно-когнітивний, що розкриває внутрішньоособистісну мотивацію та налаштування на опанування певної професії. Останній може проявлятися в зацікавленості студента у вивченні навчальних курсів, бажанні розвивати власні здібності,

наприклад, через участь у науковій роботі, прагненні здобути практичний досвід та розширити знання з обраної професії, ставленні до неї як до термінальної життєвої цінності.

У межах нашого дослідження особливий інтерес становить процес знайомства та прилаштування до навчання, а згодом – і до майбутньої професійної сфери, який може розглядатися як один із механізмів зменшення негативних проявів професійної маргінальності студентів.

Слід зауважити, що поняття “професійна маргінальність” являє собою недостатньо добре розроблену соціологічну категорію. На сьогодні можна відзначити лише декілька цікавих праць, присвячених дослідженню феномену професійної маргінальності, у тому числі О. Волкової, О. Єрмолаєвої, В. Лапшиної.

Так, наприклад, В. Лапшина вважає, що “професійний маргіналізм – це не просто непрофесіоналізм як недостатність або неадекватність професійних знань чи навичок; це, перш за все, особистісна позиція непричетності та ментальна неналежність до суспільно визнаної для конкретної професії професійної моралі або, навпаки, внутрішнє віднесення себе до моралі іншого середовища, професійного чи непрофесійного” [8, с. 266]. Дослідниця доводить, що основу цього непростого явища становить криза ідентичності індивідів, їх неспроможність чи скоріше небажання співвідносити свої власні пріоритети, орієнтири з професійною етикою. Проте, слід зазначити, що це складне явище не повинно зводитися виключно до проблем прийняття професійної етики та моралі. Вважаємо, що феномен професійної маргінальності в першу чергу зумовлений макросоціальними трансформаціями і процесом економічного реформування.

Ми пропонуємо застосовувати поняття “професійна маргінальність” до такої соціальної групи, як студентство. Зазначимо, що студенти є субпрофесійною групою, яка займає подвійну позицію: з одного боку, має прямий стосунок до певної професійної групи, а з іншого – не належить до категорії економічно активного населення [4]. Субпрофесійність є доволі рухливою ознакою всіх без винятку студентів. Субпрофесіоналами є ті, хто перебуває на певній стадії професійної зрілості, але відповідні особи фактично не займаються професійною діяльністю як такою. Звідси професійну маргінальність студентства ми пропонуємо розглядати як якість субпрофесійності.

Професійну маргінальність студентства можна визначити як стан певної відокремленості (відчуженості) студентів від майбутньої професії, несформованості установки на певну професійну діяльність, який знаходить своє вираження, зокрема у ставленні до навчання, оцінці майбутньої професії, рівні академічної успішності та в тенденціях до зміни профілю професійної підготовки [2]. Сформованість установки на певну професію впливає на мотивацію навчання, рівень інформованості щодо специфіки майбутньої професії, визначає стійкість та однозначність професійної орієнтації. У цьому сенсі можна стверджувати, що формування сталої установ-

ки на майбутню професійну діяльність є не тільки ознакою низького рівня професійної маргінальності, а й успішної аксіологічно-когнітивної адаптації студента. У тому ж випадку, коли уявлення про майбутню професію поверхові, існує слабка мотивація навчання, не визначені чіткі пріоритети у професійній площині, відстань між індивідом та сферою його нинішньої (освітньої) та майбутньої (професійної) діяльності є досить великою і має тенденцію до постійного збільшення, аж до повного розриву. Подібний розрив, у свою чергу, може проявлятися у формалізації процесу навчання (недисциплінованості, безвідповідальності, низькій успішності тощо) чи навіть його припиненні, або зміні профілю підготовки. Це може виступати чітким показником дезадаптованості молодого людини і свідчити про розвиток професійної маргінальності в її негативній (девіантній) формі.

Отже, феномен професійної маргінальності студентства може набувати таких конфігурацій: первинної (закономірної, об'єктивної) і вторинної (девіантної). Первинна (закономірна, об'єктивна) маргінальність – стан, у якому перебувають студенти, котрі потрапляють у нове для них середовище ВНЗ, і який зникає в результаті адаптації під час навчання й наближення до професії шляхом засвоєння відповідних знань, професійних навичок, правил і вимог референтної групи. Тож, первинна маргінальність може долатись шляхом успішної адаптації студентів до вузівського життя. Вторинна (девіантна) маргінальність виникає як відхилення від норми, коли відбувається віддалення молодого людини від професії вже в межах ВНЗ. Вона може трактуватися як певний різновид соціальної девіації та свідчити про дезадаптацію студента.

Будь-які істотні зміни в навчальному процесі, особливо несподівані, можуть ускладнити й без того непрості механізми пристосування. Тут визначальний вплив на перебіг процесів соціальної адаптації студентів мають такі чинники, як ставлення до обраного фаху, професійне спрямування, особистісне самовизначення, система ціннісних орієнтацій, індивідуально-типологічні особливості, ґрунтовність засвоєних кожним соціальних норм тощо.

Вищий навчальний заклад має відігравати важливу роль у формуванні настанов молоді на професійну діяльність за фахом. Протягом періоду навчання у ВНЗ повинні відбуватися суттєві зміни у ставленні молодого людини до обраної професії. У процесі прилаштування первинний стан маргінальності студентства протягом перебування його у стінах ВНЗ має поступово змінюватись тенденцією до набуття професіоналізму. Починаючи з першого курсу і з кожним наступним роком навчання у молодого людини повинно закріплюватись позитивне ставлення до майбутньої професії та формуватись прагнення працювати за фахом. Суб'єктами впливу на студентську молодь є куратори груп, викладачі та адміністрація ВНЗ (деканати, ректорат). Саме вони шляхом не тільки безпосередньо навчальної діяльності, а й організаційної, роз'яснювальної роботи та здійснення конт-

рольної функції мають створювати умови для успішної адаптації вчорашніх абітурієнтів до студентського життя.

Важливе завдання вищої школи полягає в забезпеченні умов ефективною первинною професіоналізації студентів та запобіганні виникненню й поширенню явища вторинної професійної маргіналізації майбутніх спеціалістів. Одним із способів вирішення цього завдання є збагачення навчального процесу ефективним спілкуванням студентів з представниками майбутньої професії з приводу професійних знань, тобто певне їх занурення у сферу практичної діяльності. При чому таке знайомство з професією повинно відбуватись вже на початкових курсах навчання. Це суттєво підвищує рівень інформованості молоді щодо специфіки їх майбутньої роботи, забезпечує засвоєння вимог соціального оточення та сприяє формуванню й закріпленню установки на професію. Іншим засобом досягнення визначеного завдання вважаємо організацію продуктивної практики (навчальної чи виробничої). Вона являє собою окрему форму навчання й водночас повинна виступати прототипом професійної діяльності, оскільки має на меті розвиток особистісних ресурсів студента у трудовій діяльності. Крім очевидних завдань практики (отримання інформації, знайомство з особливостями виробничого процесу, набуття досвіду), вона має, у першу чергу, орієнтуватись на розвиток індивідуальних здібностей студента для ефективного використання професійних знань у типовій чи особливій професійній ситуації. Для стимулювання розвитку індивідуальних якостей студентів доцільно використовувати в навчальному процесі інноваційні методики, зокрема, індивідуальні завдання, творчі та пошукові роботи.

Одним із головних призначень ВНЗ, на наш погляд, повинно стати зниження ймовірності виникнення й поширення вторинної професійної маргінальності студентів, тобто віддалення їх від професії та створення умов для успішної адаптації до навчання й майбутньої професії.

Руйнація системи державного замовлення та розподілу молодих спеціалістів після закінчення ВНЗ змінило ставлення молоді до навчання, професії, роботи. В епоху глобалізації та технічного прогресу від працівника вимагаються не тільки знання й уміння, передбачені певною професією, а й здатність творчо підходити до виконання поставлених завдань, майстерність, спроможність здобувати нові знання та використовувати їх у своїй діяльності, уміння постійно примножувати, збагачувати власний досвід. Звідси, завдання сучасних закладів вищої освіти дещо ускладнюються. ВНЗ повинні не тільки отримувати висококласного фахівця у певній галузі, а й надати декілька "рецептів", що полегшать адаптацію молоді до професійного середовища та її інтеграцію в трудову сферу.

Як свідчать дані соціологічних досліджень, проведених авторкою [1] і кафедрою соціології й масових комунікацій навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ під керівництвом доктора соціологічних наук, про-

фесора І. Рущенко¹, левава частка першокурсників упевнено заявляють, що цілком усвідомлено обирали ВНЗ та конкретний напрям підготовки. Більшість першокурсників ХНУВС (85%) планує працювати за обраною спеціальністю після закінчення університету. Утім, така впевненість зникає, коли мова йде про оцінки реальності шансів майбутнього працевлаштування за професією. Лише 46% опитаних переконані, що зможуть реалізувати свої професійні плани та прагнення, а майже 28% майбутніх юристів, психологів і соціологів такої впевненості не мають. Отже, для певної частки молоді очевидна розбіжність між бажанням реалізувати себе в обраній професії та реальністю такої перспективи. Доводить існування факту занепокоєння власним професійним майбутнім і те, що 44% першокурсників тією чи іншою мірою відчують потребу в другій вищій освіті, яка розцінюється як додатковий шанс у конкурентній боротьбі на ринку праці. Результати опитування засвідчують і наявність у деякої частки студентів ознак вторинної професійної маргінальності, одним із показників якої є бажання змінити спеціальність, хоча б навіть у межах цього вишу. Таких виявилось близько 20% першокурсників.

Ми погоджуємось із думкою В. Сурякової, яка зазначає, що соціально-психологічна адаптація майбутнього фахівця в конкретному професійному середовищі великою мірою залежить від того, наскільки чітко він усвідомлює свої очікування щодо подальшого професійного шляху [15, с. 21]. До цього варто додати, що позитивне сприйняття майбутньої професійної кар'єри забезпечує розуміння вимог навчального процесу і спеціальності та адекватну оцінку індивідуальних можливостей кожного студента щодо їх задоволення. Тож, реальний погляд на професію, критичне ставлення до власних домагань і здібностей може розглядатися як передумова успішної навчальної та професійної адаптації особи.

Спроможність адаптуватися, долати труднощі, знаходити своє місце в життєвому просторі є запорукою вдалого розвитку молоді людини, а в майбутньому – фахівця з вищою освітою.

Професійна підготовка та здобуття загальної освіти є провідною умовою самореалізації індивіда, нагромадження соціального капіталу, підвищення його соціальної ролі та статусу в суспільстві. С. Щудло вважає, що поняття “освічена людина” у сучасному суспільстві набуває нового змісту, вона пише: “Освіченим є не той, хто багато знає, а той, хто має засоби співвіднесення того, що знає і вміє, зі своїми планами, ситуацією на ринку робочих місць, суспільними змінами. Для цього треба володіти специфічною технікою рефлексії й аналізу, що забезпечує власну орієнтацію в

---

¹ Звіт за результатами соціологічного опитування «Мотивація до вступу в ХНУВС, перші враження від навчання та соціальний портрет першокурсників 2011 р.». Керівники: завідувач кафедри соціології та масових комунікацій ХНУВС І. Рущенко, доцент кафедри соціології та масових комунікацій ХНУВС Ю. Свеженцева, науковий співробітник лабораторії з наукової організації навчального процесу ХНУВС О. Свеженцев. (опитано 98 першокурсників). (Архів кафедри соціології та масових комунікацій навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ).

соціальному світі” [16, с. 52]. Тобто від молодого спеціаліста, що виходить на ринок праці вимагається вміння швидко реагувати на всі зміни, які відбуваються навколо й влучно використовувати набуті у ВНЗ вміння, навички, знання. Все це можна віднести до характеристик особи з високим адаптаційним потенціалом. Втім, ці вимоги задовольняє тільки людина з чіткою установкою на професію.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що за умови усвідомлення малих шансів майбутньої професійної реалізації (роботи за фахом), молоді люди самі починають обирати такі адаптивні стратегії, за яких ці шанси й можливості, на жаль, не збільшуються. Звідси, прояви віддалення від професії (девіантна професійна маргінальність) закріплюються. Тому одним з головних завдань вищої школи повинно стати посилення профорієнтаційної функції, яка спрямована на формування чіткої установки на професію й усвідомлення студентами шляху власного професійного просування. Реалізація цих завдань може стати одним з найважливіших засобів зниження проявів вторинної професійної маргінальності та успішної адаптації студентства як до навчального процесу, так і до майбутньої професійної сфери. З огляду на це, актуальним залишається питання емпіричного дослідження проявів професійної маргінальності студентства. Зокрема, необхідно вдосконалювати методику виміру цього явища, щоб охопити найбільшу кількість факторів, які на нього впливають, а також визначити й обґрунтувати умови найбільш ефективної соціальної адаптації студентів як до навчального процесу, так і до професійної діяльності.

Список використаної літератури

1. Бутиліна О.В. Феномен професійної маргінальності студентства: особливості соціологічного вимірювання / О.В. Бутиліна // Право і безпека. – 2009. – № 1. – С. 259–265.
2. Бутиліна О.В. Професійна маргінальність студентів / О.В. Бутиліна // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2012. – Вип. 6. – С. 81–87.
3. Бутиліна О.В. Чинники професійної маргінальності студентства / О.В. Бутиліна // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи : зб. наук. пр. / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х. : ХНУ, 2012. – № 999. – С. 210–215.
4. Бутиліна О.В. Студентство як субпрофесійна група / О.В. Бутиліна // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. Серія: Соціологія. – Донецьк : ДонДУУ, 2011. – Т. XII. – Вип. 211. – С. 114–120.
5. Винославська О.В. Психологічні особливості студентської групи / О.В. Винославська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 7. – С. 65–70.
6. Зотова О.И., Кряжева И.К. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности / О.И. Зотова, И.К. Кряжева. – М. : Высшая школа, 1979. – 76 с.
7. Лантух А.П. Студенчество – маргинальный опыт / А.П. Лантух // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2000. – № 492. – С. 121–127.
8. Лапшина В.Л. Профессиональная идентичность и маргинализм сквозь призму концепции зоны ближайшего развития / В.Л. Лапшина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Харків, 2002. – С. 264–267.

9. Макаренко Н.В. Связь индивидуальных и психофизиологических свойств с успешностью обучения в вузе / Н.В. Макаренко, В.И. Вороновская, В.М. Панченко // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 98–104.
10. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
11. Скрипник В. Особливості перебігу та самосприйняття соціально-психологічної адаптації студентів-першокурсників / В. Скрипник // Психологія і суспільство. – 2005. – № 2. – С. 87–93.
12. Сокурянская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л.Г. Сокурянская. – Харьков : Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.
13. Сокурянська Л.Г. Багатомірне шкалювання ціннісних орієнтацій студентської молоді / Л.Г. Сокурянська, О.М. Кіслова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2005. – № 652. – С. 101–107.
14. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / [під заг. ред. В.І. Воловича]. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1998. – С. 6–9.
15. Сурякова М.В. Усвідомлення кар'єрних очікувань в умовах професійного навчання майбутніх фахівців / М.В. Сурякова // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. матер. всеукр. наук. конф. (7–8 жовтня 2012 р., м. Дніпропетровськ) / [наук. ред. О.Ю. Висоцький]. – Дніпропетровськ : Свідлер А.Л., 2012. – Ч. I. – С. 20–22.
16. Щудло С. Якісна освіта як чинник адаптації молоді на ринку праці / С. Щудло // Духовно-творчий потенціал студентської молоді: психолого-педагогічні проблеми формування та реалізації : матер. 3 Всеукр. наук.-метод. конф. – Рівне : РДГУ, 2006. – С. 52–53.

Бутылина Е.В. Адаптация к обучению и профессиональная маргинальность студентов вузов

В статье рассматриваются вопросы социальной адаптации студентов к обучению в вузе и развития феномена профессиональной маргинальности. Проанализирована их взаимосвязь. Определяются понятия первичной и вторичной профессиональной маргинальности студентов. Обосновывается мысль о необходимости развития адаптивных возможностей выпускников. Характеризуется роль вуза в формировании установки на профессию и осознании студентами пути собственного профессионального продвижения.

Ключевые слова: адаптация, профессиональная маргинальность студентов, первичная маргинальность, вторичная маргинальность, установка.

Butylina O. Adaptation to study and professional marginality of students of higher educational establishments

The article studies the issues of students' social adaptation to studying at higher educational establishments and progress of professional marginality phenomenon. Their correlation has been analyzed in the article. There are definitions of notions of primary marginality and secondary marginality. The author proves the necessity of a progress of graduates' adaptable possibilities. The role of higher educational establishments in creating of attitude towards the profession and realizing students' professional progress way is defined.

Key words: adaptation, professional marginality of studentship, primary marginality, secondary marginality, attitude.

УДК 3.16.42:74

С.Б. РЕШЕТНЯК

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТА В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ВНЗ

Статтю присвячено аналізу проблем розвитку творчого потенціалу студента в системі навчання у ВНЗ. Автор окреслює та ґрунтовно розглядає важливі напрями цього процесу: впровадження в освітню практику інтерактивного навчання; розвиток партнерських відносин викладачів і студентів; активне включення в навчальний процес інтернет-технологій.

Ключові слова: студент, творчий потенціал, розвиток, навчальний процес, інтернет-технології.

Однією з найбільш затребуваних компетенцій, очікуваних працедавцями від випускників ВНЗ повсюди у світі, є творчий потенціал людини, уміння самостійно працювати з інформацією і пропонувати свої рішення. В українському суспільстві наявний запит на підготовку творчої особистості, здатної генерувати оригінальні ідеї та знаходити сміливі рішення складних суспільних проблем. У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті наголошується на забезпеченні державою підготовки кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку. Але, на жаль, за цим критерієм вітчизняна вища освіта серйозно поступається західним вишам. Причин цього досить багато, але одна з ключових – застарілі форми навчального процесу, необізнаність багатьох викладачів у сучасних формах викладацьких практик та їх можливостях.

У дослідженні порушеної теми беруть участь фахівці різних галузей наукового знання – психологи, педагоги, соціологи, філософи та інші. Наприклад, психолого-педагогічні основи розвитку творчої особистості розглядають Б.Г. Ананьєв, О.І. Виговська, Н.Л. Коломінський, В.Ф. Паламарчук, В.А. Семиченко, Т.І. Сущенко; питання організації навчального процесу в закладах освіти – Ю.К. Бабанський, В.І. Бондарь, М.Д. Ярмаченко та ін. Незважаючи на плідність запропонованих авторами ідей та технологій, аналіз існуючої в Україні освітньої практики засвідчує, що проблема організації навчального процесу з позиції розвитку творчого потенціалу студентів вищів досліджена недостатньо й потребує подальшого вивчення. У соціології практично відсутні системні дослідження, присвячені розвитку творчого потенціалу студентів, не розроблена модель його формування в сучасних формах навчального процесу.

Розвитку творчого потенціалу студентів сприяють усі засоби покращення навчального процесу: оновлення змісту навчальних курсів, урізноманітнення методів навчання, впровадження нових форм самостійної ро-

боти. **Метою** запропонованої статті є аналіз шляхів удосконалення організації навчання з точки зору розвитку творчих здібностей студентів.

Існують різні підходи до визначення феномену “творчий потенціал особистості”. У літературі немає єдиної думки щодо якісних і кількісних показників творчого потенціалу. Такий науковий плюралізм зумовлений існуванням багатопланової системи пов’язаних з творчим потенціалом особистості характеристик: активності, відповідальності, стилю та мотивів діяльності, волі тощо.

Наприклад, В.О. Моляко визначає творчий потенціал як інтегративну властивість особистості, що характеризує міру можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність і здатність до творчої самореалізації та саморозвитку. Загальна структура творчого потенціалу визначається такими складовими: задатки, нахили, які проявляються у відданні переваг чомусь; інтереси, їх спрямованість і частота; допитливість, прагнення до створення чогось нового; швидкість у засвоєнні нової інформації; прояви загального інтелекту; наполегливість, цілеспрямованість, працелюбність; порівняно швидко та якісне оволодіння вміннями, навичками, майстерністю виконання певних дій; здібності до реалізації власних стратегій і тактик різних проблем, завдань, пошуку виходу зі складних нестандартних, екстремальних ситуацій [1, с. 3]. З точки зору В.І. Андреєвої, Н.В. Кічука, П.Ф. Кравчука та інших сучасних вчених, творчий потенціал містить у собі всі здібності особистості: мислення, волю, пам’ять, переконання, дар передбачення, оригінальність, ініціативність, висока самоорганізованість і працездатність. У характеристиці творчого потенціалу виражена єдність природного та соціального, наявність природних задатків людини до творчості й необхідність їх розвитку в умовах соціальної діяльності.

На нашу думку, творчий потенціал студента ВНЗ є інтегративним утворенням, сукупністю якостей, що проявляються через здібності, вміння, сучасні способи мислення та діяльності і дають майбутньому фахівцю змогу якісно навчатися, нестандартно розв’язувати навчальні та наукові завдання. Творчий потенціал скоріше за все потрібно розглядати як здатність студента проявляти креативний підхід до навчання, який ґрунтується на здатності до творчого мислення, інтелектуальних здібностях, високій мотивації навчання та працездатності. Основними складовими творчого потенціалу майбутнього фахівця є інтелект, його загальна ерудиція та духовні надбання, які виражаються у наборі знань, навичок, норм поведінки людини, закріплених у мотивах та спрямованих на позитивне сприйняття життєвих інновацій, а також готовність і здатність брати участь у їх реалізації.

Багаторічний особистий досвід викладацької діяльності автора, а також спілкування зі студентами та колегами дають можливість зазначити, що пріоритетними напрямками розвитку творчого потенціалу студентів є такі: по-перше, впровадження в освітню практику креативного, професійно-комунікативного навчання; по-друге, розвиток партнерських відносин

викладачів і студентів; по-третє, активне включення інтернет-технологій у навчальний процес. Розглянемо їх більш докладно.

В основі професійно-комунікативного навчання лежить діяльнісний підхід, спрямований на стимулювання “зустрічної активності” студентів щодо навчальної діяльності викладача шляхом активно-творчого типу надання знань, що організує викладач для формування професійно значущих знань, умінь і навичок. Метою професійно-комунікативного навчання виступає активізація творчого підходу до оволодіння змістовними характеристиками наукового знання. Відповідно до цього, завданнями професійно-комунікативного навчання є: розвиток автономії студентів у прийнятті методичних рішень і підготовки домашніх завдань; пошук і накопичення нової інформації, формування особистої критичної оцінки при аналізі та добір навчального матеріалу, зміна акцентів уваги під час навчання з пошуку правильних відповідей на розвиток уміння вирішувати проблеми; набуття студентами навичок педагогічної майстерності тощо. Саме таке навчання є рушійною силою творчого розгляду проблем, формування креативних умінь самостійної діяльності студентів.

Професійно-комунікативне навчання передбачає, перш за все, впровадження в навчальний процес мультимедійних технологій. Їх використання спрямовано на виховання творчої особистості, здатної, на відміну від людини-виконавця, самостійно мислити й генерувати ідеї, приймати сміливі, нестандартні рішення. Однією з типових форм мультимедійних технологій є мультимедійна презентація.

Мультимедійна презентація – це подання навчальної інформації в трьох форматах: відео-, аудіо- та текстовому (у вигляді слайдів) [2]. Порівняно з традиційними формами навчального процесу мультимедійні презентації мають певні переваги. Їх застосування дає змогу: підвищити інформаційну насиченість заняття й урізноманітнити подання матеріалу (текст, графіка, анімація, відео тощо); суттєво підвищити концентрацію уваги та засвоюваність матеріалу; забезпечити доступність і краще сприйняття матеріалу за рахунок паралельного подання інформації в різних модальностях: візуальній та слуховій; значно збільшити завдяки цьому поєднанню частку інформації, яку запам’ятовує студент, порівняно з традиційною лекцією; створити викладачу та студентам більш комфортні й креативні умови роботи. Особистий досвід показує, що за умови висилання основних слайдів заздалегідь (ключова інформація пересилається електронною поштою або розміщується в спеціально створених оболонках для навчальних курсів, наприклад у Moodle), студент не витрачає великих зусиль на ведення записів, а концентрує їх на обдумуванні отриманої інформації та активній участі в процесі заняття. Мультимедійна лекція дає можливість реалізувати одну зі стрижневих ідей гуманної педагогіки – творча співпраця викладача зі студентами.

Великі резерви для підвищення творчого потенціалу студентів пов’язані не тільки з використанням презентацій під час лекцій, а і при прове-

денні практичних занять. По-перше, студент здобуває навички самостійної підготовки презентації. Вміння надати необхідну інформацію для цільової аудиторії в доступному вигляді у відведений час – дуже корисний елемент особистої ефективності. По-друге, такий вид навчальної діяльності студента є досить творчим, креативним, сприятиме зростанню його інтелектуального рівня. По-третє, робота над презентацією та її представлення – найкращий засіб самостійно розібратися в певному питанні. По-четверте, конкурування між студентами в площині підготовки презентацій має суто творче підґрунтя. Особливо цінним є виконання групових презентацій студентами, де вони також навчаються співпрацювати, використовувати розподіл праці, відповідати за колективні чи загальні результати.

Професійно-комунікативне навчання також передбачає нову якість організації самостійної роботи студентів, яка б допомагала їм розвивати ініціативу, формувати власні погляди, переконання, виховувати почуття відповідальності. Викладач повинен спонукати студентів до різноманітної творчої діяльності в контексті підготовки до вирішення проблемно-пошукових завдань, написання понятійного диктанту чи завдань тестового характеру. Особливою формою самостійної роботи, яка має суто творчу складову, посилює професійну орієнтованість майбутнього фахівця, є науково-дослідна робота.

Істотним фактором оптимізації розвитку творчого потенціалу студентів виступає характер міжособистісного спілкування між викладачами й студентами, розвиток їх партнерських відносин. Переваги партнерства в процесі навчання очевидні: розвиток самостійності особистості студента, свобода чи незалежність у прийнятті рішень з приводу своєї участі та своїх дій, можливість виходити з власних мотивів, спиратися на власні способи діяльності, відносна незалежність від іншого [3]. За рахунок цього розширюється поле діяльності та природним чином “пожвавлюється” відповідальність за результат своєї діяльності. Партнерське навчання дає можливість реалізувати себе за рахунок принципу дії “Я сам”.

Ще одним суттєвим напрямом розвитку творчого потенціалу студента є активне впровадження в навчальний процес інтернет-технологій, які стали невід’ємною частиною нашого життя. Маючи у своєму розпорядженні комп’ютер, студент може інтенсифікувати процес навчання, зробити його більш динамічним, формувати дослідницькі вміння, розвивати комунікативні здібності. Це забезпечує швидке та більш детальне опанування навчальним матеріалом, розвиває пізнавальні здібності та розумові якості.

На жаль, практика використання інтернет-технологій в освітньому процесі ВНЗ свідчить про наявність суперечностей між: традиційними видами навчально-методичного забезпечення та потребою практики в інноваційних формах використання інтернет-технологій у навчальному процесі; процесом інформатизації освіти та відсутністю загального підходу до навчання студентів сучасних освітніх закладів [4].

У вищих навчальних закладах існує чітке розуміння необхідності формування творчого, інтернет-орієнтованого способу мислення студентської молоді. Але поки що робота в цьому напрямі йде дуже повільно.

Процес побудови відповідної сучасної матеріальної бази вишів та навчання викладацького складу відбувається вкрай мляво. Це пов'язано, в першу чергу, з недостатнім рівнем розуміння адміністрацією ВНЗ ключової ролі та перспективності використання Інтернету у формуванні сучасного фахівця, низьким рівнем готовності викладачів кваліфіковано організувати самостійну роботу студентів за допомогою Інтернету. Але саме вищі навчальні заклади повинні в найближчий час активно запровадити в навчальний процес інтернет-технології. Всесвітня мережа з погляду її інформаційно-довідкової функції є принципово новою, унікальною освітньою системою, яка вигідно відрізняється від традиційних, застарілих (наприклад, бібліотек з громіздкими каталогами). Цю систему характеризують висока швидкість, динамізм, величезні масштаби та аудиторія.

Освітні інтернет-ресурси – це необмежений доступ до професійної інформації, використання планів уроків, онлайн-курсів, веб-сайтів, співпраця з іншими викладачами, обмін інформацією з колегами й експертами з інших країн, об'єднання професійних ресурсів для вирішення спільних завдань. Сучасні студенти, використовуючи можливості Інтернету, можуть обмінюватись досвідом, здобутою інформацією зі своїми колегами, створювати різноманітні наукові товариства, сайти.

Навчальна функція Інтернету для своєї ефективної реалізації потребує зміни менталітету викладачів, більшої відкритості, переходу до інтерактивних методів навчання, відмови від викладацького трансляціонізму й переходу до інтелектуального партнерства зі студентами [5, с. 229]. Для викладача важливо знати, де і як знайти потрібне джерело інформації, як вибирати з великого потоку потрібну та достовірну інформацію, аналізувати її, на основі отриманих і наявних знань вміло опрацьовувати та подавати в доступній формі. Існує безліч різноманітних сайтів, які створені для допомоги викладачу при підготовці до певного заняття. Не викликає сумніву, що навчання студентів стає ефективнішим, якщо викладач володіє інтернет-технологіями й використовує ресурси, можливості Інтернету у своїй практичній діяльності.

Інформаційні технології в навчальному процесі використовуються в таких формах: по-перше, тестові завдання для проміжного контролю знань студентів; по-друге, творчі домашні завдання на рівні самостійної роботи; по-третє, мультимедійні презентації викладачів та студентів, які є суттєвим доповненням до традиційного навчального процесу та значно розширюють можливості якісного засвоєння навчального матеріалу.

Особистий досвід використання інформаційних технологій при проведенні аудиторних занять дає підстави говорити про певні переваги організації навчального процесу порівняно з його традиційними формами. По-перше, стає можливою принципово нова організація самостійної роботи студентів. По-друге, студенти отримують додаткову мотивацію до пізнавальної діяльності. По-третє, зростає інтенсивність навчального процесу. По-четверте, нову якість отримують такі особисті риси студентів, як дисциплінованість і відповідальність.

Інтернет-підтримка навчального процесу може стати чинником становлення творчого потенціалу студентів за таких умов: наявність у викладача мотивації до підготовки та проведення занять в інтерактивних формах; наявність у студентів умінь та навичок користувача, достатніх для використання інтернет-підтримки; розробка викладачами відповідних методичних, інформаційних матеріалів, тестових завдань; органічна інтеграція інтернет-підтримки в навчальний процес вищого навчального закладу.

Таким чином, ми розглянули деякі напрями формування творчого потенціалу студентів у навчальному процесі ВНЗ. Викладені матеріали не вичерпують проблеми повною мірою. Освітня практика та педагогічна етика мають тенденцію постійно змінюватися. Подальше впровадження в українську освіту принципів Болонського процесу, нові соціально-економічні, політичні та культурні умови, зміна ціннісних пріоритетів зумовлюють і зміни в правилах та способах взаємодії між тими, хто навчає, і тими, хто навчається. Діалогічна взаємодія несе в собі безмежні можливості для розвитку і саморозвитку студентів та професійного зростання викладача. Професійна етика та майстерність сучасного викладача має ґрунтуватися на принципах поваги, довіри до студента, створення умов для розвитку його творчого потенціалу.

Список використаної літератури

1. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості / В.О. Моляко // Обдарована дитина. – 2004. – № 6. – С. 2–9.
2. Интерактивные мультимедийные презентации – коммуникативные технологии нового поколения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ki4.ru/online-branding/36.html>.
3. Атаманчук Ю.М. Партнерські відносини викладача і студента в навчанні: за і проти / Ю.М. Атаманчук // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2009. – № 4.
4. Использование интернет-технологий при обучении студентов гуманитарных специальностей математическим дисциплинам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://planetadisser.com/see/dis_96222.html.
5. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого : підручник для науковця / Ю.П. Сурмін. – К., 2006. – 302 с.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2012.

Решетняк С.Б. Развитие творческого потенциала студента в учебном процессе вуза

Статья посвящена рассмотрению вопросов развития творческого потенциала студента в современном учебном процессе. Автор выделяет и рассматривает такие направления, как: внедрение в образовательную практику интерактивного обучения, развитие партнерских отношений преподавателей и студентов, активное использование интернет-технологий в учебном процессе.

Ключевые слова: студент, творческий потенциал, развитие, учебный процесс, интернет-технологии.

Reshetnyak S. Developing creative potential of a student in university education

This paper is devoted to the issue of development of student's "creative" potential in the teaching process. The author emphasizes and discusses such directions as implementation of interactive teaching; developing of partnership relations between teachers and students; active use of internet technology in educational process.

Key words: *student, "creative" potential, development, teaching process, internet technology.*

УДК 316.74

І.В. ШАПОШНИКОВА

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Автор у статті висвітлює результати проведеного соціологічного дослідження соціальної інтеграції сучасної української молоді. Удосконалено концепцію соціального виключення. Визначено шляхи подолання соціальної дезінтеграції сучасної молоді. Виявлено основні суперечності соціальної інтеграції української молоді у сфері праці.

Ключові слова: студентська молодь, інтеграція, суспільство, цінності, вищий навчальний заклад, сфера праці.

Постановка проблеми. Молодь як особлива соціально-демографічна група вважається найбільш динамічною частиною суспільства й характеризується специфічною роллю та місцем у системі громадського відтворення і соціального розвитку країни загалом.

Реалізуючи відтворювальну, інноваційну й трансляційну функції, кожне нове покоління інтегрується до суспільства, заповнюючи різні позиції в його структурі. Під соціальною інтеграцією молоді розуміється, по-перше, характер взаємозв'язків між суспільством як цілим і молоддю як його частиною, такі зв'язки виникають у процесі включення цієї соціально-демографічної групи до соціальної структури й спрямовані на підтримку та відтворення стійких громадських стосунків і цілісності суспільства; по-друге, сукупність процесів, що визначають різні форми внутрішньогрупової єдності молоді. Тому інтеграція охоплює два паралельні процеси: механічне включення до соціальної спільноти та усвідомлення себе частиною цієї спільноти. Молодь – це частина населення, свідомість якої є особливо вразливою в епохи криз. Її життєвий досвід недостатній і уявлення про морально-етичні цінності нестійкі. Проблеми, що виникають, посилюються психофізіологічним дисбалансом, наявністю “дорослих” потреб і бажань за відсутності адекватних матеріальних можливостей. Тому проблеми інтеграції сучасної молоді до суспільства є надзвичайно актуальними в умовах сьогодення.

Соціальні проблеми молоді розглядалися такими науковцями, як С.Н. Іконнікова, В.Т. Лісовський, Б.Ц. Урланіс, В.А. Чупров. Значний внесок у вирішення цього питання зробили провідні українські соціологи: В.Л. Арбеніна, В.І. Астахова, В.С. Бакіров, Л.М. Завацька, Є.А. Подольська, С.В. Порев, О.Л. Скідін, Л.Г. Сокурянська, О.О. Якуба [1; 2; 5]. Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання, пов'язані із вивченням особливостей сучасної інтеграції студентської молоді до суспільства.

Мета дослідження – визначити особливості соціальної інтеграції сучасної студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. На емпіричному рівні інтегрованість молодого людини до суспільства визначається мірою її включеності до громадських структур і мірою внутрішньої самоідентифікації з ними шляхом інтеріоризації цінностей і норм цієї структури. Відомо, що інтеграційні процеси не однаково проходять у стабільних суспільствах, у суспільствах, що реформуються і тим більше в кризових суспільствах. Криза, що охопила всі сфери життєдіяльності українського суспільства, позначалася й на механізмі громадського відтворення. Різке посилення соціальної диференціації, зміна структури громадських відносин й інтенсивні контакти сучасного молодого покоління української молоді з новими соціальними посередниками, нехарактерними для соціалізації минулих поколінь, зумовлюють значні міжпоколінські відмінності. По-перше, в умовах соціальної трансформації молодь частіше заперечує досвід старших, ніж його засвоює. Це змінює форму спадкоємності вже в першій ланці відтворювального процесу. По-друге, соціально-економічна криза погіршила становище найвразливіших груп населення, до яких належить молодь, і поставила її в конфліктну суперечність із суспільством, що не могло не вплинути на характер відтворення. По-третє, у суспільстві досі не склалося чітке уявлення про моделі розвитку. Природно виникає запитання: наскільки пристосовані в умовах нестабільності чинні концепції соціальної інтеграції, у яких наявні чимало вразливих місць, давно помічених вітчизняними й західними соціологами. Створення нової моделі відтворення безпосередньо залежить від вирішення двох принципових питань. Перше з них полягає в тому, чи всі структури і стосунки можуть і мають бути відтворені молодим поколінням? У які структури інтегрується молодь, що вона обирає своїм орієнтиром і з чим вона себе ідентифікує? Відповіді на ці запитання доленосно впливають на розвиток і власне молоді, і суспільства в цілому. Друге питання стосується здатності сучасного молодого покоління до соціального новаторства, його готовності бути не лише об'єктом більш-менш успішних інтеграційних стратегій, але й суб'єктом, що прискорює або уповільнює спрямованість цього процесу. На перший погляд, під час аналізу соціальної ситуації, що склалася сьогодні в Україні, де поглиблюється криза, посилюється соціальна напруженість і порушується процес соціальної взаємодії, навряд чи можна вести мову про соціальну інтеграцію. Якщо наслідувати Т. Парсонса, то стан інтегрованості передбачає наявність упорядкованих безконфліктних стосунків усередині соціальної системи, основними найважливішими характеристиками якої визнаються “стабільність” і “соціальний порядок”.

Водночас не можна не помітити, що реформування українського суспільства здійснюється шляхом подальшого ускладнення соціального устрою, посилення структурної і функціональної диференціації. Цей процес відбувається в умовах зростання напруженості й соціальних конфліктів, неабиякою мірою сприяючи їх загостренню [8].

Проте відома й інша пропорція: зростання диференціації багаторазово підсилює і взаємозалежність, і потребу в інтеграції. Завдання подолання дезінтегровувальних тенденцій і виходу з конфліктної ситуації в Україні актуалізують необхідність інтеграції різних громадських структур, зокрема й молоді щодо збереження цілісності та стабільності суспільства. Тому основною детермінантою стабілізації виступає не прагнення до безконфліктного суспільства, а керованість конфліктів від дезінтеграції до соціальної інтеграції.

У цьому контексті, як ми бачимо, примирилися два, здавалося б взаємовиключних процеси інтеграції і конфлікту. Можливість такого примирення обґрунтовується дещо відмінним від традиційного парсонівського розуміння сенсу інтеграції не як стійкості й незмінності, а як способу вирішення соціальних конфліктів, одного з можливих і найбільш бажаних шляхів виходу суспільства зі стану кризи. Молодь у процесі свого становлення як суб'єкта соціального відтворення вступає в конфлікт із соціальною системою на всіх її рівнях. Причому якщо в умовах соціальної стабільності конфлікти, як правило, мають локальний характер і зосереджуються переважно на макрорівні, то в суспільстві нестабільному відбувається їх ескалація до макрорівня, тобто суспільства в цілому. Усе різноманіття конфліктів, котре виникає між молоддю й суспільством, умовно можна звести до трьох основних типів: вікова нерівність соціального статусу молоді і пов'язані з цим суперечності включення її в різні сфери суспільства; невідповідність цілей та інтересів молоді в цілому або окремих її груп багатьом чинним інституціональними нормам, а також суперечності між прагненням молоді реалізувати свій інноваційний потенціал і консерватизм інститутів соціалізації; стан напруженості або протистояння молодіжної субкультури традиційній культурі [7].

Таким чином, пошук шляхів виходу з конфліктного стану підказує дві можливі моделі вирішення конфліктів. У результаті реалізації першої відбувається інтеграція, досягається консенсус. Інтеграція в такій моделі реалізується у двох формах: за допомогою конформізму молоді, знаходження загальних підстав консолідації, що є позитивним способом вирішення конфлікту, що, однак, не залишає можливостей для соціального новаторства; через інноваційну діяльність молоді, що передбачає згоду зі схвалюваними цією культурою цілями, але заперечує соціально схвалювані способи їх досягнення й активізацію інтеграційних процесів. Друга модель – подолання конфлікту у формі диференціації, за якої також можлива соціальна інновація молоді, що зумовлює стабілізацію суспільства. У цьому й полягає позитивний аспект диференціації. В іншому випадку, коли переважають руйнівні тенденції, диференціація супроводжується процесом виключення молоді й дезінтеграцією соціуму. За формою ця модель також варіативна й виявляється у формі ескапізму, відходу від дійсності, здійснюваного, зокрема, як добровільна маргіналізація, індивідуальний або груповий розрив із суспільством.

Часто таке добровільне виключення виявляється в різноманітних контркультурних явищах як виклик конформізму; у формі делінквентної або кримінальної девіації як відкритий протест. У другій моделі об'єднуються процеси, протилежні інтеграційним, які супроводжуються відторгненням частини молоді, її виключенням з так званого офіційного суспільства. Залежно від спрямованості цього процесу молодь або інтегрується в суспільство, тобто розподіляється в системі соціальних зв'язків, затверджується в структурах і самоідентифікується з ними, або виявляється відторгнутою соціальною групою [10]. Відповідальність за безуспішні інтеграційні процеси покладається на суспільство, яке в особі соціальних інститутів шляхом неадекватних дій, конфліктів з інтересами молоді, перешкоджає її самореалізації, сприяючи тим самим її соціальному виключенню. Під соціальним виключенням, таким чином, розуміють соціальні наслідки розвитку соціальних перешкод, з якими стикаються індивіди й групи в ході взаємодії з чинною соціальною системою. Поглиблений аналіз дає змогу вбачати витоки цієї концепції, які, очевидно, базуються як на теорії класів К. Маркса, так і на стратифікаційній теорії М. Вебера.

Це означає, що становище груп відносно оперативно-тактичних завдань визначає можливості затверджувати і відстоювати соціальні права, за якими фактично знаходиться система розподілу влади й впливу, спрямована на обмеження життєвих шансів інших. Ось чому поняття “соціальне виключення”, особливо в зарубіжній літературі, використовується в поєднанні з веберівським “соціальним обгороджуванням”. Зазнавши ряду істотних конкретизацій під впливом праць Д. Голдторпа, Р. Дарендорфа, Г. Мертона, Р. Пенна, П. Смітта і деяких інших учених, сьогодні концепція соціального виключення дає змогу більш детально дослідити конфліктогенну взаємодію молоді з нестабільним суспільством і розглянути виключення в інверсному протиставленні процесу інтеграції.

Подальша розробка концепції соціального виключення і необхідність її емпіричної верифікації вимагала аналізу співвідношення цього поняття з такими відомими в соціологічній науці і, зокрема, в молодіжній проблематиці поняттями, як “вікова дискримінація”, “відчуження”, “маргіналізація”. Вони часто мають загальну основу, проте, за детальнішого вивчення, не є тотожними. Вікова дискримінація, відчуження, маргіналізація з'являються як складові процесу соціального виключення і виявляються в різних формах відторгнення молоді від суспільства. Це призводить до появи відторгнутих суспільством, виключених груп молоді з низьким рівнем соціального походження (низькостатусні й соціально непривілейовані групи, соціально-знедолені, соціально-нетипові). Таким чином, виключення розглядається у двох формах: як процес (молодіжна контркультура, групи ризику) і як соціальний статус, становище виключеної групи. Незважаючи на те, що виключення молоді зовсім не є метою суспільства, вектор соціальних перетворень, державна політика і діяльність соціальних інститутів від освіти до зайнятості можуть бути неусвідомлено спрямовані у бік обмеження

прав і можливостей цієї соціально-демографічної групи. Закономірні, але безуспішні спроби молоді інтегруватися в громадські структури ставлять її перед необхідністю пошуку альтернативних шляхів. Згідно з висновками Європейської комісії, що спеціалізується на цільових соціально-економічних дослідженнях, для індивідів і окремих груп соціальне виключення виражається в прогресувальній маргіналізації, економічних та інших поневіряннях, різних варіантах соціальної й культурної нерівності. Її наслідками є певні дисфункції у формі розпаду сімей, бездомності, злочинності тощо, а також зростаюча залежність цих категорій молоді від державної підтримки [11].

На макрорівні соціальне виключення характеризується дезінтеграцією, розривом соціальних зв'язків і втратою соціальної єдності. Молодь потрапляє в складну ситуацію вибору між самореалізацією за допомогою соціально-схвалюваних форм (навчання, праця) і самоствердженням у межах молодіжної субкультури, часто пов'язаними з правопорушеннями і дестабілізацією суспільства. Відбувається локалізація інтеграційних процесів в умовах нестабільності. А діалектичний взаємозв'язок двох тенденцій і домінування однієї над іншою регулюються за допомогою соціальної політики. Розглянемо основні суперечності соціальної інтеграції української молоді у сфері праці.

На відміну від часів командно-адміністративної системи, коли випускники отримували роботу виключно у державних структурах за розподілом відповідних профільних міністерств, та враховуючи особливості розвитку сучасної економіки країни, а саме значне зменшення державного сектора, що зумовлює відсутність запитів від державних підприємств, установ та організацій, на сьогодні більша частина потенційних робочих місць для працевлаштування студентів та випускників надається приватними підприємствами, установами й організаціями на конкурсній основі, однією із основних вимог яких є досвід роботи у відповідній сфері діяльності. Очевидною є невідповідність між потребами ринку праці та можливостями освітян навчати студентів згідно з новими вимогами й амбіціями самих випускників.

Згідно із результатами опитування, проведеного Інститутом Горшеніна серед українських студентів, проблема працевлаштування молоді є найбільш актуальною – 64,5% відповіли, що саме це питання турбує їх найбільше. Водночас лише кожен третій (29,1%) український студент задоволений життям в Україні та власними перспективами [9].

Кабінетом Міністрів України було видано Розпорядження “Про підвищення рівня працевлаштування випускників вищих навчальних закладів” від 27 серпня 2010 р. № 1726-р, згідно з яким Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України разом з іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади, до 1 січня 2011 р. мало вжити заходів щодо утворення в складі вищих навчальних закладів (у межах чисельності працівників та обсягів їх фінан-

сування) підрозділів сприяння працевлаштуванню студентів і випускників вищих навчальних закладів.

Розподіл молоді у сфері праці все більше визначається її ставленням до різних форм власності. Хоча порівняно з 1990 р. кількість молодих людей, зайнятих у приватному секторі, зростає, а відтак, головним каналом інтеграції молоді у сферу праці залишається державний сектор. Дві третини молодих людей продовжують працювати на державних підприємствах. При цьому оцінки престижу роботи в держсекторі нижче, ніж зайнятість на підприємствах інших форм власності. Причини подібної суперечності – у прагненні молоді до стабільності, надії, пов'язані з державними підприємствами. Ясно, що стан молоді на підприємствах, де не виплачується заробітна плата і де існує значна загроза банкрутства, навряд чи можна назвати стабільним.

Матеріальний стан молодих українців досить незначно залежить від результатів праці, рівня освіти і кваліфікації. Розмір доходу визначається формами власності, коли, наприклад, рядові банківські службовці отримують в десятки разів більше, ніж висококваліфіковані інженери на держпідприємствах. Більшість молоді не вважає отримувану заробітну плату справедливою. Тому багато молоді вважає за краще працювати на державних підприємствах, не обтяжуючи себе роботою, а заробляти на стороні. Подібне явище свідчить про те, що реальна трудова діяльність молоді в держсекторі не забезпечується відповідними цілями.

Аномія, що стрімко поширюється, призводить до відчуження молоді від праці з наступним відпливом, виключенням все більшої кількості груп з трудової сфери. Розуміючи під відчуженням розриви між молодими людьми як суб'єктами праці та їх трудовими функціями, до відчужених груп можна віднести ту частину молоді, можливості трудової самореалізації якої обмежено. Системна криза звузила сфери використання кваліфікованої праці передусім у масових професіях. Як наслідок, половина молодих людей працює не за фахом, не має можливості підвищити кваліфікацію, реальну заробітну плату й просунутися по службі [6].

Тому виникає інша проблема, пов'язана з отриманням другої спеціальності. Найчастіше вибір падає на різні види економічної освіти, що асоціюється в масовій свідомості з престижним становищем, але водночас вимагає чималих коштів на її здобуття.

При цьому грошові витрати не дають бажаного результату, бо попит на ці спеціальності знижується і молодь все одно залишається без роботи. Небезпечними соціальними наслідками загрожує незатребуваність досить високого трудового потенціалу сучасного молодого покоління. Кожен третій безробітний – молода людина віком до 30 років.

Незважаючи на деяку стабілізацію молодіжного безробіття в останні два роки, вона залишається значущим чинником соціального виключення значної групи молодих людей. Якщо в економічно розвинутих країнах з цією проблемою стикаються в основному низькокваліфіковані робітники,

то в Україні – освічені, дипломовані фахівці. Особливого розмаху набуло приховане безробіття. Вимушені простої і відпустки без збереження заробітної плати, скорочені робочі тижні – доля четвертої частини працездатної молоді [6].

Це означає, що кожна четверта молода людина стоїть перед загрозою соціального виключення. Таким чином, внаслідок цих процесів відбувається духовна й професійно-кваліфікаційна деградація частини молоді як суб'єкта праці, виражена в депрофесіоналізації, а також зміна відчуженої функції у формах девіації. Її яскравим прикладом є кримінальний бізнес. Таким чином, ми спостерігаємо явний конфлікт між інтересами молоді й реальними можливостями соціальної мобільності. Як відомо, зниження статусу в одній сфері часто провокує низхідну мобільність в інших сферах. Тому немає впевненості, що зростання цих непривілейованих прошарків не призведе до зміцнення андеркласу як постійного джерела соціальної нестабільності. Не менш суперечливо проходить процес інтеграції молоді і в недержавний сектор економіки. Все менше молоді хотіло б займатися колись популярною “комерцією” і вуличною торгівлею. Загальмовано прагнення молодих людей працювати на спільному підприємстві або в іноземній фірмі. Наявний на початку 1990-х рр. підйом підприємницької діяльності, з якою молодь пов'язувала втілення мрії про економічну самостійність, поступово пішов на спад. Така поведінка молоді суперечить новаторській суті цієї соціально-демографічної групи, її прихильності до усього нового й передового, зокрема і в галузі ринкових стосунків. Результати досліджень свідчать, що така невід'ємна характеристика молодості, як готовність не лише до стрімких змін, але й до ризику, наявна сьогодні лише у п'ятій частини молодих українців. Перевагу надійності й спокою віддають 60% молодих респондентів. У чому причина такої невластивої молодому віку поведінки? Передусім у більш зрілому і раціональному ставленні сучасної молоді до ринку. Ейфорія з приводу миттєвого досягнення успіху і багатства, хоча й повільно, але проходить разом з часом, коли це вдавалося порівняно легко. Ніші у великому й малому бізнесі зайняті, і пробитися туди молодій людині надзвичайно важко. Міра ризику сьогодні вкрай висока. На карту все частіше ставиться не лише добробут, але й життя. Більшість (65%) тих, хто спробував себе на теренах приватного підприємництва, розчарувалися [9].

Емпіричні дослідження фіксують явну суперечність між прагненням молоді до ринку і зростальним розумінням неможливості включитися в ринкові стосунки, дотримуючись задекларованих суспільством і його ідеологами вимог. Проте молодь, якій пощастило, створює нехай невелику, але по-справжньому успішну групу, референтну для більшості молоді. Як правило, це ті, хто успадкував соціальне становище колишньої радянської еліти, що плавно перейшла в розряд нового керівництва, банкірів і бізнесменів.

Основній же частині молоді, включеній у недержавний сектор, належатимуть другорядні ролі й некваліфікована робота в інфраструктурі бізнесу. Не бажаючи працювати на державних підприємствах і не зумівши посісти високі позиції в комерційних структурах, більшість із них вимушена піти кримінальним шляхом. Саме ця частина молоді становить потенціал соціального виключення.

Економічно не вигідне становище нинішнього молодого покоління пов'язано з тим, що проведена на початку 90-х рр. XX ст. приватизація здійснилася без його реальної участі [11].

З причини малоліття молодь, втім, як і основна частина українців, опинилася осторонь від поділу власності. Відсутність у молодих людей первинного капіталу й жорстокі закони стихійного ринку відобразилися і у свідомості, і в реальній поведінці у сфері праці.

Для побудови типології інтеграційної поведінки української молоді використано основні принципи, закладені в класифікації девіантної поведінки Мертона, що дають змогу поєднати в єдиному процесі схвалювані суспільством цілі інтеграції і соціально схвалювані способи їх досягнення. Відповідно до розглянутої вище концепції виділяють такі основні типи інтеграційної поведінки: конформна, девіантна, інноваційна, що посідає проміжне становище між ними [3].

Аналіз результатів соціологічних досліджень свідчить про досить стійкий характер розподілу молоді за типами інтеграційної поведінки. Не можна заперечувати, що очевидна домінанта конформного типу поведінки є важливою передумовою стабілізаційних процесів в українському суспільстві. Незважаючи на те, що відносно висока сумарна питома вага різних форм девіантної поведінки в найбільш деструктивних своїх виявах (ретреатизм і заколот) має деяку тенденцію до зниження, підстави для занепокоєння зберігаються. У разі, якщо конфлікти, зумовлені цими формами поведінки, а також соціальні конфлікти, що провокують їх, не здобудуть раціонального рішення, значна частина молоді стане жертвою соціального виключення. Однак незначне зменшення частки інноваційного типу інтеграційної поведінки молодих українців не перешкодило йому залишитися на досить високому рівні, який є важливим чинником розширеного соціального відтворення. Проте при цьому необхідно потурбуватися про розвиток і поширення в суспільстві різноманітних форм молодіжних інновацій.

Висновки. Таким чином, зміна базових принципів організації життєдіяльності суспільства на пострадянському просторі призвела до модифікації поведінки всіх груп населення. Але молодь як найдинамічніша соціально-демографічна група легше адаптується до якісно нових обставин, а тому є лідером цього процесу. Виявляється різноспрямованість, диверсифікація зразків поведінки в молодіжній групі (пасивність, індиферентність, апатія, агресивність), при цьому залишаються незрозумілими базові цінності, орієнтації і стратегії поведінки молодих, тому вони вимагають додаткового наукового осмислення і подальших досліджень у цьому напрямі.

Список використаної літератури

1. Завацька Л.М. Особливості детермінантного впливу молодіжної субкультури на соціалізацію учнівської молоді / Л.М. Завацька // Практична психологія та соціальна робота / [голов. ред. О.В. Губенко] ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К. : Вид-во Науковий світ, 2009. – № 6. – С. 62–63.
2. Історична еволюція і сучасний стан соціології освіти // Соціологія освіти : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / [ред. О.Л. Скідін, І.М. Гавриленко]. – 2-ге вид., доп. та перероб. – Запоріжжя, 2005. – Кн. 1. – С. 34–35.
3. Мертон Р. Явные и латентные функции : пер. с англ. / Р. Мертон // Структурно-функциональный анализ в современной социологии : информ. бюлетень Советской социол. ассоциации. Сер. Переводы и рефераты. – М. : ИКСИ АН СССР, 1968. – № 6. – Вып. 1. – Кн. 1–2. – С. 56.
4. Молодежь в кризисном социуме / Р.Т. Насибуллин, А.А. Баимбетов, Г.А. Кабакович, Г.А. Хайруллин ; [под ред. Р.Т. Насибуллина]. – М. : Изд-во ИСИ РАН, 1998. – 106 с.
5. Порев С.М. Проблеми розвитку вузівської науки / С.М. Порев // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна : зб. наук. пр. / [голов. ред. Перський Євген Євфромович] ; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х. : Вид-во ХНУ, 2002. – № 534. – С. 48–53.
6. Проблема ефективного використання та професійно-технічної підготовки кадрів промислового сектору економіки України : доповіді міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28–29 лист. 2007 р. : у 2 т. – К. : РВПС України, НАН України, 2008. – Т. 1. – 244 с.
7. Радаев В.В. Социальная стратификация / В.В. Радаев, О.И. Шкаратан. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 318 с.
8. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / [С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін. ; заг. ред. Б.М. Данилишина]. – 2-ге вид., доповн. і перероб. – Черкаси : Брама–Україна, 2006. – 348 с.
9. Студенти – образ майбутнього: міжнар. соціол. дослідження, жовтень 2010 р. – березень 2011 р. [Електронний ресурс] / Ін-т Горшеніна. – Режим доступу: <http://institute.gorshenin.ua/>.
10. Франселла Ф. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам : пер. с англ. / Ф. Франселла, Д. Баннистер ; [общ. ред. и предисл. Ю.М. Забродина и В.И. Похилько]. – М. : Прогресс, 1987. – С. 61.
11. Шаульська Л.В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України : монографія / Л.В. Шаульська ; ННАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2005. – 502 с.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2012.

Шапошникова И.В. Проблемы социальной интеграции современной студенческой молодежи

Автор в статье освещает результаты проведенного социологического исследования социальной интеграции современной украинской молодежи. Усовершенствована концепция социального исключения. Определены пути преодоления социальной дезинтеграции современной молодежи. Выявлены основные противоречия социальной интеграции украинской молодежи в сфере труда.

Ключевые слова: студенческая молодежь, интеграция, общество, ценности, высшее учебное заведение, сфера труда.

Shaposhnikova I. Problems of social integration of modern students

An author in the article lights up the results of the conducted sociological research of social integration of modern Ukrainian youth. Improved conception of social exception. Certain ways of overcoming of social disintegration of modern youth. The eduuced basic contradictions of social integration of the Ukrainian young people are in the field of labour.

Key words: *student young people, integration, society, values, higher educational establishment, sphere of labour.*

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 316.4.051.62.001.361:329.733(477.64)

М.А. КУЛИК

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ м. ЗАПОРІЖЖЯ)

У статті обґрунтовано значення образів соціальної пам'яті в реалізації політики пам'яті. На базі емпіричного дослідження проаналізовано особливості функціонування образів соціальної пам'яті в детермінації територіальної ідентичності. Доведено, що політика пам'яті має враховувати специфіку визначення мешканцями різних типів територіальних спільнот образів героя, антигероя, ворога та друга.

Ключові слова: політика пам'яті, образ, територіальна ідентичність.

Для забезпечення подальшої розбудови української державності, реалізації стратегії її розвитку, що ґрунтується на цілісності її минулого-сучасного-майбутнього, актуальності набуває впровадження виваженої політики пам'яті. Проблематика політики пам'яті особливо активно почала обговорюватися суспільствознавцями після подолання десятирічного рубежу незалежності України, коли науковці починають фіксувати досить низький рівень громадянської самосвідомості. Загальнодержавна подія проголошення незалежності України викликала масове піднесення національного духу, але потребувала подальшої підтримки у визначенні критеріїв ідентичності та окресленні відповідно до цих критеріїв образів героїв та антигероїв, друзів та можливих ворогів. Подальший процес формування соціальних ідентичностей, в тому числі і територіальної, вимагав зваженої політики з пропозиціями таких образів, які б ці критерії в собі уособлювали. Науковий аналіз цієї проблеми зумовив необхідність уведення у науковий та політичний дискурс терміна "політика пам'яті".

Дослідження соціальної пам'яті як чинника формування територіальної ідентичності вимагає аналізу як об'єктивних, закономірних, так і цілеспрямованих і навіть певною мірою технологічних аспектів, що у своїй єдності виражають сутність процесу формування. Цілеспрямований процес формування ідентичності через посередництво соціальної пам'яті виражається у політиці пам'яті, яка передбачає продуману, зважену стратегію держави щодо визначення та підтримки образів соціальної пам'яті, за допомогою використання яких можливо консолідувати її громадян. Відпові-

дно, емпіричне дослідження образів соціальної пам'яті, які притаманні певним територіальним спільнотам, дають змогу будувати виважену політику пам'яті.

Проблематика політики пам'яті опиняється на перетині предметного поля дослідження соціологів, психологів, політологів, фахівців державного управління та інших. Соціологічний аналіз специфіки впровадження політики пам'яті виходить із логіки необхідності розуміння актуального стану колективної пам'яті спільноти через визначення сформованих смислів та образів, у яких ці смисли представлені. Концептуалізація образів соціальної пам'яті та визначення їх характеристик були здійснені в працях психологів Е. Берна, Р. Грановської та соціологів О. Злобіної, Ю. Сороки, С. Хобти. Оскільки суб'єктом впровадження політики пам'яті може бути як еліта, приватні суб'єкти, так і держава, то політику пам'яті, яку розробляє саме держава, визначають як державну політику пам'яті. Дослідниця Ю. Зерній державну політику пам'яті тлумачить таким чином: "сфера державної політики та державного управління, сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти" [2, с. 8]. Таке дослідницьке визначення виходить із розуміння політики пам'яті як раціоналізації образів історичної пам'яті через формування офіційних репрезентацій та стратегій. Однак історична пам'ять, яка є міфологічною за своєю природою, не обов'язково ґрунтується на достовірних фактах та доказах. Навпаки, інтуїтивні відчуття, асоціативні зв'язки та емоційні переживання виходять на перший план, тому абсолютизація раціонального знання у формуванні колективної пам'яті видається хибною. Тож соціологічного осмислення потребує використання концепту образу соціальної пам'яті, що включає в себе як раціональні та нераціональні смисли, так і нонсенси, що дає змогу уникнути ділеми раціонального-позараціонального в політиці пам'яті.

Аналіз образів соціальної пам'яті потребує особливої дослідницької уваги до специфіки їх відтворення в межах різних динамічних станів соціальної пам'яті. Спираючись на дослідження колективної та історичної пам'яті М. Хальбвакса, П. Нора, П. Рікьора, а також культурної пам'яті Я. Ассмана, доходимо висновку щодо існування п'яти динамік соціальної пам'яті, які різняться за характером та типом образів, які у них представлені: індивідуальної пам'яті, колективної пам'яті контактної референтної групи, колективної пам'яті неконтактної референтної групи, історичної пам'яті та культурної пам'яті. Динаміка індивідуальної пам'яті пов'язана із безпосереднім переживанням особистістю певних подій, що мають особливе значення для конструювання значенневих сенсів територіальної спільноти, до якої особистість належить. Цей досвід суб'єктивно є найбільш насичений емоціями, він переживається, обмірковується особистістю, відповідно ще не сформовані усталені образи, що зумовлюється відсутністю чітко визначених соціальних меж пам'яті.

Пам'ять контактної референтної групи характеризується відсутністю особистісного автобіографічного досвіду переживання подій, але долучає до нього особистість через наявність такого досвіду в референтної групи. Контактна взаємодія може здійснюватись як зі старшим поколінням родичів, так і з рівними віковими групами, але за умов відсутності безпосереднього особистісного досвіду. Так само до контактної референтної групи можуть входити вчителі, викладачі, працівники закладів освіти, співробітники, працівники державних установ. Образи соціальної пам'яті такої референтної групи є емоційно насиченими, для них характерне напрацювання майже одноставного бачення, притаманне всім членам цієї групи. І хоча такі образи є більш усталеними, визначеними, але тим не менше, ще підлягають обговоренню серед тих, хто долучається до цієї групи через переживання спільного досвіду. Під неконтактною референтною групою розуміємо значущих інших, що безпосередніх контактів із особистістю не мають, але через опосередковану взаємодію (розповіді референтної групи та пам'ятники культури) транслиують певні смисли. Завдяки цим пам'ятникам культури можливою є передача традицій та ціннісних орієнтацій через покоління, оскільки ці артефакти суб'єктивуються (вони належать не просто людям тієї епохи, а родичам, мешканцям однієї території), вони також суб'єктивно активно сприймаються особистістю та переживаються. До кожного артефакту обов'язково додається історія, яка є суб'єктивно значущою для референтної групи й потребує постійного підкріплення через її повторення серед найближчого оточення.

Динаміка історичної пам'яті визначається досвідом давніх поколінь, який є неконтактним для особистості та долучення до якого реалізуються через такі соціальні інститути, як: освіта, засоби масової інформації, що зумовлює тенденцію до узагальнення в більших масштабах територіальної спільності (регіональна, державна, глобальна). Образи історичної пам'яті є найбільш усталеними, визначеними, вони не викликають значної полеміки серед мешканців, що демонструють спільну територіальну належність. Нові ж члени спільноти мають прийняти визначені образи колективної історичної пам'яті територіальної спільноти або ж обрати стратегію уникнення, що, зважаючи на масштаб територіальної спільноти, може або спрацювати, або викликати ще більший супротив корінного населення.

Динаміку культурної пам'яті розуміємо, спираючись на теорію культурної пам'яті Я. Ассмана, як один із зовнішніх вимірів людської пам'яті, що пов'язаний із подіями абсолютного минулого й існує в модусі пригадування, що обґрунтовується першоджерелом або походженням [1, с. 19]. Культурна пам'ять, на відміну від історичної, не зберігає минуле як таке, а згортається в символічні фігури (біблейські сюжети, міфи). Зазвичай міфи культурної пам'яті пов'язані з героями-першопроходцями, що прибули на певні території та заснували там поселення, легітимізуючи тим самим право нащадків на проживання на певній території. Постійним нагадуванням та поштовхом для відтворення, розповіді міфу є самоназви поселень, які

даються на честь засновників. У міфі також закріплюється образ героя-засновника, в якому відображаються найбільш бажані риси, що мають бути притаманні сучасним керівникам і лідерам цієї територіальної спільноти. Відповідно до актуального стану розвитку спільноти та її нагальних потреб ці риси можуть модифікуватися, і міф про минуле може уточнюватися до найменших подробиць, а може відтворюватися в скороченому варіанті, визначаючи лише певні особливості відносин.

Використання комунікативного підходу, що спирається на розуміння образів як опредмечених смислів у змісті комунікаційного повідомлення, розкриває додаткові можливості теоретичного та емпіричного аналізу політики соціальної пам'яті. Однією з таких переваг є можливість аналізу актуального стану та перспектив реалізації політики соціальної пам'яті через дослідження образів соціальної пам'яті, які підтримуються територіальною спільнотою. Політику пам'яті, відповідно, будемо визначати як технологію формування ключових образів-фігур соціальної пам'яті.

Звернемося до даних емпіричного дослідження, в якому знаходить відображення верифікація теоретичних положень щодо значення образів соціальної пам'яті територіальної спільноти та специфіки їх відтворення в межах окреслених динамік для реалізації вираженої політики пам'яті. Нижче наведено результати опитування мешканців м. Запоріжжя, яке було проведено у 2012 р. Опитано 669 осіб за репрезентативною для дорослого населення вибіркою. Аналіз образів соціальної пам'яті здійснено через використання в інструментарії дослідження відкритих запитань щодо визначення містянами героїв, антигероїв, друзів та ворогів свого народу й окреслення подій, постатей та об'єктів, що викликають найбільше відчуття гордості в історії їх власної родини й народу загалом.

Політика пам'яті, які будь-яка технологія, має враховувати об'єктивні умови розвитку тієї спільноти, на яку ці технології спрямовані, а саме: які образи соціальної пам'яті вже сформовані, наскільки вони є значущими та яке смислове навантаження вони несуть, наскільки вони гомогенно підтримуються всією спільнотою, до якої динаміки соціальної пам'яті вони належать тощо. Важливим у цьому контексті видається загальний рівень задоволеності спільноти своїм власним минулим, що виражається, перш за все, у наявності образів індивідуальної пам'яті та пам'яті референтної групи, що викликали б особливе почуття гордості. Наявність образів в історії родини, що викликають найбільше почуття гордості, пов'язана з інтересом до минулого свого роду. Ця гіпотеза була підтверджена через аналіз показників інтересу до минулого своєї родини та відповідей на відкриті запитання анкети, в яких було запропоновано зазначити, що в історії родини респондента викликає найбільше почуття гордості. Для визначення тих мешканців м. Запоріжжя, у яких не сформовані образи пам'яті референтної групи із зазначеного відкритого запитання анкети, були відібрані ті, що вказали, що не знають таких (47 респондентів), та ті, яким важко було визначитися із тим, що викликає найбільше почуття гор-

дості в історії родини (167 респондентів). Ці два варіанти відповіді були об'єднані в змінну “відсутні образи” (загалом 214 респондентів), натомість, усім іншим варіантам відповідей були присвоєні значення “присутні образи”. Двомірний аналіз цих показників засвідчує факт більшої зацікавленості респондентів своїм минулим, якщо в ньому представлені образи, що викликають відчуття гордості. Важливим вважаємо той факт, який підкреслює особливості руху динамік соціальної пам'яті, що наявність образів колективної пам'яті контактної та неконтактної референтних груп, що викликають почуття гордості в особистості, визначає вищий рівень її зацікавленості в минулому своєї родини. У мешканців м. Запоріжжя загальний рівень зниження інтересу до минулого своєї родини позначається на відсутності в соціальній пам'яті також образів спільного історичного минулого.

Спираючись на визначені російським дослідником І. Коном фактори, що зумовлюють становлення дружних відносин, а саме: територіальна близькість (адже зі здобуттям освіти територіальні межі значно розширюються), спільна діяльність та соціальні установки [3], – проаналізовано відповіді респондентів на питання щодо образів друзів в історії народу. Спостерігаємо, що фактор близькості території проживання до української спільноти, спільна історія минулого та актуальні зв'язки позначилися в окресленні кола друзів переважно серед сусідніх держав: Росія (31,9%), Білорусія (6,7%), Польща (4,6%). Зауважимо, що таким чином майже половина респондентів як друзів свого народу позначила сусідні держави.

Привертає увагу те, що при аналізі відкритих запитань “Що в історії Вашої родини...” та “Що в історії Вашого народу викликає найбільше почуття гордості?”, що 2,5% мешканців у відкритому запитанні зазначили предмет гордості в їх родині факт, що члени їх родини, батьки пережили голодомор. Водночас на наступне запитання щодо предмета гордості в історії народу, голодомор було зазначено лише одним респондентом. Тож постає питання щодо співвідношення індивідуальної пам'яті та колективної. Якщо індивідуальний досвід переживання події є значущим у великої кількості населення, чому він не знеособлюється та не стає колективним? Можливо, відповіддю на це питання є політика пам'яті, яка змушує досвід особистості не виходити за межі індивідуальної пам'яті.

Аналізуючи відповіді респондентів на питання щодо фактів в історії родини, які викликають найбільше почуття гордості, варто зауважити на тому, що доволі значна кількість респондентів наголошує на працьовитості членів своєї родини як на предметі гордості. Цікавим є той факт, що, позначаючи значущість праці, респонденти уточнюють специфіку праці лише в таких професійних сферах, як військова та лікарська справа, викладацька діяльність та спортивні досягнення. В інших випадках до слова “праця” додавалися прикметники “чесна”, “віддана”, “важка”. У значній кількості відповідей на запитання анкети була позначена така риса родини, як працелюбність, що викликає почуття гордості за свою родину в мешканців м. Запоріжжя. При аналізі суб'єктивного відчуття гордості за свою родину

мешканців м. Запоріжжя серед відповідей респондентів переважали такі: кількість родичів у родині, особливі риси сім'ї, належність роду до козаків, кропітка праця сім'ї. Зауважимо, що серед отриманих даних відкритих запитань анкети практично відсутні відповіді, що позначають наявність почуття гордості за родину через авторитет, що мають члени їх родині в населеному пункті, де вони проживають. Подальших емпіричних досліджень потребує перевірка гіпотези щодо значення цього показника серед мешканців сільської місцевості, де особливо значущими є міжособистісні комунікації, а тому відчуття лідерства, авторитету мають вагоме значення і для самоактуалізації особистості, і для відчуття їх належності до територіальної спільноти.

За результатами емпіричного дослідження, вражає кількість респондентів (3%), які як героя свого народу назвали літературного персонажа Тараса Бульбу (майже пропорційно віком від 18 та старше). Можемо припускати, що наявність таких показників може свідчити про можливу міфічність образів соціальної пам'яті. Створення позитивного образу літературного героя в театральних виставах, екранізаціях призвели до сприйняття соборного образу, що був описаний М. Гоголем (який, до речі, сам був обраний лише двома респондентами як герой українського народу) як реальної персони, що дійсно є героєм минулого. Тут можна також ставити питання щодо освіченості респондентів, які недостатньо орієнтуються як у літературі, так і в історії свого народу. Але принципово важливим для соціологічного аналізу є розуміння значення засобів масової інформації в процесі соціалізації не лише молоді, а й ресоціалізації громадян старшого віку, які за умов суспільних змін потребують простої та зрозумілої інтерпретації основних цінностей нового суспільства. Запропоновані кінематографом образи героїв, антигероїв, відповідно, активно сприймаються та транслюються представниками спільноти, що може призводити до появи таких нонсенсів соціальної пам'яті, як сприйняття Тараса Бульби як героя українського народу.

Цікавим видається той факт, що в деяких випадках герої та антигерої зазначалися респондентами в групах, і ці групи доволі часто ретранслювалися. Так, наприклад, герої народу Б. Хмельницький та М. Грушевський зазначалися разом, хоча ні хронологічно, ні за специфікою діяльності вони не пов'язані. Вважаємо, що такий вибір пар пов'язаний із такою характеристикою образів соціальної пам'яті, як цілісність, що пов'язана з об'єднанням різних елементів у ціле завдяки подібності складових. У цьому випадку подібність викликана подібністю фонетичної вимови цих прізвищ, а саме закінчень. Коли один образ спливає у пам'яті, другий ніби додається, автоматично виходячи з їх подібності.

Архитепічну складову соціальної пам'яті знаходимо в такій особливості визначення респондентами героїв свого народу: зазначаючи героєм Т. Шевченка, респонденти в пару йому додавали українську поетесу Лесю Українку. Така парність, на нашу думку, викликана несвідомим, архетипі-

чним бажанням поєднати в пару осіб протилежної статі. Цікавим видається також той факт, що зазначені герої поєднувалися лише вдвох у пару, варіанти поєднання їх з іншими поетами та письменниками практично відсутні: вони або зазначалися окремо, або разом у парі.

Доволі значущою в соціальній пам'яті референтної групи (родини) залишається Велика Вітчизняна війна. Перемога, події боротьби цієї війни є найбільш значущими (29,5%) серед усіх інших подій, що були зазначені респондентами в історії свого роду. Відсотково вони навіть майже сягають значущості самої сім'ї та її членів, за яку відчувають гордість 32% мешканців Запорізького регіону.

Висновки. Таким чином, емпірично підтверджено особливості функціонування образів соціальної пам'яті, що полягають у відтворенні архітепічних форм та колективних уявлень, які позначаються на суб'єктивному переживанні почуття гордості за свою спільноту. Серед образів героїв соціальної пам'яті своєю значущістю вирізняються герої ВВВ, Т. Шевченко, Б. Хмельницький, в образах друзів представлені Росія та Білорусь. Оскільки конструювання соціальної пам'яті характеризується унеможливленням примусового витискання сконструйованого образу минулого, виникає необхідність їх урахування та саме "м'якого" контролю з боку держави, який виключає будь-яку можливість примусу або силового нав'язування "єдино правильного" розуміння історії.

Список використаної літератури

1. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман ; пер. с нем. М.М. Сокольской. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
2. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 23.00.05 "Етнополітологія та етнодержавознавство" / Ю.О. Зерній. – К., 2009. – 20 с.
3. Кон И.С. Дружба: Этико-психологический очерк / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1980. – 255 с. – (Личность, мораль, воспитание).

Стаття надійшла до редакції 27.10.2012.

Кулик М.А. Политика социальной памяти в детерминации территориальной идентичности (на примере г. Запорожье)

В статье обосновывается значение образов социальной памяти в реализации политики памяти. На основе эмпирического исследования анализируются особенности функционирования образов социальной памяти в детерминации территориальной идентичности. Доказывается, что политика памяти должна учитывать специфику определения жителями разных типов территориальных общностей образов героя, антигероя, врага и друга.

Ключевые слова: политика памяти, образ, территориальная идентичность.

**Kulik M.A. Social memory policy in territorial identity determination
(by the example of Zaporizhzhia)**

The meaning of social memory images in memory policy realization is grounded in the article. Relying on empirical research, features of social memory images in relation to territorial identity determination are analyzed. It is proved that memory policy should consider determination specificity of hero, anti-hero, enemy and friend images by persons belong to different types of territorial communities.

Key words: *memory policy, social memory image, territorial identity.*

УДК 316.334.3

В.А. ПОЛТОРАК

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ, ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ І ПОЛІТИКО-ІНЖЕНЕРНА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті проаналізовано важливу й актуальну проблему, що пов'язана з прикладними аспектами соціології політики, які на сьогодні найчастіше реалізуються шляхом використання політичного маркетингу. Розглянуто проблеми політико-інженерної діяльності, завдяки якій розробляються та впроваджуються різноманітні політичні технології.

Ключові слова: соціологія політики, політичний маркетинг, політико-інженерна діяльність, політичні технології.

Соціологія політики сьогодні розглядається не тільки як одна з найважливіших спеціальних соціологічних теорій, а і як така, що потребує максимального значних зусиль, спрямованих на практичне, прикладне використання відповідної інформації, котра здобувається в процесі проведення соціологічних досліджень у сфері політики, виборів, референдумів, організації політичних подій, створення політичних організацій тощо. Саме тому однією з найбільш розвинутих сфер соціального маркетингу є маркетинг політичний, спрямований на використання маркетингових підходів у політичній сфері, реалізації політичних відносин, розвитку політичних інститутів. Останніми роками в Україні, як і в низці зарубіжних країн, створено досить багато праць, присвячених проблематиці політичного маркетингу [1].

Водночас на сьогодні не значною мірою розроблена одна з ключових проблем, що пов'язана із використанням політичного маркетингу та політичних технологій у практичній діяльності, особливо ж мова йде про недостатній розвиток соціологічної та політологічної теорій в цьому напрямі. Йдеться про методологічну основу подібних політичних технологій. Якщо виходити із загальних принципів, підходів до соціогуманітарних технологій, процесів їх розробки та використання, то це безумовно соціоінженерний підхід, який усе більше використовується в соціальній практиці, соціальному управлінні й у гуманітарному знанні взагалі. Ця проблематика на сьогодні розробляється, хоча й недостатньо. Причому в структуру такої соціоінженерної діяльності зазвичай зараховують:

- соціоінженерні дослідження (діагностичні, проєктивні, інноваційні), спрямовані на вивчення, аналіз соціальних процесів;
- соціоінженерну проєктно-конструкторську й технологічну діяльність, спрямовану на створення нових або цілеспрямовану зміну існуючих об'єктів і систем із застосуванням спеціальних соціальних технологій, проєктів;

– соціоінженерну організаційно-технологічну діяльність, яка охоплює процеси реалізації розроблених проектів і технологій;

– консультативно-управлінську діяльність, яка включає в себе консультування з проблем реалізації таких проектів і технологій, пошуку різноманітних шляхів здійснення управлінського впливу на соціальні системи.

Однією з найбільш затребуваних сфер використання таких підходів є, безумовно, сфера політики, а сукупність соціоінженерних технологій та підходів, що використовуються в цій сфері життєдіяльності суспільства, здобула назву “політико-інженерна діяльність”. Власне під подібною політико-інженерною діяльністю розуміють організаційно-технологічну функцію соціології політики, основним призначенням якої є трансформація знань, здобутих при вивченні соціальних та політичних процесів, у рішення і програми з управління ними.

Такий підхід є безумовно виправданим. Адже політика – одна зі сфер соціальної життєдіяльності суспільства. Причому така, яка, на відміну від духовної сфери, хоча й дещо менше, ніж сфера економічна, піддається формалізації, технологізації. Політичні процеси також доволі складні, однак більшість (наприклад, організація виборчих кампаній), як показує вже існуючий досвід, цілком піддаються технологізації. І саме технології, вважає російський політолог О.І. Соловйов, які виступають як “певні алгоритми дій, являють собою форму політичної інженерії, зумовлену як властивостями діючої людини (її знаннями, досвідом, настроєм на реалізацію тощо), так і використовуваними у її діяльності матеріальними (духовними) ресурсами і технічними компонентами” [6, с. 417].

Мета статті – проаналізувати сутність, специфіку політико-інженерної діяльності як одного із ключових напрямів соціоінженерного підходу, використовуваного як у гуманітарному знанні, так і в політичній практиці, та політичних технологій, котрі виступають як найважливіше як з точки зору теорії, так і практики, її складової.

Аналізуючи визначену проблематику, зазначимо, що недостатній рівень аналізу сутності політико-інженерної діяльності багато в чому пояснюється тим, що насправді вона є предметом міждисциплінарного наукового пошуку, оскільки “перебуває на перехресті” трьох наукових дисциплін: соціології політики, політології, політичного маркетингу.

Визначимо подібну діяльність: політико-інженерна діяльність – це вираження організаційно-технологічної функції соціології політики, політології, найважливіший аспект маркетингового підходу до політики, основним призначенням якої виступає трансформація різноманітних знань та інформації про розвиток і функціонування політичних відносин і процесів у проекти, програми й технології з управління ними.

Оскільки, як вже було зауважено, проблеми політико-інженерної діяльності на сьогодні розроблено досить поверхово, зупинимося у цій статті лише на декількох її аспектах:

- структура політико-інженерної діяльності;
- проблеми технологічного підходу в політиці;

– сутність та різновиди політичних технологій.

Відзначимо, що запропонований нижче поділ політико-інженерної діяльності на складові, етапи є умовним і потребує подальшої розробки й уточнення. Проте, на нашу думку, саме виділення таких складових дає змогу комплексно розглянути її сутність та структуру. Отже, виділимо такі складові.

1. Політичний аналіз інформації про політичний ринок. Інформація про політичний ринок, його стан, існуючі проблеми (наприклад, про настрої виборців, бажаний імідж кандидата тощо) піддається політичному аналізу, суть якого полягає в тому, щоб ретельно й об'єктивно вивчити конкретні політичні проблеми, забезпечити пошук їх найбільш прийнятних вирішень і необхідних для цього технологічних засобів та прийомів діяльності. У більш вузькому розумінні політичний аналіз – це вивчення й оцінювання політичної інформації на основі використання низки загальних (наприклад, івент-аналізу, ситуаційного аналізу тощо) і часткових (методи експертних оцінок, факторного аналізу, контент-аналізу, математичного моделювання тощо) методів аналізу політичної ситуації.

Наприклад, при використанні івент-аналізу (event – подія) політичний процес вивчається як подієвий ряд, поданий у вигляді виступів політичних лідерів, масових демонстрацій, виборів, прийняття нормативних актів, політичних вбивств тощо, кожний з елементів якого здійснює той чи інший вплив на ситуацію в цілому і за кожним з яких стоять конкретні дієві особи за своїми інтересами.

На жаль, такі методи аналізу політичних подій тільки починають застосовуватися, і частіше за все від політичних аналітиків ми чуємо доволі банальні речі, прогнози, які ґрунтуються на так званому здоровому глузді та тому виправдовуються далеко не завжди. Однак зрозуміло, що в умовах застосування маркетингового підходу до політики, за ними – майбутнє.

2. Діагностика, експертиза політичної ситуації. Наступним кроком, етапом політико-інженерної діяльності виступає політична діагностика, яка являє собою аналіз (на основі результатів політичного аналізу відповідної інформації) з метою виявлення їх стану, проблем і тенденцій розвитку. Іноді ці два етапи – політичний аналіз і діагностику політичної ситуації – об'єднують. Важливо відзначити, що в процесі політичної діагностики виявляють не тільки реальний стан об'єктів, явищ політичного життя (наприклад, специфіку політичних конфліктів, стан громадської думки з проблеми), а й можливі альтернативні шляхи їх розвитку, зміни.

При проведенні діагностики політичної ситуації застосовуються: 1) різноманітні соціологічні методи (опитування, аналіз документів, спостереження, тестування, усі можливі якісні методики, такі як фокус-групи тощо); 2) так званий позиційний аналіз, суть якого у вивченні (моделюванні) позицій, цілей різних учасників політичного процесу, зокрема їх прихильності до різних ідеологій; 3) ігрові методи.

3. Розробка проектів, програм. Цей етап політико-інженерної діяльності вже безпосередньо спрямований на формування різноманітних засобів, методів, технологій впливу на політичний ринок, його регулювання. Найбільш масштабні акції оформлюються у вигляді спеціальних проектів і програм: адже проект – це прообраз, прототип передбачуваного нового чи реконструйованого об'єкта. Соціальний же проект – це документ (сукупність документів), який характеризує цілі, засоби й етапи реалізації накресленої програми дій для здійснення корінних змін у соціальному об'єкті, опису його кінцевого стану.

У політичному маркетингу найбільш яскравим прикладом такого соціального проекту виступає стратегія виборчої кампанії, яка будується на базі попередньо зібраної інформації, проведених політичних маркетингових досліджень і “ вибудовує” повну концепцію виборчої кампанії, починаючи з визначення її цілей і закінчуючи формуванням конкретних рекомендацій відносно цільових груп виборців, напрямів пропаганди та контрпропаганди тощо.

4. Підготовка, конструювання політичних технологій. Повне висвітлення проблеми політичних технологій наведено нижче. Ми коротко вкажемо на те, що використання технологічного підходу, потреба у формуванні політичних технологій виникають унаслідок того, що в політичній діяльності є ряд часто стереотипних дій, які повторюються, котрі можуть бути певним чином формалізовані. Звідси – можливість поділити певний політичний процес на операції, продумати найбільш оптимальні підходи до їх здійснення і потім описати алгоритм реалізації цих операцій.

5. Політичне консультування. Дуже важливою технологічною ланкою, механізмом реалізації політико-інженерної діяльності виступає політичне консультування, яке як самостійний вид політичної діяльності виникло порівняно нещодавно. Воно являє собою різновид професійної допомоги політикам, керівникам (якщо мова йде про державні органи) у вирішенні спеціалізованих завдань, пов'язаних із політичною діяльністю, роботою на політичному ринку. Наприклад, багато бізнесменів, балотуючись в органи законодавчої влади і будучи доволі досвідченими у своїй сфері бізнесу, недостатньо орієнтуються на ринку політичному й потребують таких консультативних послуг.

До найважливіших функцій політичного консультування належать: емоційна підтримка клієнта консультантом у ситуаціях прийняття складних рішень; забезпечення пізнавальних потреб клієнта в інформації; допомога у розумінні політичної ситуації й аналізі існуючих підходів до неї; виконання функцій довіреної особи; перевірка й аналіз політичних ідей тощо.

Слід виділити й деякі інші елементи, складові політико-інженерної діяльності, серед яких, наприклад, організаційно-політична діяльність, політичній паблік рилейшнз, іміджмейкінг, розробка й конструювання стратегій виборчих кампаній, тактик їх проведення тощо.

Термін “технологія”, як відомо, був використаний вперше у 1772 р. І. Бекманом. У повсякденній свідомості в індустріальну епоху технологія асоціювалася із промисловою технологією, з її механічною формою. Із часів М. Хайдеггера існує традиція розуміння не технічної, а гуманітарної сутності технології.

“Потреба в гуманітарних технологіях, – на думку українського фахівця В.І. Подшивалкіної, – виникає в тих видах людської діяльності, для яких важлива послідовність дій і операцій; є тимчасові обмеження; є повторювані, але не рутинні процедури; є необхідність в дотриманні однаковості умов прийняття рішень, наприклад, підбір кадрів; є ефективні набори дій і їхні послідовності, що піддаються алгоритмізації; потрібна відтворюваність результатів при виконанні послідовності й тривалості дій і при використанні необхідних засобів; є необхідність одержання цілком певного результату, і немає можливості чекати, коли цей результат дозріє природним шляхом” [4, с. 386]. Причому саме у політиці технологічний підхід є найбільш ефективним та затребуваним. Д. Ліллекер зазначає, що сутність ідеї технологічного детермінізму у тому, що технологія – це визначальний чинник, або рушійна сила професіоналізації політичної комунікації [2, с. 278].

Значущість застосування технологій у гуманітарній, політичній сферах у тому, що вони додають людській діяльності більш раціональний характер, включаючи в неї тільки ті процеси й операції, які дійсно необхідні для досягнення необхідної мети. Технологізація відповідає суб’єктивному прагненню людини визначити той природний алгоритм, який полегшує її діяльність та підвищує її ефективність. При цьому необхідно прагнути до найбільшої простоти, не допускаючи дублювання процедур та операцій.

На думку В.Я. Матвієнко, “першою ознакою технологізації є розмежування, розподілення, розчленування певного процесу на внутрішньо взаємопов’язані етапи, фази, операції... Другою ознакою будь-якої технологізації є координованість та поетапність дій із досягнення шуканого результату... І, нарешті, третя досить суттєва ознака: кожна технологія передбачає однозначність виконання операцій та процедур, що в неї включені” [3, с. 76–77].

Безумовно, не можна (та й не треба) розглядати технологізацію соціальних, зокрема – політичних, процесів як панацею, що може зробити ефективним управління будь-якими процесами. З одного боку, далеко не всі процеси управління можна жорстко регламентувати й алгоритмізувати. У діяльності будь-якого керівника безумовно наявні елементи імпровізації, творчості, інтуїції, креативності (роботу керівника-організатора часто порівнюють не тільки з наукою, а й з мистецтвом). З іншого боку, надмірна технологізація соціальних і політичних процесів має і негативний аспект, тобто вона може консервувати певні методи та засоби досягнення результатів у діяльності організаторів, зокрема, у випадках, коли затребувані нові, прогресивні підходи до вирішення тих чи інших проблем.

Тому дуже важливо розуміти можливості та межі застосування гуманітарних у цілому та, зокрема, політичних технологій. Так, відомий бри-

танський соціолог і філософ К. Поппер, характеризуючи соціальну технологію як засіб застосування теоретичних висновків у практичній діяльності, поділяє соціальні технології на два різновиди: часткові та холістські. Перші характеризуються навіть не стільки масштабністю цілей і завдань, які поставлені, скільки реалістичністю, правильним розумінням того, що можна зробити за допомогою тих способів, форм, методів політичного та соціального впливу, котрий має суб'єкт. Вони базуються на аналізі реальних процесів та їх здійсненні під час практичних перетворювань дійсності.

Холістська технологія робить спроби в процесі соціальних перетворень вирішити поставлені завдання якнайшвидше, революційним шляхом. Тому, на думку К. Поппера, вона не в змозі своєчасно враховувати та попередити небажані, шкідливі наслідки заходів, які планується реалізувати [5, с. 477]. Розглянемо більш детально сутність і різновиди технологій, що використовуються в гуманітарній, соціальній сферах, безпосередньо на прикладі політичних технологій.

Виходячи з описаних вище підходів до сутності та специфіки політичних технологій, можна зазначити, що потреба у розробці й використанні політичних технологій (як і будь-яких інших) виникає у ситуації, коли, з одного боку, відповідний, підготовлений до реалізації процес може бути поділений на ряд повторюваних, стереотипних операцій, з іншого – існує необхідність в оптимізації процесу реалізації цих операцій і можливість їх формалізації. Як відзначає О.І. Соловйов, причинами появи політичних технологій виступають:

- необхідність більш раціонального, простого й ефективного способу реалізації практичних цілей, які стоять перед різними учасниками процесу застосування політичної влади та управління державою;

- зниження непередбачуваності взаємодій у сфері влади, стрибкоподібності процесів перерозподілу державних ресурсів, що розгортаються в умовах непередбачуваного розвитку ситуацій, котрі можуть призвести до несподіваних вибухових форм протестної соціальної активності та інших форс-мажорних обставин;

- потреба в застосуванні економічних і ресурсозбережних засобів управління державним (корпоративним) майном, кадровими та технічними структурами;

- необхідність набуття сталості взаємодій учасників того чи іншого процесу, що прискорює навчання персоналу передовим методикам діяльності та, в кінцевому рахунку, розширює можливості досягнення цілей більшою кількістю суб'єктів у різних, але подібних умовах;

- необхідність управління об'єктом людських прагнень;

- можливість більш чіткого визначення критичних, порогових значень того чи іншого процесу, за межами якого суб'єкти втрачають можливість здійснення ефективних і результативних дій з управління ситуацією [6, с. 415–416].

Таким чином, політичні технології функціонально спрямовані на досягнення цілей суб'єктів політичного процесу відповідно до їх інтересів. Що стосується способів досягнення таких цілей, то тут слід коротко охарак-

ктеризувати відмінності технологічного знання від буденного й наукового. О.І. Соловйов зазначає “на відміну від теорії, яка безпосередньо не пов’язана з практикою й опосередковує свої відносини з нею певним ідеальними конструкціями, котрі не включають різноманітних трактувань реальних явищ, технологічне знання безпосередньо й повністю однозначно сприймає дійсність, внутрішньо організуючись на основі відображення реальності, конкретних подій <...> політичні технології за своєю суттю є втіленням особливих форм відображення дійсності, що спрямовані на знаходження засобів і способів практичного вирішення проблем, які виникають у сфері влади й управління державою. У цьому значенні технологічний рівень пізнання дійсності не тільки являє собою форму науково-прикладного знання, а й одночасно виражає оцінку політичних проблем з погляду зацікавлених у їх вирішенні суб’єктів” [6, с. 420].

Думається, що із цими оцінками повністю можна погодитися, зробивши загальний висновок про те, що саме політичні технології дійсно є за маркетингового підходу до політики основним засобом досягнення цілей суб’єктів політичної діяльності, упорядковують засоби і методи досягнення цих цілей, крім того, закріплюють черговість дій, напрацьовують відповідний алгоритм дій суб’єктів політики.

Політична технологія являє собою чітко відпрацьовану за операціями сукупність послідовно застосовуваних процедур, прийомів, методів, впливів, засобів діяльності, спрямованих на найбільш оптимальну й ефективну реалізацію цілей і завдань конкретного політичного суб’єкта у певній, типовій політичній ситуації.

Говорячи про технологізацію політичної діяльності необхідно, безумовно, враховувати ту обставину, що складність політичних процесів не дає змоги досягти їх повної технологізації. Однак це завдання і ставити неможливо. Технології, по-перше, розробляються лише для деяких політичних ситуацій (як відзначалося вище, повторюваних, які піддаються формалізації). По-друге, вони спеціально адаптуються до конкретної політичної ситуації. Причому для такої адаптації нерідко необхідно проводити спеціальні, додаткові дослідження.

Типова структура політичної технології включає такі елементи:

- характеристика цілей, завдань, основних положень і можливостей технології;
- плановий (у результаті реалізації технології) підсумковий стан політичного об’єкта, системи;
- перелік (з детальним описом) основних технологічних операцій, способи і послідовність їх застосування;
- необхідний для реалізації технології час;
- професії (політологи, соціологи, іміджмейкери та ін.) і кваліфікація робітників, які здійснюють і забезпечують функціонування технології;
- способи навчання застосуванню технології;
- додаток, який містить основні документи, схеми, форми інформації та інші необхідні для реалізації технології матеріали.

Кількість технологій, використовуваних у політичній діяльності, особливо при застосуванні маркетингового підходу до політики, постійно збільшується. Інша справа, що більшість із них не фігурують самотійно, а “вбудовані” у найрізноманітніші політичні процеси. Ще один важливий аспект: є технології, які являють собою справжні ноу-хау, фактично винаходи в політиці; а є технології прості, які тим або іншим чином формалізують рутинну політичну роботу. Тому можна виділити велику кількість підстав класифікації політичних технологій. Охарактеризуємо лише головні з них.

Основний поділ політичних технологій, звичайно, пов’язаний із тими функціями, для реалізації яких вони створюються, сферами застосування, специфікою завдань, що вирішуються. У цьому плані можна запропонувати такий (далеко не повний) перелік політичних технологій: електоральні технології; інформаційні технології; комп’ютерні технології; технології лобювання; переговорні технології; дипломатичні технології; технології вивчення й використання громадської думки; технології політичного консультування; технології вирішення політичних конфліктів; технології прийняття політичних рішень; технології політичного прогнозування; технології політичного аналізу; технології управління ризиками; кризові політичні технології; агітаційно-пропагандистські технології; технології паблік рилейшнз; технології створення іміджу тощо.

За рівнем об’єктів, для вирішення політичних завдань, у рамках яких використовуються технології, можна виділити: глобальні, пов’язані з вирішенням світових проблем; національно-державні; локальні; міжособистісні.

За тривалістю використання можна виділити технології: стратегічні, тактичні, оперативні.

За рівнем формалізованості операцій можна виділити: жорсткі та м’які технології.

За використовуваними при створенні технологій методами різних галузей знання і наук можна умовно виділити технології: політологічні, соціологічні, психологічні, правові, журналістські, піарівські тощо.

Висновки. Проведений аналіз проблеми дає підстави зробити такі важливі висновки. По-перше, сучасна політика, політична діяльність виступають як найважливіші сфери застосування соціологією політики політичного маркетингу, тобто маркетингового підходу до регулювання політичних відносин та процесів. По-друге, методологічною та методичною основою підходу до подібного регулювання виступає один із найважливіших різновидів соціоінженерного підходу в гуманітарному знанні – політико-інженерна діяльність. По-третє, саме така політико-інженерна діяльність є основою реалізації в політиці маркетингового підходу, засобом розробки та подальшого використання різноманітних політичних проектів, програм і технологій.

Список використаної літератури

1. Выдрин Д. Политика: теория, технология, экзистенция / Д. Выдрин. – К. : Либідь, 2001. – 432 с.; Кочубей Л. Выборчі технології / Л. Кочубей. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – 332 с.; Кошелюк М.Е. Технологии политических выборов /

М.Е. Кошелюк. – [2-е изд.] – СПб. : Питер, 2004. – 239 с.; Малкин Е. Основы избирательных технологий и партийного строительства / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Русская панорама, 2003. – 480 с.; Петров О.В. Социологические избирательные технологии / О.В. Петров. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1998. – 164 с.; Політичний маркетинг: сутність, функції, проблеми використання : монографія / [В.А. Полторака та ін. ; за ред. В.А. Полторака]. – Дніпропетровськ : Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля, 2010. – 152 с.; Полуэктов В.В. Полевые и манипулятивные технологии / В.В. Полуэктов. – М. : Русская панорама, 2003. – 464 с.; Сурмин Ю.П. Избирательные технологии / Ю.П. Сурмин, Д.Ю. Нарижный. – Днепропетровск : ПОРОГИ, 2001. – 120 с.

2. Лиллекер Д. Политическая коммуникация. Ключевые концепты : пер. с англ. / Д. Лиллекер. – Х. : Гуманитарный Центр, 2010. – 300 с.

3. Матвиенко В.Я. Социальные технологии / В.Я. Матвиенко. – К. : Українські пропілеї, 2000. – 484 с.

4. Подшивалкіна В.І. Технологія гуманітарна / В.І. Подшивалкіна // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд.: В.А. Полторака, О.В. Петров, А.В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 386.

5. Политическая социология / под ред. Ж.Т. Тощенко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 495 с.

6. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии / А.И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 559 с.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2012.

Полторака В.А. Социология политики, политический маркетинг и политико-инженерная деятельность

В статье анализируется важная и актуальная проблема, связанная с прикладными аспектами социологии политики, которые сегодня чаще всего реализуются через использование политического маркетинга. Рассмотрены проблемы политико-инженерной деятельности, благодаря которой разрабатываются и внедряются в практику разнообразные политические технологии.

Ключевые слова: социология политики, политический маркетинг, политико-инженерная деятельность, политические технологии.

Poltorak V. Sociology of politics, political marketing, political and engineering activities

The important and actual problem, connected with applied aspects of the sociology of politics, which are very often implemented with the help of political marketing using, is analyzed in the article. The problems of political-engineering activity, which promotes developing and putting into practice different political technologies, are examined in the article.

Key words: the sociology of politics, political marketing, the political-engineering activity, the political technologies.

УДК 316.4.066

В.О. ЧИГРИН, В.В. ГУБЕНКО

ПОНЯТТЯ КОРДОНІВ В ЕЛЕКТОРАЛЬНОМУ ВИМІРІ

У статті розглянуто комплекс проблем, пов'язаних з територіальним позначенням електоральних полів і кордонів, а саме з визначенням і групуванням параметрів регіональних електоральних полів загального електорального простору України та їхніх кордонів.

Ключові слова: *кордон, електоральний простір, електоральне поле.*

Вибори вже давно визнані наукою обов'язковим атрибутом демократії, фактором стабілізації відносин у суспільстві, дієвим інструментом зондажу реального стану громадської думки щодо реалій та перспектив політичної влади.

Однак електоральна практика суспільства, що стало на шлях трансформації, через свою суперечливість і непередбачуваність вимагає від соціологів, політологів, психологів відповідей на ряд питань.

Однією з невирішених проблем в Україні є наявність територіально позначених електоральних полів і кордонів на її території. Уже вибори 1998 р. показали наявність у країні регіонально позначеного “червоного поясу”, який відіграв свою роль не тільки на парламентському рівні, а й на президентських виборах 1999 р. Проте з виборів 2002 р. переважно ідеологічні електоральні поля та їх кордони почали поступово набувати інших рис, а електоральні практики стали збагачуватися новими мотиваціями.

Термін “поле політики” був запропонований П. Бурдьє й залишається в центрі уваги ще з пострадянського простору. Серед сучасних науковців дедалі частіше постають питання, що ж є головним, а що – другорядним у новій конфігурації цього терміна? Як трактувати поняття кордонів в електоральному вимірі? Серед дослідників немає одностайності у відповідях на ці питання.

Ряд учених (О. Балакірєва, І. Бекешкіна, С. Білоусов, О. Вишняк, Є. Головаха, Е. Гугнін, А. Єрмолаєв, А. Золотарьов, О. Петров, В. Полторака, В. Чигрин, Н. Чурилов та ін.) констатував наявність відмінних ознак серед електоральних полів із цілком сформованими кордонами. Однак спільної позиції в характеристиці ієрархії складових цих полів вироблено не було, що й зумовило актуальність цієї статті.

Метою статті є визначення й групування параметрів регіональних електоральних полів загального електорального простору України та їх меж.

Формуючи розуміння проблеми кордонів електоральних полів, необхідно враховувати регіональну різномірність України за рядом ознак, які істотно поділяють її населення за панівними ідеологемами, що сприяють формуванню електоральних преференцій і електоральної поведінки в цілому.

Ознаками регіональної неоднорідності України є:

- природничо-кліматичні й сировинні ресурси;
- співвідношення частки промислового та сільськогосподарського виробництва;
- рівень соціально-економічного розвитку;
- кількість, щільність, демографічність та соціально-професійний склад населення;
- розподіл населення за типами населених пунктів;
- характер і рівень зайнятості населення;
- етнічний склад населення;
- наявність і рівень дієвості політичних партій та рухів, профспілкових об'єднань, релігійних об'єднань різних конфесій;
- політичні орієнтації й рівень соціально-політичної активності різних груп населення тощо.

Визначені відмінності можна згрупувати за спільними ознаками. Перш за все, це ознаки природного характеру, які “поділять” регіони України на промислові й сільськогосподарські, трудонадлишкові та трудонедостатні, багаті природними ресурсами й такі, що вже сьогодні відчувають їх нестачу.

Ситуація зі зняттям мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, яку ми відстежували, готуючи матеріали до парламентських слухань, показує суттєві відмінності в підходах сільського населення різних регіонів до цієї непростой проблеми. А що говорити про ставлення до цієї проблеми в регіонах з переважно міським населенням?

На цьому прикладі ми бачимо, що регіональні відмінності природного характеру об'єктивно породжують системні відмінності в оцінках тих чи інших процесів, які вже сьогодні формують кордони електоральних полів регіонів.

До другої групи регіональних відмінностей належать соціально-економічні ознаки, які також впливають на зміст, характер і темпи перебігу ідентифікаційних процесів у суспільстві.

Це стосується, насамперед, поділу України на “регіони-донори” і “регіони-споживачі”. Уже сьогодні соціологи фіксують факти появи в соціальному середовищі провінції думок про регіональну винятковість, про те, що цей фактор не враховується центром і не є об'єктом поваги в інших регіонах. Отже, цей об'єктивно сформований регіональний сепаратизм не може не позначатися на електоральних процесах.

Таким чином, особливо актуальною стає проблема відносин регіонів і столиці, яка за певних умов може стати передвісником політичної кризи влади.

Іншою соціально-економічною проблемою, яка також впливає на характер і зміст електорального процесу, є певна незбалансованість промислового й сільськогосподарського секторів економіки. На перший погляд, нічого кримінального в цій ситуації немає та й бути не може, адже в усіх розвинених країнах світу промисловий сектор економіки ширший і потужніший від аграрного. Однак це кліше приховує від нас актуальну проблему, характерну для суспільства, що трансформується, – соціально-економічну нерівність міста та села.

Незбалансованість цін на промислово й сільськогосподарську продукцію, катастрофічний стан значної частини матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, повний розвал соціальної інфраструктури села – усе це не може не стимулювати процес депопуляції сучасного українського села, який фіксується вже понад десять років ученими-аграріями та соціологами.

У свою чергу, у промислово розвинутих регіонах, особливо в “монокультурних”, можна з великою часткою ймовірності прогнозувати специфічні особливості, що породжують певні регіональні форми протестності, наприклад:

- характерні саме для цього регіону екологічні наслідки будь-якого збою у виробництві (викиди, зсуви, повені, зараження ґрунту й води тощо);
- властиві саме цьому регіону соціально-економічні та політичні наслідки (сплески безробіття, прояви соціального протесту тощо);
- демографічні наслідки (тривалість життя або рівень професійних захворювань).

Слід також зазначити групу відмінностей, які мають історичний характер і спричиняють істотні відмінності менталітетів населення, що найбільш гостро виявляються під час електоральних кампаній.

Уже сьогодні нам доводиться стикатися з відмінностями менталітетів, що мають різні історичні корені. Голосування в 2004 і 2010 рр. підтвердило відмінності менталітетів жителів західних регіонів країни, порівняно пізно потрапивших під прес радянської системи (багато хто забуває, що радянізація Західної України практично проходила в останні роки життя й після смерті Сталіна); жителів сходу і південного сходу країни, які зазнали цього впливу з 1918 р. і значною мірою ідентифікують себе з росіянами та Росією; нарешті, менталітету кримських татар, котрі мають зовсім інший характер і орієнтації.

Так, А. Толпиго та М. Білецький ще до виборів 1998 р. говорили про регіонально орієнтований характер голосування. Вони пропонували таку типологію орієнтацій населення України, засновану на особливостях менталітету (див. табл.) [2, с. 88].

Таблиця

Основні характеристики двох типів орієнтацій населення України

Сфери	Типи орієнтації населення	
	“Український” (галицький)	“Радянський” (донецький)
Культурна	Спілкування українською мовою; орієнтації на українську культуру, заохочення націоналізму	Спілкування переважно російською мовою при теоретичній рівноправності мов; різка антипатія до націоналізму
Зовнішньої політики	Орієнтація на Захід і НАТО, недовіра до Росії	Орієнтація на дружбу з Росією, недовіра до НАТО
Партійна	Орієнтація на партії націонал-демократичного спрямування, неприйняття комуністів	Підвищені, хоча й не абсолютні симпатії до лівих
Економічна	Проринкова риторика, декларативна підтримка приватної власності	Недовіра до ринку, що склався в Україні; підтримка державної економіки

Отже, не можна не відзначити, що кризові явища та процеси регіонального плану не могли не виявитися в політиці, яка, як відомо, є “концентрованим виразом” усіх перелічених вище аспектів проблеми, підсьюбуючи й часом перебільшуючи регіональні відмінності, щоб потім використовувати їх при побудові регіонально орієнтованих електоральних технологій.

Не можна не відзначити ще одного чинника, який, на наш погляд, є суб’єктивним, проте, впливає на формування регіональних електоральних полів. Мова йде про регіональні еліти, яким вигідно через вибори “протягувати” своїх лобістів в органи місцевої, регіональної та центральної влади. Досить згадати приклади перемоги соціал-демократів на Буковині та “Громади” – у Дніпропетровській області тощо.

Сьогодні ні для кого не є таємницею боротьба регіональних еліт за владу в центрі. І, як показали результати останніх президентських виборів і події весни 2011 р., ця боротьба переросла з “підкилимної”, на рівні кабінетів чиновників і штаб-квартир партій, у боротьбу на вулицях і площах за регіональний політичний ринок, за електорат регіонів, який стає вотчиною окремих політичних партій і блоків тощо.

Таким чином, наведені аргументи свідчать про те, що, по-перше, сьогодні під впливом ряду об’єктивних і суб’єктивних факторів електоральний простір України розділився на два великих поля, які мають реальні кордони.

По-друге, ці кордони умовно можна позначити як кордони електоральних преференцій зовнішнього й внутрішнього плану, економічного, ідеологічного та мовно-культурного характеру.

По-третє, враховуючи неструктурованість електорального простору України в партійно-політичному сегменті (схожість програм, однорідність базових електоратів тощо), усередині цих регіональних полів немає чітких ідеологічних кордонів, які відійшли в минуле в кінці 1990-х – на початку 2000-х рр.

По-четверте, перехід від пропорційної системи виборів до змішаної може дещо зняти гостроту протистояння електорату територій унаслідок появи персоналій, партійна ідентичність яких не буде для електорату переважною.

Список використаної літератури

1. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. Белецкий М.И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины (по данным социологических опросов) / М.И. Белецкий, А.К. Толпыго // ПОЛИС. – 1998. – № 4. – С. 74–89.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2012.

Чигрин В.А., Губенко В.В. Понятие границ в электоральном измерении

В статье рассматривается комплекс проблем, связанных с территориальным обозначением электоральных полей и границ, а именно с

определением и группировкой параметров региональных электоральных полей общего электорального пространства Украины и их границ.

Ключевые слова: граница, электоральное пространство, электоральное поле.

Chigrin V., Gubenko V. The concept of boundaries in the electoral dimension

The article considers the complex of problems associated with the territorial designation of electoral boundaries and fields, namely the definition and grouping parameters of the regional electoral fields of the total electoral space of Ukraine and their boundaries.

Key words: boundary, electoral space, electoral field.

УДК 316.62:6324

О.Є. ШИНКАРЕНКО

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ МАРКЕТИНГ: СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ, ЗАВДАННЯ

У статті проаналізовано важливу, актуальну, недостатньо досліджену проблему, пов'язану з використанням у процесі проведення виборчих кампаній спеціальної методології, а саме: електорального маркетингу. Розглянуто питання, пов'язані з місцем електорального маркетингу в структурі маркетингу політичного. Надано визначення електорального маркетингу, його основних функцій, технології організації виборчих кампаній.

Ключові слова: електоральний маркетинг, електоральний ринок, політичний маркетинг, виборча кампанія.

Якщо оцінювати увагу вітчизняних соціології та політології до різних аспектів вивчення соціальних явищ і процесів, без перебільшення можна стверджувати, що вибори, виборчі кампанії на сьогодні є безумовно найбільш затребуваними предметами досліджень. Пояснюється це тією великою увагою, яка приділяється вивченню процесів суспільства, що соціально та політично трансформується, випробовує й застосовує багато форм, методів, технологій забезпечення демократичного розвитку суспільства.

На таке вивчення електоральних процесів спрямована значна низка соціологічних та політологічних теорій і напрямів дослідження: електоральна соціологія, електоральні дослідження, електоральні технології, політичний маркетинг, державний маркетинг, політичне консультування, методи й технології організації та проведення виборчих кампаній тощо [1].

Поміж тим на сьогодні практично не приділено уваги аналізу такого важливого напрямку діяльності соціологів, політологів, політтехнологів та інших фахівців, що займаються проблематикою виборчих кампаній, як електоральний маркетинг. Водночас зрозуміло, що саме він, з одного боку, є методологічною основою процесів організації виборчих кампаній з використанням ринкових, маркетингових підходів до регулювання політичного ринку, процесів “просування” на ньому політичних товарів. З іншого – є, чи повинен виступати як комплекс методів і технологій, що об'єднує, або регулює, діяльність усіх фахівців, котрі зайняті в процесах організації та проведення виборчих кампаній, усіх засобів, форм, методів, методик, технологій тощо, які використовуються в цій діяльності.

Мета статті – проаналізувати сутність, функції електорального маркетингу, його основні завдання, використання тих ключових методологічних і методичних підходів, які використовуються у процесах організації та

проведення виборчих кампаній у сучасному демократичному суспільстві, зокрема такому, як суспільство українське.

Розпочинаючи аналіз проблематики, яку визначено вище, треба зазначити таке: питання електорального маркетингу певним чином на сьогодні розглянуто в межах дослідження проблематики маркетингу політичного. Більше того, одне з перших визначень електорального маркетингу, яке належить Д. Ліндону, розглядає виборчий (електоральний) маркетинг у чіткому значенні слова як лише частини політичного маркетингу, що має більш обмежену мету: допомогти політичним партіям і кандидатам розробити концепцію ефективної виборчої кампанії та провести її [2, с. 11].

Виникає зрозуміле запитання: чи дійсно можна ототожнювати політичний та електоральний маркетинги (зауважимо: це проблема спеціального дослідження і зараз ми лише формулюємо й описуємо деякі підходи до нього), чи вважати другий лише частиною, однією з технологій першого? На цю проблему є різні точки зору. Однією з них, якої дотримується відомий французький фахівець саме з електорального маркетингу М. Богран, є така: “Політичний маркетинг є сукупністю технічних прийомів, що використовуються для того, щоб вивести конкретного кандидата на його потенційний електорат, зробити цього кандидата відомим максимальній кількості виборців (як усім разом, так і кожному окремо), підкреслити різницю поміж ним та його конкурентами і використовуючи мінімум засобів, здобути в ході кампанії необхідну кількість голосів” [2, с. 58].

Звернемо увагу на те, що цей відомий учений практично ототожнює електоральний та політичний маркетинги. Водночас більшість фахівців, що досліджують цю проблематику, не схильні їх ототожнювати. Так, О.Г. Морозова поряд з електоральним маркетингом у структурі політичного виділяє також політико-адміністративний маркетинг [3, с. 61]. Б. Братаніч та Є.В. Ромат говорять про маркетинг державний [4]. Нарешті, В.А. Полторак цілком справедливо зауважує, що у “сферу регулювання процесів” політичним маркетингом, крім процесів електоральних підпадають: розробка методів і технологій політичного впливу на громадськість; ведення політичної пропаганди та контрпропаганди; створення політичних партій і громадських організацій; створення та забезпечення функціонування різноманітних ЗМІ – телеканалів, радіостанцій, газет тощо; підготовка й організації політичних спецподій (зокрема таких, як “майдани”); організація лобіювання інтересів політиків, партій та інших організацій в органах влади тощо [5, с. 16].

На нашу думку, визначаючи предмет електорального маркетингу, треба насамперед класифікувати, виділити різновиди маркетингу політичного. З нашої точки зору (вочевидь такий підхід потребує наступного наукового обговорення й уточнення), можна виділити чотири різновиди політичного маркетингу.

1. Електоральний маркетинг, пов’язаний із всебічною організацією та проведенням виборчих кампаній (про нього мова піде далі в цій статті).

2. Маркетинг політичних процесів, що виступає регулятором багатьох політичних процесів (створення партій, проведення спецподій, організація ЗМІ тощо) з використанням ринкових механізмів і технологій.

3. Політико-адміністративний маркетинг, який, як справедливо зауважує О.Г. Морозова, виникає в процесі сучасної адміністративної модернізації та впливу на неї ринкових тенденцій. Саме це призводить сьогодні до впровадження принципів ринкової економіки у діяльність державних установ (приватизація частки держсектору, впровадження конкурсних тендерів тощо).

4. Державний маркетинг, який виникає та функціонує як результат перетворення ключових функцій сучасної держави, виникнення та розвитку концепції сучасної ринкової й демократичної держави як постачальника послуг для населення; відповідно використання маркетингових підходів до визначення, аналізу та задоволення таких послуг.

Відзначимо, що надана класифікація розглядається автором як пошукова, така, що повинна надалі досліджуватися більш глибоко (це вже частково виходить за межі нашого дослідження електорального маркетингу). Однак вона дає змогу відокремити предмет маркетингу електорального від предметів інших маркетингових підходів, пов'язаних із політикою.

Якщо тепер перейти до аналізу проблеми сутності електорального маркетингу, його природи, значущості як однієї з найважливіших методологій організації політичних процесів (як і політичного маркетингу взагалі), то в їх основі лежить методологія організації політичних процесів (як і політичного маркетингу взагалі). Як вважає Дж. Ерроу, існує два способи реалізації колективного вибору: голосування, яке використовується для прийняття рішень політичного характеру; ринковий механізм, котрий використовується для прийняття рішень економічного характеру [3, с. 14–41].

Власне і в першому, і в другому випадку мова йде про використання в процесі регулювання економічних, політичних, соціальних відносин і процесів у демократичному суспільстві із ринковою економікою саме ринкових підходів. Якщо з точки зору економіки питання подібного регулювання з використанням методології маркетингу активно розглядаються вже протягом століття, то процес “розширення концепції маркетингу” (вираз засновника концепції маркетингу Ф. Котлера) на соціальну та політичну сферу почався приблизно у 70–80-х рр. ХХ ст. [7].

Зупинимось на використанні маркетингових підходів у політичному в цілому й електоральному – зокрема маркетингах. Сутність цього процесу влучно відобразив відомий французький соціолог і політолог П. Бурдьє.

Так, центральним поняттям його соціології політики є політичне поле (насправді – політичний ринок), тобто “місце, де в конкурентній боротьбі між агентами, які виявляються в неї втягнутими, народжується політична продукція проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і мають обирати звичайні громадяни, які зведені до стану “спожив-

вачів” і тим більше ризикують ускочити в клопіт, чим більше вони віддалені від місця виробництва” [8, с. 182].

Отже, мова йде про існування в демократичному суспільстві політичного (у нашому випадку – електорального) ринку, який за аналогією із ринком класичним включає “продавців” політичного товару; безпосередньо сам такий продукт, товар (в електоральному маркетингу – це самі кандидати, які просуваються на ринку, їх програми тощо); покупців подібного товару, політичного продукту, тобто виборців, які так чи інакше роблять відповідні “покупки”. Крім того, на цьому ринку функціонують такі маркетингові комунікації, як політична реклама та політичний піар, використовуються різноманітні політичні й виборчі технології.

При цьому саме у випадку з електоральним маркетингом ми маємо найбільш адекватне застосування теорії суспільного вибору до формування “ринкової” концепції, яка використовується при регулюванні соціальних і політичних процесів. Оскільки саме у цьому випадку (наприклад, на відміну від державного маркетингу чи маркетингу ідей) можна виділити та розглянути не тільки продавців чи покупців подібного товару, а й чітко вести мову про наявність реальної політичної конкуренції та всіх проблем і процесів, які їй притаманні, її супроводжують.

Виникає запитання: чому в такому разі електоральний маркетинг починає реально застосовуватися тільки в останній час, якщо демократичні режими, зокрема на Заході, існують століття? Насправді мова йде лише про активне та реальне використання цілісної концепції, методології електорального маркетингу в останній час. Взагалі ж у державах, де наявна демократична політична система, маркетингові підходи до організації виборів (хоча так їх і не називали) застосовувалися тією чи іншою мірою вже дуже давно. Це могли бути передвиборчі опитування громадської думки (згадаємо, так звані, “солом’яні опитування” в США ще у ХІХ ст.); використання політичного консультування та політичної реклами; проведення різноманітних демонстрацій та інших масових заходів у період виборчих кампаній.

Усе це свідчить про те, що маркетинговий підхід до організації виборчих кампаній є необхідним та безумовно корисним, ефективним при його раціональному застосуванні, оскільки такий підхід виходить із конкурентного характеру сучасного політичного життя в демократичних державах. Сьогодні електоральний маркетинг розглядають взагалі як засіб раціоналізації виборчої кампанії, її економного проведення з метою досягнення найкращого співвідношення витрат і прибутку.

Зазначимо, що інколи подібне використання ототожнюють із прийомами маніпулювання цінностями й інтересам виборців, обдурювання їх з метою просування в парламенти, органи управління таких кандидатів та партій, які цього не заслуговують, будуть проводити політику, котра суперечитиме очікуванням громадян. Насправді, це не так. Ринкова модель проведення виборчих кампаній, як справедливо вважає О.Г. Морозова, на-

справді звільнила політичну думку від макроісторичного та макросоціологічного детермінізму, сприяла реабілітації індивіда, який переслідує особисті інтереси і діє в політичному просторі автономно й усвідомлено, дала інтерпретацію поведінки основних дійових осіб політичного ринку – виборця, депутата, чиновника, котра заслуговує на увагу [3, с. 7].

Щодо “проблем з маніпулюванням” інтересами виборців, то можна цілком погодитися з думкою О.П. Кудінова та Г.А. Шипілова, які вважають, що “основна сила виборчого маркетингу не в конкретних передвиборчих заходах, не в розробці прийомів маніпулювання голосами виборців, а у науковому підході до визначення інтересів, цінностей та очікувань громадян та використанні результатів таких наукових досліджень для формування політичної платформи та іміджу кандидата, у поважному ставленні до думок співгромадян, у детальній розробці виборчих технологій. Тобто спрямованість виборчого маркетингу протилежна політичній пропаганді. Пропаганда прагне змінити переваги виборців на користь того чи іншого претендента на виборчу посаду, а маркетинг, навпаки – врахувати ці переваги та змінити платформу кандидата чи партії [9, с. 64].

Отже, головна мета електорального маркетингу в тому, щоб запропонувати виборцям той чи інший вибір, а не приймати ті чи інші рішення, використовуючи маніпулювання суспільною свідомістю. При цьому основна запорака подібного у тому, що маркетинговий підхід, де б він не використовувався, заснований на вивченні попиту споживачів на той чи інший продукт чи послугу та його найбільш повне задоволення.

Зазначимо, що більшість визначень електорального маркетингу, які існують на сьогодні (насправді їх дуже небагато), навряд чи можна вважати науково та практично коректними. Вони виходять або з того, що електоральний (виборчий) маркетинг є сукупністю технічних прийомів, використання яких дає змогу забезпечити більш тісний зв'язок кандидата з потенційним електоратом, або з того, що завдання електорального маркетингу в тому, щоб запропонувати політичному лідеру професійну допомогу при вивченні електорального ринку та роботі на ньому в процесі виборчої кампанії. Чи з того, що електоральний маркетинг, як уже підкреслювалося вище, є лише складовою політичного маркетингу, що має обмежену мету: допомогти політичним партіям і кандидатам розробити та провести ефективну виборчу кампанію.

Ми вважаємо, що якщо виходити із сутності самої маркетингової концепції, котра пропонує ринковий підхід до регулювання економічних, соціальних, політичних процесів, то можна дати таке визначення електорального маркетингу. Електоральний маркетинг – це методологія (можна вжити поняття “концепція”, хоча в цьому аспекті потрібні деякі уточнення) регулювання електорального ринку, що базується на маркетинговому, технологічному підході до організації виборчих кампаній, а саме: вивченні стану електорального ринку шляхом проведення спеціальних маркетингових досліджень, розробці спеціальних технологій, спрямований на реаліза-

цію необхідного впливу на електорат, та організації ефективного управління виборчою кампанією шляхом реалізації відповідних проектів, технологій, заходів, спрямованих на досягнення результатів, що були визначені як її основні завдання.

Визначимо тепер основні функції електорального маркетингу. Взагалі, якщо розглядати увесь складний виборчий процес, який включає в себе значну кількість операцій, технологій, можна виділити багато таких функцій. Але, на нашу думку, усі вони можуть бути зведені до трьох основних, а саме:

1) проведення комплексу маркетингових досліджень політичного, електорального ринку в періоди, що передують початку виборчої кампанії, та безпосередньо в процесі кампанії з метою визначення багатьох складових такої кампанії: аналізу передвиборчої соціально-політичної й економічної ситуації в країні чи окрузі; визначення цільових груп електорату різних кандидатів і політичних партій; збирання інформації для підготовки виборчих програм, прогнозування результатів виборів тощо;

2) організація політико-інженерної діяльності в процесі виборів, яка починається з розробки стратегії виборчої кампанії та включає розробку різноманітних і необхідних при проведенні кампанії технологій, проектів, заходів, котрі спрямовані на здійснення необхідного впливу на електорат, конкурентів, усю передвиборчу та взагалі електоральну ситуацію, що складається в період виборів;

3) управління електоральним маркетингом, тобто безпосередньо планування та реалізацію маркетингових технологій, заходів у період виборів, починаючи з організації виборчих штабів, вирішення проблем із фінансуванням кампанії, рекрутації агітаторів, помічників та взагалі вирішення усіх проблем, що виникають у процесі проведення виборів.

Якщо переходити до конкретних завдань, проблем, що вирішуються в процесі проведення виборчої кампанії, то їх, також, безумовно, можна виділити дуже багато, що й робиться у сучасній спеціальній літературі із виборчих кампаній. Тому треба, на нашу думку, виділити й аналізувати загальну "схему" організації такої кампанії, яка б включала всі ключові проблеми, котрі в цьому аспекті вирішуються. Найбільш ефективна, на нашу думку, схема, котра називається "технологією" організації виборчої кампанії (щодо цього терміна можна сперечатися, казати про етапи, основні завдання тощо, але сутність від цього не змінюється), запропонована В.А. Полтораком [5, с. 115] та включає такі елементи:

– прийняття й ухвалення кандидатом чи партією рішення про участь у виборчій кампанії, типу й активності такої участі (зрозуміло, що не будь-який кандидат ставить перед собою мету обов'язкової перемоги, він може в процесі кампанії вирішувати інші завдання);

– організація виборчої інженерії, пов'язаної, зокрема, зі зміною меж виборчих округів, підбором певних складів виборчих комісій, зміною часу проведення виборів тощо;

- аналіз соціально-політичної ситуації в країні й окрузі в процесі підготовки стратегії виборчої кампанії, аналізі шансів партії чи кандидата в ході виборів, що реалізується в процесі проведення передвиборчих маркетингових, соціологічних та інших діагностичних досліджень;
- розробка стратегії виборчої кампанії, тобто ключового документа в процесі організації електорального маркетингу, який формулює основні ідеї виборчої кампанії, її змістовну частину, на відміну від тактики виборчої кампанії, котра містить інформацію щодо того, яким чином необхідно безпосередньо вирішувати завдання кампанії;
- аналіз ресурсів кандидата чи партії, що вони мають у процесі організації виборчої кампанії, а також відповідних ресурсів (безпосередньо кандидатів, електоральних, адміністративних, елітних, інформаційно-комунікативних, партійних, фінансових, організаційних, технологічних, часових) їх основних конкурентів;
- розробка загальних, фундаментальних технологій організації виборчої кампанії, які пов'язані із підготовкою меседжів та слоганів кампанії, моделюванням іміджів кандидатів та брендів партій тощо;
- розробка тактики проведення виборчої кампанії та формування її організаційної структури: штабу, комітету підтримки, комерційної структури, юридичної консультативної групи, прес-секретарів, керівників спеціальних програм та ін.;
- безпосередня організація виборчої кампанії: мається на увазі реалізація на практиці всіх етапів її проведення, усіх розроблених технологій, включаючи проблеми організації комісій, підрахунку голосів на етапі завершення кампанії;
- прогнозування результатів виборчої кампанії з використанням статистичних і соціологічних методів.

Зрозуміло, що до цих елементів технології організації виборчої кампанії можуть бути внесені певні корективи, зроблені певні додатки (наприклад, деякі фахівці говорять про аналіз поствиборчої ситуації та поствиборчі дослідження), але в цілому наведена технологія реалізації електорального маркетингу в процесі проведення виборчої кампанії є достатньо повною й обґрунтованою. Безумовно, особливий інтерес викликають більш детальні розробки та коментарі щодо кожного з наведених завдань кампанії, елементів технологічної схеми її проведення. Відповідний аналіз є завданням подальшої роботи автора.

Висновки. Аналіз проблеми, що досліджувалася, дає підстави зробити важливі висновки. По-перше, електоральний маркетинг може бути розглянутий як один із різновидів політичного маркетингу поряд із такими його іншими різновидами, як маркетинг політичних процесів, політико-адміністративний маркетинг, державний маркетинг.

По-друге, електоральний маркетинг є дійсно ефективною методологією регулювання електорального ринку, на якому діють продавці електорального товару, продукту, його покупці, існує реальна конкуренція поміж

політиками та політичними партіями, реалізуються маркетингові комунікації тощо. Взагалі, використання маркетингової концепції до регулювання електорального ринку є не тільки корисним, а й необхідним в умовах функціонування та розвитку держав із демократичними політичними режимами.

По-третє, основними функціями електорального маркетингу виступають: проведення комплексу маркетингових досліджень електорального ринку в період, що передує початку виборчої кампанії та безпосередньо в процесі її проведення; організація політико-інженерної діяльності в процесі виборів (розробка стратегії виборчої кампанії, технологій, проектів тощо); управління електоральним маркетингом.

Список використаної літератури

1. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: Історія, теорія, методи / О.І. Вишняк. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2000. – 310 с.; Дубицкая В.П. Какого политика можно “продать”? / В.П. Дубицкая, М.И. Тарарухина // Социс. – 1998. – № 10. – С. 118–127; Ильясов Ф.Н. Политический маркетинг. Искусство побеждать на выборах / Ф.Н. Ильясов. – М. : ИМА-Пресс, 2000. – 200 с.; Кочубей Л.О. Выборчі технології / Л.О. Кочубей. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – 332 с.; Кушерець В.І. Выбори до Рад і громадська думка / В.І. Кушерець, В.А. Полторака. – К. : Політвидав України, 1990. – 123 с.; Малкин Е.Б. Основы избирательных технологий и партийного строительства / Е.Б. Малкин, Е.Б. Сучков. – 4-е изд. – М. : SPSL ; Русская панорама, 2003. – 480 с.; Недяк И.Л. Политический маркетинг: основы теории / И.Л. Недяк. – М. : Весь Мир, 2008. – 352 с.; Нежданов Д.В. Политический маркетинг / Д.В. Нежданов. – СПб. : Питер, 2004. – 160 с.; Ольшанский Д.В. Политический консалтинг / Д.В. Ольшанский, В.Ф. Пенков. – СПб. : Питер, 2005. – 448 с.; Полторака В.А. Избирательные кампании: научный подход к организации / В.А. Полторака, О.В. Петров. – К. : Знання України, 2004. – 120 с.
2. Lindon D. Marketing politique social. – Paris. 1976. – P. 13. Цит. по: Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е.Г. Морозова. – М. : РОССПЭН, 1998. – 247 с.
3. Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е.Г. Морозова. – М. : РОССПЭН, 1998. – 247 с.
4. Братанич Б. Рост регулирующих функций государства и социальный маркетинг / Б. Братанич // Персонал. – 2005. – № 3. – С. 74–78; Ромат Є.В. Маркетинг в державному управлінні / Є.В. Ромат // Маркетинг в Україні. – 2003. – № 4. – С. 32–35.
5. Політичний маркетинг: сутність, функції, проблеми, використання / [В.А. Полторака та ін. ; за ред. В.А. Полторака]. – Д. : Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2010. – 152 с.
6. Акимов Д.И. Социальный маркетинг и социальная сфера общества / Д.И. Акимов. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – 312 с.
7. Котлер Ф. Расширение концепции маркетинга / Ф. Котлер, С. Леви // Классика маркетинга. – СПб. : Питер, 2001. – С. 63–74.
8. Бурдьё П. Социология политики : пер. с фр. / П. Бурдьё. – М. : SocioLogos, 1993. – 336 с.
9. Кудинов О.П. Диалектика выборов / О.П. Кудинов, Г.А. Шипилов. – М. : МАСТЕР, 1997. – 340 с.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2012.

Шинкаренко А.Е. Электоральный маркетинг: сущность, основные функции, задачи

В статье анализируется важная, актуальная, недостаточно исследованная проблема, связанная с использованием в процессе проведения избирательных кампаний специальной методологии: электорального маркетинга. Рассматриваются вопросы, связанные с местом электорального маркетинга в структуре маркетинга политического. Дается определение электорального маркетинга, его функций, технологии организации избирательных кампаний.

Ключевые слова: электоральный маркетинг, электоральный рынок, политический маркетинг, избирательная кампания.

Shinkarenko A. Electoral marketing: the nature, basic-valued functions, tasks

The article analyzes the important, relevant, not explore issues related to the use in the election campaigns of special methodology: electoral marketing. The issues relating to the place of electoral marketing structure of political marketing. The definition of the electoral marketing, its features, technology, organizations campaigning.

Key words: electoral marketing, electoral market, political marketing, the campaign.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрушків Б.М. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту підприємницької діяльності Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, заслужений діяч науки і техніки України.

Бабак І.М. – кандидат соціологічних наук, доцент, ОКВНЗ Інститут підприємництва “Стратегія”, м. Жовті Води.

Барматова С.П. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціального управління ФПУ.

Бутиліна О.В. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та масових комунікацій навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ.

Волошин О.В. – старший викладач, Херсонський державний університет.

Загороднюк Т.Ю. – молодший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології Національної академії наук України.

Зацепіна Н.О. – кандидат педагогічних наук, доцент, Запорізький національний технічний університет.

Змій Л.М. – аспірантка кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кирич Н.Б. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Коваль В.С. – аспірант Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, м. Київ.

Кулик М.А. – аспірант, Запорізький національний університет.

Мартинюк І.О. – старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології; Інститут соціології НАН України.

Мельник Л.М. – кандидат економічних наук, асистент кафедри менеджменту підприємницької діяльності Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Метулинська Н.М. – аспірант Інституту соціології НАНУ.

Могдальова І.В. – старший викладач Автомобільно-дорожнього інституту ДВНЗ “Донецький національний технічний університет”.

Піддубна К.С. – аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Погайдак О.Б. – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Полторак В.А. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-політичних наук, Дніпропетровський університет економіки та права імені Альфреда Нобеля.

Решетняк С.Б. – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ.

Рудченко С.М. – ОКВНЗ «ІП “Стратегія”».

Святенко І.О. – аспірант Класичного приватного університету.

Серга Т.О. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Соболева Н.І. – старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології; Інститут соціології НАН України.

Стеценко Т.А. – аспірант Інституту соціології НАНУ.

Ташенко А.Ю. – бакалавр соціології, студентка магістратури факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хомерікі О.А. – кандидат педагогічних наук, доцент, Національний авіаційний університет.

Шапошникова І.В. – кандидат філологічних наук, доцент, Херсонський державний університет.

Шинкаренко О.Є. – кандидат соціологічних наук.

Чернявська О.В. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Чигрин В.О. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціологічних наук і соціальної роботи, Керченський державний морський технологічний університет.

Ядранський Д.М. – доктор соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Яковенко Ю.І. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, дійсний член: Української академії політичних наук, Академії Російської федерації із соціальних технологій та місцевого самоуправління, Академії наук вищої школи України; заслужений працівник освіти України.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

Випуск 56

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактори: А.О. Бессараб, Г.І. Гутман, С.А. Козиряцька, О.В. Лобода
Технічний редактор О.В. Колотова

Підписано до друку 28.12.2012 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 14,46. Обл.-вид. арк. 15,60. Тираж 300 прим. Зам № 25-12Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; Jadransky@yandex.ru, kov-vlad@yandex.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.